

12

מדינת ישראל

משרדי הממשלה

מס' תיק תפארת נשים ברחבת הכותל

משרד

תפארת נשים ברחבת הכותל

8/94 . 1/94

מס' תיק מקורי

מחלקה

ילת נשים ברחבת הכותל

ג-2/13299

R0005r31

03/01/2021

תאריך הדפסה

2-108-7-6-3

2

26.6.94

משרד ראש הממשלה

היועץ המשפטי

ירושלים, י"ב בתמוז התשנ"ד
21 ביוני 1994

סל: חברי אגף - כ"א

מספר: 4

ועדת המנכ"לים לענין הסדרי תפילה ברחבת הכותל המערבי -
ישיבה מיום 20.6.94

הצעה לסיכום הישיבה:

1. הועדה קבלה סקירה על השתלשלות המאורעות שהביאה להחלטת הממשלה על הקמת הועדה.

2. הוחלט:

א. היועץ המשפטי של משרד ראש הממשלה יעביר לרבנים הראשיים לישראל את החומר הנוגע לעתירה ואת פסק-הדין בבג"צ.

ב. לאחר קבלת חוות-דעתם של הרבנים הראשיים, תערך פגישה בין הרבנים הראשיים לבין מנכ"ל משרד הדתות, היועץ המשפטי למשרד רה"מ ויועצת רה"מ למעמד האשה, בשם הועדה כולה (מעין ועדת משנה).

ג. בשלב הבא יערך סיור של הועדה כולה ברחבת הכותל המערבי בהשתתפות ראש עיריית ירושלים, אשר יעודכן בהתפתחויות כולל פסיקת הרבנים הראשיים.

4. לאחר סיום הישיבה הגיע אלינו העתק ממכתבה של מנהלת מחלקת הבג"צים בפרקליטות המדינה. למכתב צורפה החלטת המשנה לנשיא ביהמ"ש העליון בעניין הבקשה לדיון נוסף (הבקשה נדחתה, תוך הערה כי המלצות הועדה אמורות להנתן תוך 6 חודשים מיום כינונה וכי שערי בתי המשפט פתוחים תמיד...). כמו כן, מציעה מנהלת מחלקת הבג"צים את עזרתה, ככל שתדרש.

4. הערה נוספת: יש מקום להחליט מתי תפגוש הועדה את העותרות עצמן, בהתאם להערתו של המשנה לנשיא.

רשמה: שרה בן שאול (ויס)

משרד ראש הממשלה
היועץ המשפטי

ירושלים, י"ז בתמוז התשנ"ד
26 ביוני 1994

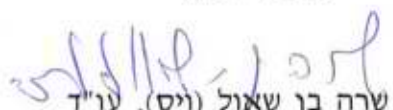
מספר: 4

אל: גב' נילי ארד, מנהלת מחלקת הבג"צים, פרקליטות המדינה

הנדון: ועדת המנכ"לים לעניין הסדרי תפילה ברחבת הכותל

1. בהתאם לבקשתך, הריני להודיעך כי ביום 20.6.94 התקיימה ישיבתה הראשונה של הוועדה.
2. בישיבה הוחלט:
  - א. להעביר לרבנים הראשיים את כל החומר הנוגע בדבר, לחוות-דעתם.
  - ב. לאחר שחוות-דעתם של הרבנים הראשיים תתקבל, תערך פגישה של מנכ"ל משרד הדתות, יועצת ראש הממשלה למעמד האשה והיועץ המשפטי של משרד ראש הממשלה עם הרבנים הראשיים, בשם הוועדה כולה (מעין ועדת משנה).
  - ג. השלב הבא יהיה סיור של הוועדה ברחבת הכותל המערבי, יחד עם ראש עיריית ירושלים.
- כמובן, בין שלב לשלב, תערוך הוועדה ישיבות, בהן ידווחו הנוגעים בדבר על ההתפתחויות.
3. טרם נקבע מתי והאם תפגש הוועדה בעותרות עצמן. לקראת הישיבה הבאה, אודיעך דבר, ואני מודה לך על נכונותך בשם הוועדה כולה.

ב ב ר כ ה

שרה בן שאול (ויס), עו"ד
עוזר ראשי היועץ המשפטי

העתק: מר ש. שבס, מנכ"ל משרד רה"מ

משרד ראש הממשלה
היועץ המשפטי

ירושלים, י"ד בתמוז התשנ"ד
23 ביוני 1994

מספר: 4

לכבוד
הרב מאיר יאודה גץ
הרב הממונה על הכותל המערבי
ירושלים

הנדון: הועדה לבדיקת סדרי תפילה ליד הכותל המערבי

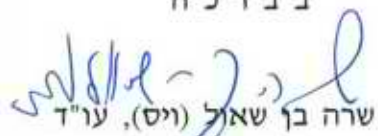
בשם הועדה, הנני להשיבך כי הועדה התכנסה ביום 20.6.94 (יא' בתמוז התשנ"ד),
לישיבתה הראשונה.

בסיכום הישיבה, נקבע כי היועץ המשפטי למשרד ראש הממשלה יעביר את כל החומר
הנוגע לענין (ובעיקרו - פסיקת בג"ץ) לחוות דעתם ופסיקתם של הרבנים הראשיים
לישראל.

כמו כן הוחלט לערוך ביקור של הועדה בכותל, יחד עם ראש עיריית ירושלים, אשר
יתואם עמך מראש, כמובן.

נוסיף ונעדכןך בהתפתחויות נוספות, כאשר יהיו.

ב ב ר כ ה

שרה בן שאול (ויס), עו"ד
עוזר ראשי היועץ המשפטי
מרכזת הועדה

העתק: מנכ"ל משרד רה"מ

משרד ראש הממשלה
היועץ המשפטי

ירושלים, י"ב בתמוז התשנ"ד
21 ביוני 1994

מספר: 4

אל: חברי ועדת המנכ"לים

ועדת המנכ"לים לענין הסדרי תפילה ברחבת הכותל המערבי -
ישיבה מיום 20.6.94

להלן סיכום הישיבה:

1. הועדה קבלה סקירה על השתלשלות המאורעות שהביאה להחלטת הממשלה על הקמת הועדה.

2. הוחלט:

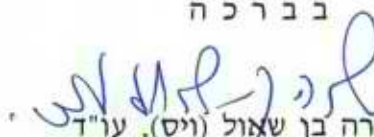
א. היועץ המשפטי של משרד ראש הממשלה יעביר לרבנים הראשיים לישראל את החומר הנוגע לעתירה ואת פסק-הדין בבג"צ.

ב. לאחר קבלת חוות-דעתם של הרבנים הראשיים, תערך פגישה בין הרבנים הראשיים לבין מנכ"ל משרד הדתות, היועץ המשפטי למשרד רה"מ ויועצת רה"מ למעמד האשה, בשם הועדה כולה.

ג. בשלב הבא יערך סיור של הועדה כולה ברחבת הכותל המערבי בהשתתפות ראש עיריית ירושלים, אשר יעודכן בהתפתחויות כולל פסיקת הרבנים הראשיים.

4. לאחר סיום הישיבה הגיע אלינו העתק ממכתבה של מנהלת מחלקת הבג"צים בפרקליטות המדינה. למכתב צורפה החלטת המשנה לנשיא ביהמ"ש העליון בעניין הבקשה לדיון נוסף (הבקשה נדחתה, תוך הערה כי המלצות הועדה אמורות להנתן תוך 6 חודשים מיום כינונה וכי שערי בתי המשפט פתוחים תמיד...).
כמו כן, מציעה מנהלת מחלקת הבג"צים את עזרתה, ככל שתדרש.

ב ב ר כ ה

שרה בן שאול (ויס), עו"ד
עוזר ראש היועץ המשפטי
מזכירת הועדה

ועדת מנכ"לים לענין הסדרי תפילה ברחבת הכותל המערבי

עפ"י החלטת הממשלה מס' 3123 מיום 17.5.94.

בהתאם להחלטת הממשלה, התבקשה הוועדה להציע פתרון אפשרי שיקיים את חופש הגישה לכותל המערבי ואת חופש התפילה ברחבתו, תוך צמצום הפגיעה ברגשות המתפללים במקום.

להלן תמצית העובדות שהביאו לפסיקת בג"צ, ובעקבותיה להחלטת הממשלה:

א. המדובר בשתי קבוצות של נשים אשר עניינן נדון במאוחד. העותרות בבג"צ 257/87, "קבוצת ראש חודש", הן נשים מירושלים המתפללות במניין, עולות לתורה ומקיימות חזרת הש"ץ. העותרות בבג"צ 2410/90, הן קבוצת נשים תושבות ארה"ב, אשר הקימו את "הוועד הבינלאומי למען נשות הכותל". המתפללות לטענתן, "על פי ההלכה האורתודוקסית ועל פיה בלבד", ומשום כך אינן קוראות לעצמן "מנין", אינן עולות לתורה, אלא קוראות בה, ואינן מקיימות חזרת הש"ץ, על אף שגם הן מתעטפות בטלית, ובלשונו של המשנה לנשיא ביהמ"ש העליון בדימוס, בפסק דינו (סעיף 39):

"עתירתן של העותרות בבג"צ 257/89 [קבוצת ראש חודש]", נוגדת את עולמה של הלכה ופסיקתה מדורי דורות. גם בעולמה של היהדות האורתודוקסית חלוקות הדעות בצורה חריפה ביותר. הדעה האחת היא שבבג"צ 2410/90 [ועד נשות הכותל]..."

ב. נסיונותיה של קבוצת "ראש חודש" לקיים תפילה כמנהגה עלו בתוהו. נגרם מתח בין המתפללים ומהומות קשות פרצו עקב כך והמשטרה נקראה להתערב. גם נשות "הוועד הבינלאומי למען נשות הכותל" ניסו להתפלל כמנהגן ליד הכותל, אך משנמנעה מהן הגישה אליו, התפזרו בשקט.

ג. שתי קבוצות הנשים עתרו לבג"צ. לקראת הדיון בעתירות, הצטרפו מיזמתם כמשיבים נוספים להן, חוגים המתנגדים לקיומן של התפילות האמורות, שהציגו עצמם כחרדים לענין. העתירות נדחו ברוב דעות. יחד עם זאת, הנשיא שמגר הציע לממשלה "לשקול מינויה של ועדה שתוסיף ותבדוק את הנושא לעומקו כדי להגיע לפתרון שיקיים את חופש הגישה לכותל ויצמצם פגיעה ברגשות המתפללים".

ד. לאחרונה הגיש העותרות בקשה לדיון נוסף ובקשו את ביהמ"ש לדון, בין היתר, בסמכויות להסדיר את סדרי התפילה והפולחן ליד הכותל המערבי בכלל וזכותן של העותרות להתפלל ליד הכותל כרצונן בפרט. תגובת המשיבים היתה כי אין הצדקה עניינית לברור הבקשה, בין השאר כיוון שוועדת המנכ"לים המומלצת בפסק הדין התמנתה, והיא עתידה לדון בענין.

מר ש. שבס:

הולנדר, בבקשה.

מר ש. הולנדר:

מדובר בשתי קבוצות נשים שביקשו להתפלל בכותל. קבוצה אחת ביקשה להתפלל בכותל באופן חורג מההלכה היהודית וקבוצה שניה ביקשה להתפלל בצורה אשר מעוררת פחות מחלוקת. מכל מקום, המתפללים במקום לא אפשרו להם להתפלל - נוצרו מהומות, המשטרה לא רצתה להתערב, רב הכותל פסק שהתפילה לא הולכת בקנה אחד עם ההלכה ובתוקף סמכותו הוא לא איפשר להן להתפלל. בעצם לא אופשר להן להתפלל.

הן הגישו עתירות לבג"צ, אך הוא דחה אותן. בג"צ הציע לממשלה לשקול מינויה של ועדה אשר תבדוק את הנושא לעומקו, כדי להגיע לפתרון, לקיים את חופש הגישה לכותל ולצמצם את הפגיעה בנשים המתפללות.

למעשה, זאת הועדה - והמטרה של הועדה היא: למצוא דרך שתאפשר לאותן נשים להתפלל בצורה כזאת או אחרת, מבלי לפגוע בנשים האחרות שמתפללות. כמובן, המשימה קשה מאד, אבל לפחות צריך לנסות.

לפני שנכנס לגופו של דיון, אני חושב שכדאי שהועדה תקבל כמה החלטות פורמליות: לערוך ביקור בכותל, כדי לראות את המקום עצמו - אולי אפשר ליצור מקום פיזי שהנשים הללו יוכלו להתפלל בו. כדאי לפגוש את כל הנוגעים בדבר - ביניהם הרבנים הראשיים. עם כל הכבוד וחלילה לי לכפור בסמכותו של רב הכותל, חשוב לשמוע גם את עמדת הרבנים הראשיים. כמובן כדאי לפגוש גם את הנשים הנוגעות בדבר ואולי גם אנשים אחרים שיש להם קשר לענין.

מר ש. שבס:

מנכ"ל הדתות. האם יש לך הערות?

מר ז. רוזנברג:

כן, יש לי הערות, כדי לחדד מעט את הענין: מדובר בשינוי מהותי של כל סדרי התפילה שהיו מאז ומתמיד בכותל. הענין רגיש במיוחד משום שהציבור שמשמש ומתפלל בכותל, הוא ציבור דתי חרדי, שמהווה כ-95% (אם לא יותר) מהציבור שמתפלל בו יום יום ולילה לילה (24 שעות ללא הפסקה). כאשר דנים בענין זה, צריך להתחשב ברגישות של הציבור. זאת אומרת, שגם ההחלטות שלנו צריכות להתבסס על הנוהל והסדר הציבורי במקום ולמנוע מהומות.

אין לי שום ספק שכל החלטה שתהיה, אם לא תהיה מקובלת על רב הכותל, על הרבנים הראשיים או על ציבור המתפללים שם (שצריך לברר מי מייצג אותו), תהיה החלטה שאי אפשר לבצעה - כאשר אנו מחליטים בענין זה, צריך להיות מאד זהירים. אני רוצה להדגיש, ואם אני טועה, עורך-דין הולנדר יתקן אותי, שעל פי החוק, הסמכות לקבוע את הסדרים בכותל וסדרי התפילה הם בידי רב הכותל ששואל את סמכותו מהרבנים הראשיים.

מר א. סויסה:

אין ויכוח כאן. אני מקבל את ההצעה להפגש עם כל הצדדים ולראות אולי אפשר להגיע להסדר אשר מקובל על כולם.

מר ש. שבס:

מי הם הצדדים?

מר א. סוויסה:

הצדדים הם הנשים, רב הכותל, משרד הדתות, הרבנות הראשית וציבור המתפללים. אפשר להגיע לאיזה שהוא הסדר.

יש קבוצות קבועות של מתפללים, שהתחילו להתפלל עוד לפני מלחמת השחרור והמשיכו אחר כך, קבוצות מהותיות של אנשים שכדאי לבוא איתם בדברים. אלו אנשים שחיים שם, נמצאים שם כל היום, זה הבית שלהם - וצריך לשמוע אותם.

מר ש. שבס:

מנכ"ל הפנים - מר עמרם קלעג'י, בבקשה.

מר ע. קלעג'י:

לפי הבנתי, אם הסמכות היא של הרבנים הראשיים, ומהם יונק רב הכותל את סמכותו, אני חושב שלפני כל פתיח, הדבר הראשון שאנו צריכים לעשות הוא, לפנות אליהם כדי לקבל את התיחסותם, ולראות האם הם יכולים להציע פתח מסויים. אם הועדה הזאת תנהל את הדברים באופן חד-צדדי וסגור, היות והסמכות נמצאת בידה, אני חושב שהדימוי שלה יצטמצם.

אך בלי לגעת לענין הזה, בשלב ראשון, אני רוצה שתהיה פניה לרבנים הראשיים, להציג בפניהם את הבעיה ולקבל מהם התיחסות מוחלטת. בהתאם לשדה שיפתח, נצטרך לקיים אחר כך את הדיון. לפני שאנו עושים את הפעולה הזאת עם הרבנים הראשיים, לפי דעתי, כל המפגשים הנוספים מיותרים.

מר ש. שבס:

רון, האם יש לך משהו להגיד?

מר ר. קרומר:

לא.

מר ש. שבס:

סוויסה, אין לך מה להגיד?

מר ע. קלעג'י:

זה מקובל עליו.

מר ש. שבס:

גב' נאוה ארד - יועצת ראש הממשלה למעמד האישה.

גב' נ. ארד:

אני רוצה לתמוך בהצעה לשמוע את כל הגורמים, כי בסך הכל העבירו את הדיון לוועדה הזאת, מאחר ולא היתה תמימות דעים בבג"צ. לצורך זה, הנשים הם צד בענין. ישנם בידי דברי הנשיא שמגר, לפיהם: "יתכן שבית המשפט הזה אינו הגורם היעיל ביותר ובודאי לא הבלעדי היכול לנסות בדרך של מגע עם הגורמים השונים למצוא דרכים מעשיות למימוש התכלית החקיקתית בשני החוקים הנ"ל שימשכו את מימושו של העיקרון ההצעתי שבמגילת העצמאות". זכותו של כל אחד לממש את דרכו בתפילה, נשים וגברים - וכתוב: אם יעלה רצון טוב בפני הנוגעים בדבר - מן הראוי שיעשה לגבי הכותל המערבי, לפחות, נסיון להגיע להסדר ההולם את דרכי כל השואפים לעלות לכותל.

לכן, אני חושבת שצריך לשמוע את כל הצדדים. אני לא הייתי הולכת ישר לצד אחד לקבל חוות הדעת שלו. מר קלעג'י אומר שרק חוות דעת של הרבנים הראשיים יכולה לפתוח איזה פתח לפתרון. אנו צריכים לשמוע את כל הצדדים. בסך הכל לא היתה כאן שום דעה ברורה שפסקה לכאן ולכאן.

לפחות לפי מה שלי נמסר, התפילה שלהן לא נוגדת את ההלכה. יש כאן בעיה - באיזה מידה קבוצת נשים שרוצה להתפלל בכותל, מקום השיך לכולם - יכולה לעשות זאת או לא? באיזה מידה אפשר להגן עליה, אם יש ציבור קטן שלא מוכן שתעשה את זה? זאת היתה אחד הבעיות.

מר ע. קלאג'י:

שני משפטים. במה שאמרתי, לא התכוונתי לומר שאין לשמוע את הצדדים, אלא ביקשתי לשמוע את הרבנים הראשיים, היות ונאמר על ידי אנשי משפט והחוק היושבים סביב השולחן הזה, שהסמכות והחוקים ניתנים על ידי הרבנות הראשית.

לקראת הישיבה הבאה, אני מבקש לקבל את נוסח החוק ונוסח הסמכות, וכן את התקנות על פי חוק המקומות הקדושים, כדי לראות מי מוסמך, מי צריך לעשות ואיך.

הגב' נ. ארד:

אם זה היה ברור, לא היו מביאים זאת לוועדה.

מר ש. שבס:

בגלל הסמכות הזאת, הרבה אנשים השתלטו שם על רחבת הכותל. כל מיני אנשים שאחרי זה פועלים נגד אושיות המדינה.

מר ע. קלעג'י:

מה שאני מבקש, בתחום סיכום הסמכות והאחריות, למפגש הבא, תהיה מונחת בפנינו חוות דעת של הרבנים הראשיים. מכאן והלאה נעשה את הצעדים האחרים שישנם. תארי לך מצב שאנו יושבים עם קבוצה א', או קבוצה ב' לפני שמסכמים את הסמכויות. זה מה שביקשתי, לא אמרתי שלא נפגש לא נדבר ולא נשמע. פשוט, ביקשתי בפתח לשמוע את מי שסמכותו בענין.

מר ש. שבס:

אני מציע שהועדה הזאת תלמד היטב את הענין על כל הקפיו ובעיותיו משום שהנושא מורכב, עדין ורגיש לכל פלג וחלק בעם ישראל. בהערה למר רוזנברג, אמרתי קודם, שהכותל לא שלי, הוא לא נחלה של קבוצה זאת או אחרת - אם אני מתפלל פעם בשנה, אז הכותל שלי פעם בשנה, יש כאלה שהולכים לכותל פעמים או שלוש ביום, אז הכותל שלהם פעמיים או שלוש ביום, כל אחד עם התפיסה שלו. הכותל הוא של עם ישראל כולו, אנו פועלים בכותל על פי חוק, חוק המקומות הקדושים ועל פי ההלכה של עם ישראל. אנו לא עושים דבר בניגוד לחוק ולא בניגוד להלכה. גם הבג"צ היה עירני לנושאים של החוקים ההילכתיים, אך גם לנושא זכויות האדם.

זאת הסיבה שנשיא בית המשפט הציע להקים ועדה שתמליץ, אחרת הוא היה מעביר זאת ישר לקביעתו של רב הראשי שם. אם הבג"צ היה חושב שהסמכות היחידה, הבלעדית והעקרונית הוא של הרבנות הראשית, הוא היה אומר: הרב הראשי לישראל, אנא קבע הלכה על פי זה, בג"צ יקבל את זה BLIND. אך הוא לא עשה זאת משום שהוא ראה שהבעיה יותר מורכבת.

לכן, אנו צריכים ללמוד היטב את הענין ולא להקל ראש. כל החלטה שגויה שלנו יכולה לגרום לבעיות לא פשוטות, בעיקר בקרבות הרחוב של הגורמים השונים ליד הכותל, והרי אנו רוצים למנוע, עד כמה שאפשר חיכוך ובעיות בכותל ובכלל, אז למה שלא נעשה זאת בעצמנו?

אני מציע ומבקש מהיועץ המשפטי למשרד ראש הממשלה להעביר לרשות הרבנים הראשיים את החומר הנוגע לדיון בעתירה לבג"צ ולסיכום, בג"צ - כדי שיעמוד בפניהם. אני מבין שגם הרב הראשי לישראל, הרב לאו, והרב הראשון לציון יקבלו לידיהם את הענין. אני סומך עליהם שיראו את הנושא במלוא היקפו ועל שיקול דעתם.

לאחר מכן נקיים איתם פגישה - נציג אחד מאיתנו או כולנו - בהתאם למה שנחליט. אני מציע שיהיה פורום מצומצם, אין צורך בפורום רחב כי אנו עוסקים כאן בשאלות חוקיות הלכתיות.

אני מציע שמנכ"ל משרד הדתות יחד עם שמוליק הולנדר, ברשותך, ישתתפו בישיבה עם הרבנים. נאווה ארד, האם את רוצה? (האם מותר לרבנים להפגש עם נשים?).

מנכ"ל הדתות, שמוליק הולנדר ונאווה ארד - בשמנו, יפגשו עם הרבנים הראשיים, יציגו בפניהם את הענין וישמעו את חוות דעתם. לאחר מכן, כולנו נקיים סיור בכותל, נזמין לביקור גם את ראש עיריית ירושלים, שיהיה שותף בענין. לקראת הביקור הזה, נעביר לרשותו את החלטת הבג"צ וחוות דעתם של הרבנים הראשיים.

הגב' נ. ארד:

אולי לפני הביקור נשמע אותם בשטח.

מר י. לפידות:

מי השיב על העתירה לבג"צ?

מר ש. שבס:

המדינה. זה הבג"צ נגד המדינה.

גב' נ. ארד:

אולי לפני הביקור, נשמע את קבוצת הנשים?

מר ש. שבס:

הנשים הם אותו גורם כלפי המדינה. אני לא ועדת חקירה ולא ועדת שיפוט, אנו צריכים לראות כיצד להציג את הבעיה. הבעיה בעצם מובנת - הן רוצות להתפלל בכותל - אין מה לשמוע, אך יהיה נציג מטעמנו ואני יודע מי ייצג אותנו, הוא ישמע את הנשים, את רב הכותל, הוא ישמע את כל הצדדים.

אנו צריכים לבחון את החלק ההלכתי, החוקי ואת החלק של הסדר הציבורי. אלה הדברים שאנו צריכים לבחון. לחלק החוקי - יש משפטים, לחלק ההלכתי - יש רבנים ולסדר הציבורי - המשטרה והעיריה. אלו הגורמים שצריכים לשחק את המשחק. אנו צריכים לקבוע את הענין הזה בזמננו. אני מציע שהשלב הראשון יהיה ההצגה לפני הרבנים, השלב השני יהיה הביקור, השלב השלישי, תהיה פגישה עם העותרים, הצדדים, אנשי הדת, רב הכותל וכל מי שצד בענין. נשמע את כל הצדדים, נעשה סיכומים ונביא זאת בפני מי שצריך להביא.

הישיבה ננעלת

מר ש. שבס:

הולנדר, בבקשה.

מר ש. הולנדר:

מדובר בשתי קבוצות נשים שביקשו להתפלל בכותל. קבוצה אחת ביקשה להתפלל בכותל באופן חורג מההלכה היהודית וקבוצה שניה ביקשה להתפלל בצורה אשר מעוררת פחות מחלוקת. מכל מקום, המתפללים במקום לא אפשרו להם להתפלל - נוצרו מהומות, המשטרה לא רצתה להתערב, רב הכותל פסק שהתפילה לא הולכת בקנה אחד עם ההלכה ובתוקף סמכותו הוא לא איפשר להן להתפלל. בעצם לא אופשר להן להתפלל.

הן הגישו עתירות לבג"צ, אך הוא דחה אותן. בג"צ הציע לממשלה לשקול מינויה של ועדה אשר תבדוק את הנושא לעומקו, כדי להגיע לפתרון, לקיים את חופש הגישה לכותל ולצמצם את הפגיעה בנשים המתפללות.

למעשה, זאת הועדה - והמטרה של הועדה היא: למצוא דרך שתאפשר לאותן נשים להתפלל בצורה כזאת או אחרת, מבלי לפגוע בנשים האחרות שמתפללות. כמובן, המשימה קשה מאד, אבל לפחות צריך לנסות.

לפני שנכנס לגופו של דיון, אני חושב שכדאי שהועדה תקבל כמה החלטות פורמליות: לערוך ביקור בכותל, כדי לראות את המקום עצמו - אולי אפשר ליצור מקום פיזי שהנשים הללו יוכלו להתפלל בו. כדאי לפגוש את כל הנוגעים בדבר - ביניהם הרבנים הראשיים. עם כל הכבוד וחלילה לי לכפור בסמכותו של רב הכותל, חשוב לשמוע גם את עמדת הרבנים הראשיים. כמובן כדאי לפגוש גם את הנשים הנוגעות בדבר ואולי גם אנשים אחרים שיש להם קשר לענין.

מר ש. שבס:

מנכ"ל הדתות. האם יש לך הערות?

מר ז. רונזנברג:

כן, יש לי הערות, כדי לחדד מעט את הענין: מדובר בשינוי מהותי של כל סדרי התפילה שהיו מאז ומתמיד בכותל. הענין רגיש במיוחד משום שהציבור שמשמש ומתפלל בכותל, הוא ציבור דתי חרדי, שמהווה כ-95% (אם לא יותר) מהציבור שמתפלל בו יום יום ולילה לילה (24 שעות ללא הפסקה). כאשר דנים בענין זה, צריך להתחשב ברגישות של הציבור. זאת אומרת, שגם ההחלטות שלנו צריכות להתבסס על הנוהל והסדר הציבורי במקום ולמנוע מהומות.

אין לי שום ספק שכל החלטה שתהיה, אם לא תהיה מקובלת על רב הכותל, על הרבנים הראשיים או על ציבור המתפללים שם (שצריך לברר מי מייצג אותו), תהיה החלטה שאי אפשר לבצעה - כאשר אנו מחליטים בענין זה, צריך להיות מאד זהירים. אני רוצה להדגיש, ואם אני טועה, עורך-דין הולנדר יתקן אותי, שעל פי החוק, הסמכות לקבוע את הסדרים בכותל וסדרי התפילה הם בידי רב הכותל ששואל את סמכותו מהרבנים הראשיים.

מר א. סויסה:

אין ויכוח כאן. אני מקבל את ההצעה להפגש עם כל הצדדים ולראות אולי אפשר להגיע להסדר אשר מקובל על כולם.

מר ש. שבס:

מי הם הצדדים?

מר א. סוויסה:

הצדדים הם הנשים, רב הכותל, משרד הדתות, הרבנות הראשית וציבור המתפללים. אפשר להגיע לאיזה שהוא הסדר.

יש קבוצות קבועות של מתפללים, שהתחילו להתפלל עוד לפני מלחמת השחרור והמשיכו אחר כך, קבוצות מהותיות של אנשים שכדאי לבוא איתם בדברים. אלו אנשים שחיים שם, נמצאים שם כל היום, זה הבית שלהם - וצריך לשמוע אותם.

מר ש. שבס:

מנכ"ל הפנים - מר עמרם קלעג'י, בבקשה.

מר ע. קלעג'י:

לפי הבנתי, אם הסמכות היא של הרבנים הראשיים, ומהם יונק רב הכותל את סמכותו, אני חושב שלפני כל פתיח, הדבר הראשון שאנו צריכים לעשות הוא, לפנות אליהם כדי לקבל את התיחסותם, ולראות האם הם יכולים להציע פתח מסויים. אם הועדה הזאת תנהל את הדברים באופן חד-צדדי וסגור, היות והסמכות נמצאת בידה, אני חושב שהדימוי שלה יצטמצם.

אך בלי לגעת לענין הזה, בשלב ראשון, אני רוצה שתהיה פניה לרבנים הראשיים, להציג בפניהם את הבעיה ולקבל מהם התיחסות מוחלטת. בהתאם לשדה שיפתח, נצטרך לקיים אחר כך את הדיון. לפני שאנו עושים את הפעולה הזאת עם הרבנים הראשיים, לפי דעתי, כל המפגשים הנוספים מיותרים.

מר ש. שבס:

רון, האם יש לך משהו להגיד?

מר ר. קרומר:

לא.

מר ש. שבס:

סוויסה, אין לך מה להגיד?

מר ע. קלעג'י:

זה מקובל עליו.

מר ש. שבס:

גב' נאוה ארד - יועצת ראש הממשלה למעמד האישה.

גב' נ. ארד:

אני רוצה לתמוך בהצעה לשמוע את כל הגורמים, כי בסך הכל העבירו את הדיון לוועדה הזאת, מאחר ולא היתה תמימות דעים בבג"צ. לצורך זה, הנשים הם צד בענין. ישנם בידי דברי הנשיא שמגר, לפיהם: "יתכן שבית המשפט הזה אינו הגורם היעיל ביותר ובודאי לא הבלעדי היכול לנסות בדרך של מגע עם הגורמים השונים למצוא דרכים מעשיות למימוש התכלית החקיקתי בשני החוקים הנ"ל שימשכו את מימושו של העיקרון ההצעתי שבמגילת העצמאות". זכותו של כל אחד לממש את דרכו בתפילה, נשים וגברים - וכתוב: אם יעלה רצון טוב בפני הנוגעים בדבר - מן הראוי שיעשה לגבי הכותל המערבי, לפחות, נסיון להגיע להסדר ההולס את דרכי כל השואפים לעלות לכותל.

לכן, אני חושבת שצריך לשמוע את כל הצדדים. אני לא הייתי הולכת ישר לצד אחד לקבל חוות הדעת שלו. מר קלעג'י אומר שרק חוות דעת של הרבנים הראשיים יכולה לפתוח איזה פתח לפתרון. אנו צריכים לשמוע את כל הצדדים. בסך הכל לא היתה כאן שום דעה ברורה שפסקה לכאן ולכאן.

לפחות לפי מה שלי נמסר, התפילה שלהן לא נוגדת את ההלכה. יש כאן בעיה - באיזה מידה קבוצת נשים שרוצה להתפלל בכותל, מקום השיך לכולם - יכולה לעשות זאת או לא? באיזה מידה אפשר להגן עליה, אם יש ציבור קטן שלא מוכן שתעשה את זה? זאת היתה אחד הבעיות.

מר ע. קלאג'י:

שני משפטים. במה שאמרתי, לא התכוונתי לומר שאין לשמוע את הצדדים, אלא ביקשתי לשמוע את הרבנים הראשיים, היות ונאמר על ידי אנשי משפט והחוק היושבים סביב השולחן הזה, שהסמכות והחוקים ניתנים על ידי הרבנות הראשית.

לקראת הישיבה הבאה, אני מבקש לקבל את נוסח החוק ונוסח הסמכות, וכן את התקנות על פי חוק המקומות הקדושים, כדי לראות מי מוסמך, מי צריך לעשות ואיך.

הגב' נ. ארד:

אם זה היה ברור, לא היו מביאים זאת לוועדה.

מר ש. שבס:

בגלל הסמכות הזאת, הרבה אנשים השתלטו שם על רחבת הכותל. כל מיני אנשים שאחרי זה פועלים נגד אושיות המדינה.

מר ע. קלעג'י:

מה שאני מבקש, בתחום סיכום הסמכות והאחריות, למפגש הבא, תהיה מונחת בפנינו חוות דעת של הרבנים הראשיים. מכאן והלאה נעשה את הצעדים האחרים שישנם. תארי לך מצב שאנו יושבים עם קבוצה א', או קבוצה ב' לפני שמסכמים את הסמכויות. זה מה שביקשתי, לא אמרתי שלא נפגש לא נדבר ולא נשמע. פשוט, ביקשתי בפתח לשמוע את מי שמכותו בענין.

מר ש. שבס:

אני מציע שהועדה הזאת תלמד היטב את הענין על כל הקפיו ובעיותיו משום שהנושא מורכב, עדין ורגיש לכל פלג וחלק בעם ישראל. בהערה למר רוזנברג, אמרתי קודם, שהכותל לא שלי, הוא לא נחלה של קבוצה זאת או אחרת - אם אני מתפלל פעם בשנה, אז הכותל שלי פעם בשנה, יש כאלה שהולכים לכותל פעמים או שלוש ביום, אז הכותל שלהם פעמיים או שלוש ביום, כל אחד עם התפיסה שלו. הכותל הוא של עם ישראל כולו, אנו פועלים בכותל על פי חוק, חוק המקומות הקדושים ועל פי ההלכה של עם ישראל. אנו לא עושים דבר בניגוד לחוק ולא בניגוד להלכה. גם הבג"צ היה עירני לנושאים של החוקים ההילכתיים, אך גם לנושא זכויות האדם.

זאת הסיבה שנשיא בית המשפט הציע להקים ועדה שתמליץ, אחרת הוא היה מעביר זאת ישר לקביעתו של רב הראשי שם. אם הבג"צ היה חושב שהסמכות היחידה, הבלעדית והעקרונית הוא של הרבנות הראשית, הוא היה אומר: הרב הראשי לישראל, אנא קבע הלכה על פי זה, בג"צ יקבל את זה BLIND. אך הוא לא עשה זאת משום שהוא ראה שהבעיה יותר מורכבת.

לכן, אנו צריכים ללמוד היטב את הענין ולא להקל ראש. כל החלטה שגויה שלנו יכולה לגרום לבעיות לא פשוטות, בעיקר בקרבות הרחוב של הגורמים השונים ליד הכותל, והרי אנו רוצים למנוע, עד כמה שאפשר חיכוך ובעיות בכותל ובכלל, אז למה שלא נעשה זאת בעצמנו?

אני מציע ומבקש מהיועץ המשפטי למשרד ראש הממשלה להעביר לרשות הרבנים הראשיים את החומר הנוגע לדיון בעתירה לבג"צ ולסיכום, בג"צ - כדי שיעמוד בפניהם. אני מבין שגם הרב הראשי לישראל, הרב לאו, והרב הראשון לציון יקבלו לידיהם את הענין. אני סומך עליהם שיראו את הנושא במלוא היקפו ועל שיקול דעתם.

לאחר מכן נקיים איתם פגישה - נציג אחד מאיתנו או כולנו - בהתאם למה שנחליט. אני מציע שיהיה פורום מצומצם, אין צורך בפורום רחב כי אנו עוסקים כאן בשאלות חוקיות הלכתיות.

אני מציע שמנכ"ל משרד הדתות יחד עם שמוליק הולנדר, ברשותך, ישתתפו בישיבה עם הרבנים. נאווה ארד, האם את רוצה? (האם מותר לרבנים להפגש עם נשים?).

מנכ"ל הדתות, שמוליק הולנדר ונאווה ארד - בשמנו, יפגשו עם הרבנים הראשיים, יציגו בפניהם את הענין וישמעו את חוות דעתם. לאחר מכן, כולנו נקיים סיור בכותל, נזמין לביקור גם את ראש עיריית ירושלים, שיהיה שותף בענין. לקראת הביקור הזה, נעביר לרשותו את החלטת הבג"צ וחוות דעתם של הרבנים הראשיים.

הגב' נ. ארד:

אולי לפני הביקור נשמע אותם בשטח.

מר י. לפידות:

מי השיב על העתירה לבג"צ?

מר ש. שבס:

המדינה. זה הבג"צ נגד המדינה.

גב' נ. ארד:

אולי לפני הביקור, נשמע את קבוצת הנשים?

מר ש. שבס:

הנשים הם אותו גורם כלפי המדינה. אני לא ועדת חקירה ולא ועדת שיפוט, אנו צריכים לראות כיצד להציג את הבעיה. הבעיה בעצם מובנת - הן רוצות להתפלל בכותל - אין מה לשמוע, אך יהיה נציג מטעמנו ואני יודע מי ייצג אותנו, הוא ישמע את הנשים, את רב הכותל, הוא ישמע את כל הצדדים.

אנו צריכים לבחון את החלק ההלכתי, החוקי ואת החלק של הסדר הציבורי. אלה הדברים שאנו צריכים לבחון. לחלק החוקי - יש משפטנים, לחלק ההלכתי - יש רבנים ולסדר הציבורי - המשטרה והעיריה. אלו הגורמים שצריכים לשחק את המשחק. אנו צריכים לקבוע את הענין הזה בזמננו. אני מציע שהשלב הראשון יהיה ההצגה לפני הרבנים, השלב השני יהיה הביקור, השלב השלישי, תהיה פגישה עם העותרים, הצדדים, אנשי הדת, רב הכותל וכל מי שצד בענין. נשמע את כל הצדדים, נעשה סיכומים ונביא זאת בפני מי שצריך להביא.

הישיבה ננעלת

20/06/94

- בלמ"ס -

לשכת המנהל הכללי

טופס מעקב והנחיה לטיפול

מס' שוטף: 938

נתקבל ב-: 20/06/94

מאת : מאיר יאודה גץ

אל : עו"ד זאב רוזנברג / מנכ"ל דתות
מכותב: שמעון שבס

מתאריך: 19/06/94

הנדון: ועדת מנכל"ים

----- הנחיות לטיפול ומעקב -----

הנחיה לטיפול: _____

להעביר ל-: _____

דחיפות : בטיפול

למעקב ב-: _____

----- מ י ל ו ת מ פ ת ח -----

_____
_____
_____

----- ה ע ר ו ת -----

_____

לאור בן שמש

כעת חזית

הנה זה עומד אחר כתלנו

P.O. Box 34123, 7.7
Tel. (02) 283523 70
Fax. (02) 294628 070

מאיר יאודה גץ
לרב המסונה על הכתל המערבי
וסביבות זה הבית
ויהי המקומות הקדושים בארץ ישראל
הנני העתקה - ירושלים ת"ו

2m3

302 21/10/2023

~~200 - 100~~

משרד ראש הממשלה
לשכת ראש הממשלה
20-06-1994
נתקבל

1. 2000
 2. 2000
 3. 2000
 4. 2000
 5. 2000
 6. 2000
 7. 2000
 8. 2000
 9. 2000
 10. 2000
 11. 2000
 12. 2000
 13. 2000
 14. 2000
 15. 2000
 16. 2000
 17. 2000
 18. 2000
 19. 2000
 20. 2000
 21. 2000
 22. 2000
 23. 2000
 24. 2000
 25. 2000
 26. 2000
 27. 2000
 28. 2000
 29. 2000
 30. 2000
 31. 2000
 32. 2000
 33. 2000
 34. 2000
 35. 2000
 36. 2000
 37. 2000
 38. 2000
 39. 2000
 40. 2000
 41. 2000
 42. 2000
 43. 2000
 44. 2000
 45. 2000
 46. 2000
 47. 2000
 48. 2000
 49. 2000
 50. 2000
 51. 2000
 52. 2000
 53. 2000
 54. 2000
 55. 2000
 56. 2000
 57. 2000
 58. 2000
 59. 2000
 60. 2000
 61. 2000
 62. 2000
 63. 2000
 64. 2000
 65. 2000
 66. 2000
 67. 2000
 68. 2000
 69. 2000
 70. 2000
 71. 2000
 72. 2000
 73. 2000
 74. 2000
 75. 2000
 76. 2000
 77. 2000
 78. 2000
 79. 2000
 80. 2000
 81. 2000
 82. 2000
 83. 2000
 84. 2000
 85. 2000
 86. 2000
 87. 2000
 88. 2000
 89. 2000
 90. 2000
 91. 2000
 92. 2000
 93. 2000
 94. 2000
 95. 2000
 96. 2000
 97. 2000
 98. 2000
 99. 2000
 100. 2000

کتاب رسالہ دہم درجہ

אברהם נחמן היזקני אברהם בן אברהם אברהם בן אברהם
אברהם בן אברהם אברהם בן אברהם אברהם בן אברהם

[illegible][illegible]

אברהם שרעבי

~~אברהם שרעבי~~

20.6.54

מרת מרת - בן/בת
מרת מרת

אברהם
שרעבי

מרת מרת - אברהם שרעבי
מרת מרת

מרת מרת - אברהם שרעבי
מרת מרת

מרת מרת: אברהם שרעבי
מרת מרת: אברהם שרעבי

מרת מרת: אברהם שרעבי
מרת מרת: אברהם שרעבי

מרת מרת: אברהם שרעבי
מרת מרת: אברהם שרעבי

מרת מרת: אברהם שרעבי
מרת מרת: אברהם שרעבי

מרת מרת: אברהם שרעבי
מרת מרת: אברהם שרעבי

מרת מרת: אברהם שרעבי
מרת מרת: אברהם שרעבי

מרת מרת: אברהם שרעבי
מרת מרת: אברהם שרעבי

מרת מרת: אברהם שרעבי
מרת מרת: אברהם שרעבי

מרת מרת: אברהם שרעבי
מרת מרת: אברהם שרעבי

מרת מרת: אברהם שרעבי
מרת מרת: אברהם שרעבי

וְלֹא תִכְחַד! מִיָּדָה בְּשֵׁנִי סִדְרֵי הַמִּשְׁכָּה הַקְּדוֹשָׁה
אֵלֶּם מְהֵרָא לֹא תִּשְׁכַּח הַיָּד הַזֹּאת חַדְשָׁה -

וְשֶׁיִּשְׁמְרוּ אֶל הַסֵּדֶר הַיָּסוֹדִי וְיִשְׁמְרוּ
לְמַלְכוּת. כִּי הַגִּלְגָּל לֹא תִהְיֶה נִשְׁתַּבֵּחַ
אֶל רֵב הַקּוֹמָה וְהַרְפֵּי הַתַּלְוִי - וְעַל
הַכִּיָּה הַמִּשְׁכָּה (כִּי כִּי שֶׁנֶּחֱזַק הוּא
לִיְיָ הַמֶּלֶךְ).

וְהַדְּבָר הַזֶּה הַסֵּדֶר הַחֹקֵק
מִקְדָּשָׁה אֵין הַזִּמְתָּ שְׂמֹחֵךְ.
וְעַתָּה אֶחָד מִן הַמִּשְׁכָּה הַקְּדוֹשָׁה
הַכִּיָּה לֵב (וְעַתָּה חֲדָשׁ).

וְעַתָּה! מִיָּדָה הַסֵּדֶר הַזֶּה הַיָּסוֹדִי -
הַכֹּל מִיָּדָה צִדִּיק רַחֲמֵי אֱלֹהִים אֲהַיְימָה
מִיָּדָה וְאֵלֶּם אֲהַיְימָה קִיָּה צִדִּיק כִּי
שֶׁנֶּחֱזַק הוּא מִיָּדָה אֶל כֵּן.

לֵב אֶלֶם! לֵב אֶלֶם הַדְּבָר הַקְּדוֹשָׁה
הַיָּסוֹדִי.

הַיָּסוֹדִי אֶלֶם הוּא כִּי אֶלֶם הַיָּסוֹד
הַיָּסוֹדִי אֶלֶם הַיָּסוֹדִי אֶלֶם הַיָּסוֹדִי

הַיָּסוֹדִי אֶלֶם הַיָּסוֹדִי אֶלֶם הַיָּסוֹדִי

ה'תש"ז י"ד ט' אלול ...

ה' זכור לך ה' אלהי ישראל זכור
הרבנים המאשרים סוף דבר. ה' ירצה

ה' זכור לך ה' אלהי ישראל זכור
הרבנים המאשרים סוף דבר. ה' ירצה

אשר יצאנו! ה' אלהי ישראל זכור
(אשר יצאנו! ה' אלהי ישראל זכור)
ה' אלהי ישראל זכור

ה' זכור לך ה' אלהי ישראל זכור
הרבנים המאשרים סוף דבר. ה' ירצה

ה' זכור לך ה' אלהי ישראל זכור
הרבנים המאשרים סוף דבר. ה' ירצה

ה' זכור לך ה' אלהי ישראל זכור
הרבנים המאשרים סוף דבר. ה' ירצה

ה' זכור לך ה' אלהי ישראל זכור
הרבנים המאשרים סוף דבר. ה' ירצה

ה' זכור לך ה' אלהי ישראל זכור
הרבנים המאשרים סוף דבר. ה' ירצה

ה' זכור לך ה' אלהי ישראל זכור
הרבנים המאשרים סוף דבר. ה' ירצה

ה' זכור לך ה' אלהי ישראל זכור
הרבנים המאשרים סוף דבר. ה' ירצה

יחזקאל בן בוזי יחזקאל - אברהם אי מן הבני

ומחזק הרקני - האליס -

(א/ה, ארז - אולי - אפי - הבניו, וסוף א בלס -

לפי - הן לני - ארם למי - (א/ה, המנה. למי
אלי אלה חק'יה ואלי אלה סגור אפוא -

צדן / בחון - החני - אלה -

חמאכתי - חבני -

הסדר הדבר ארי - אלה וסדרה

סינאלי -

20/06/94

- בלמ"ס -

לשכת המנהל הכללי

טופס מעקב והנחיה לטיפול

מס' שוטף: 950

נתקבל ב-: 20/06/94

מאת : נילי ארד / מנהל מח' הבגצ"ים

אל : שר המשפטים / היועץ המשפטי לממשלה
מכותב: שמעון שבס

מתאריך: 16/06/94

הנדון: ד"נ 882/94 נשות הכותל

----- הנחיות לטיפול ומעקב -----

הנחיה לטיפול: _____

להעביר ל-: _____

דחיפות : בטיפול

למעקב ב-: _____

----- מ י ל ו ת מ פ ת ח -----

_____
_____
_____

----- ה ע ר ו ת -----

_____

✓
שמואל / נאלי

מדינת ישראל

משרד המשפטים
פרקליטות המדינה

תאריך: ז' בתמוז התשנ"ד
16 ביוני 1994

אסירה בוג

מספרנו: ד"נ 882/94

- אל: 1. שר המשפטים
2. היועץ המשפטי לממשלה
3. ישראל ליפל, עוזר שר הדתות

הנדון: ד"נ 882/94 - נשות הכותל

1. רצ"ב החלטת המשנה לנשיא, בעניין הבקשה לקיים דיון נוסף בעניין זה.
2. אכן מאמצנו נשאו פרי. כפי שתראו אימץ בית המשפט באופן מלא את הדרך שנקטה על-ידי הממשלה בהחלטתה ומטעם זה נדחתה הבקשה לדיון נוסף.
עם זאת, תמה העתירה ולא נשלמה. שימת לבכם להערה בדבר אפשרות החזרה לבג"צ בתום המועד שנקצב.
3. אבקש ממרכזת הועדה להודיעני אודות ההתפתחויות, באופן שננסה לעמוד במסגרת המועד שנקבע לקבלת החלטה או לפחות להראות כי הזמן מנוצל באופן המירבי.
4. לדעתי, נדרש גיבוש קונספציה מה הן הדרכים לברורה של סוגיה מורכבת זו על היבטיה השונים. אני נכונה להיות לכם לעזר ככל שיידרש.

בס"כ ה,
נילי ארד

מנהלת מחלקת הבג"צים

העתק: מנכ"ל משרד ראש הממשלה, יו"ר הועדה.
עו"ד שרה בן שאול, רכזת הועדה

בבית-המשפט העליון בשבתו כבית-משפט גבוה לצדק

דנג"צ 882/94
בג"צ 257/89
בג"צ 2410/90

כבוד המשנה לנשיא א. ברק

בפני:

המבקשים:

1. סוזן אלטר
2. פרופ' סוזן אראנוף
3. פרופ' פיליס צ'סלר
4. רבקה האוט
5. פרופ' נורמה באומל-יוסף
6. פרופ' שולמית מגנוס
7. הוועד הבינלאומי למען נשות הכותל
8. ענת הופמן
9. בונה הכרמן

נגד:

המשיבים:

1. השר לענייני דתות
2. הרבנים הראשיים לישראל
3. הרב מ.י. גץ
4. המפקח הכללי, משטרת ישראל
5. היועץ המשפטי לממשלה
6. התאחדות הספרדים שומרי תורה - תנועת ש"ס
7. הרב שמחה מירון
8. אגודת החרדים דגל תורה
9. הרב אברהם רביץ
10. יהודית גרין
11. רנדל פיין רובינסון

בקשה לקיום דיון נוסף

ה ח ל ט ה

בפני בקשה להורות על קיומו של דיון נוסף בפסק-דינו של בית-המשפט העליון, בשבתו כבית-משפט גבוה לצדק. לדעתי, דין הבקשה להדחות. ביסוד השקפתי מונחים דבריו של הנשיא שמגר בפסק-הדין נשוא הבקשה. בפסק-דינו ציין הנשיא כי בשלב זה, אין הוא מכריע בעתירה. תחת זאת, הוא הציע לממשלה לשקול מינוייה של ועדה שתוסיף ותכדוק את הנושא לעומקו, כדי להגיע לפתרון שיקיים את חופש הגישה לכותל ויצמצם פגיעה ברגשות

המתפללים. בעקבות המלצה זו החליטה הממשלה (ביום 18.5.94) כדלקמן:

"בהתאם לפסיקת בית המשפט העליון בבג"צ 257/89, הופמן ואח' נגד הממונה על הכותל המערבי ואח', בנושא היקף זכות הגישה אל הכותל המערבי:

א. על מינוי ועדת מנכ"לים כראשותו של מנכ"ל משרד ראש הממשלה ובהשתתפות מנכ"ל המשרד לענייני דתות, מנכ"ל משרד הפנים, מנכ"ל משרד המשטרה והיועץ המשפטי למשרד ראש הממשלה.

יועצת ראש הממשלה למעמד האשה תצורף כמשקיפה לוועדה.

ב. הועדה תתבקש להציע פתרון אפשרי שיקיים את חופש הגישה לכותל המערבי ואת חופש התפילה ברחבתו, תוך צמצום הפגיעה ברגשות המתפללים במקום.

ג. הועדה תגיש הצעותיה לממשלה בתוך ששה חודשים מהיום".

על יסוד השתלשלות דברים זו, נראה לי כי יש להמתין להמלצות הוועדה (אשר אמורות להנתן בתוך ששה חודשים מיום הקמת הוועדה). אם המלצות אלה לא ייראו למבקשים, הרשות בידיהם לחזור ולפנות לבית-משפט זה (בשבתו כבית-משפט גבוה לצדק). בפסק-דינו ציין הנשיא, בעניין זה, כי "שערי בית המשפט פתוחים תמיד, אך, כאמור, ראוי תחילה למצות דרכים פתוחות אחרות".

הבקשה נדחת.

ניתנה היום, ג' בתמוז תשנ"ד (12.6.94).

המשנה לנשיא

העתק מתאים למקור
מזכיר ראשי
מפ - 88294

מדינת ישראל

משרד המשפטים
פרקליטות המדינה

תאריך: ז' בתמוז התשנ"ד
16 ביוני 1994

אסירה בוג

מספרנו: ד"נ 882/94

- אל: 1. שר המשפטים
2. היועץ המשפטי לממשלה
3. ישראל ליפל, עוזר שר הדתות

הנדון: ד"נ 882/94 - נשות הכותל

1. רצ"ב החלטת המשנה לנשיא, בעניין הבקשה לקיים דיון נוסף בעניין זה.
2. אכן מאמצנו נשאו פרי. כפי שתראו אימץ בית המשפט באופן מלא את הדרך שננקטה על-ידי הממשלה בהחלטתה ומטעם זה נדחתה הבקשה לדיון נוסף.
עם זאת, תמה העתירה ולא נשלמה. שימת לבכם להערה בדבר אפשרות החזרה לבג"צ בתום המועד שנקצב.
3. אבקש ממרכזת הועדה להודיעני אודות ההתפתחויות, באופן שננסה לעמוד במסגרת המועד שנקבע לקבלת החלטה או לפחות להראות כי הזמן מנוצל באופן המירבי.
4. לדעתי, נדרש גיבוש קונספציה מה הן הדרכים לברורה של סוגיה מורכבת זו על היבטיה השונים. אני נכונה להיות לכם לעזר ככל שיידרש.

בג"צ
ניליארד

מנהלת מחלקת הבג"צים

העתק: מנכ"ל משרד ראש הממשלה, יו"ר הועדה.
עו"ד שרה בן שאול, רכזת הועדה

בבית-המשפט העליון בשבתו כבית-משפט גבוה לצדק

דנג"צ 882/94
 בג"צ 257/89
 בג"צ 2410/90

כבוד המשנה לנשיא א. ברק

בפני:

המבקשים:

1. סוזן אלטר
2. פרופ' סוזן אראנוף
3. פרופ' פיליס צ'סלר
4. רבקה האוט
5. פרופ' נורמה באומל-יוסף
6. פרופ' שולמית מגנוס
7. הוועד הבינלאומי למען נשות הכותל
8. ענת הופמן
9. בונה הברמן

נ ג ד

המשיבים:

1. השר לענייני דתות
2. הרבנים הראשיים לישראל
3. הרב מ.י. גץ
4. המפקח הכללי, משטרת ישראל
5. היועץ המשפטי לממשלה
6. התאחדות הספרדים שומרי תורה - תנועת ש"ס
7. הרב שמחה מירון
8. אגודת החרדים דגל תורה
9. הרב אברהם רביץ
10. יהודית גרין
11. רנדל פיין רובינסון

בקשה לקיום דיון נוסף

ה ח ל ט ה

בפני בקשה להורות על קיומו של דיון נוסף בפסק-דינו של בית-המשפט העליון, בשבתו כבית-משפט גבוה לצדק. לדעתי, דין הבקשה להדחות. ביסוד השקפתי מונחים דבריו של הנשיא שמגר בפסק-הדין נשוא הבקשה. בפסק-דינו ציין הנשיא כי בשלב זה, אין הוא מכריע בעתירה. תחת זאת, הוא הציע לממשלה לשקול מינוייה של ועדה שתוסיף ותבדוק את הנושא לעומקו, כדי להגיע לפתרון שיקיים את חופש הגישה לכותל ויצמצם פגיעה ברגשות

המתפללים. בעקבות המלצה זו החליטה הממשלה (ביום 18.5.94) כדלקמן:

"בהתאם לפסיקת בית המשפט העליון בבג"צ 257/89, הופמן ואח' נגד הממונה על הכותל המערבי ואח', בנושא היקף זכות הגישה אל הכותל המערבי:

א. על מינוי ועדת מנכ"לים בראשותו של מנכ"ל משרד ראש הממשלה ובהשתתפות מנכ"ל המשרד לענייני דתות, מנכ"ל משרד הפנים, מנכ"ל משרד המשטרה והיועץ המשפטי למשרד ראש הממשלה.

יועצת ראש הממשלה למעמד האשה תצורף כמשקיפה לוועדה.

ב. הועדה תתבקש להציע פתרון אפשרי שיקיים את חופש הגישה לכותל המערבי ואת חופש התפילה ברחבתו, תוך צמצום הפגיעה ברגשות המתפללים במקום.

ג. הועדה תגיש הצעותיה לממשלה בתוך ששה חודשים מהיום".

על יסוד השתלשלות דברים זו, נראה לי כי יש להמתין להמלצות הוועדה (אשר אמורות להנתן בתוך ששה חודשים מיום הקמת הוועדה). אם המלצות אלה לא ייראו למבקשים, הרשות בידיהם לחזור ולפנות לבית-משפט זה (בשבתו כבית-משפט גבוה לצדק). בפסק-דינו ציין הנשיא, בעניין זה, כי "שערי בית המשפט פתוחים תמיד, אך, כאמור, ראוי תחילה למצות דרכים פתוחות אחרות".

הבקשה נדחת.

ניתנה היום, ג' בתמוז תשנ"ד (12.6.94).

המשנה לנשיא

העתק מתאים למקור
מזכיר ראשי
מפ - 88294

משרד ראש הממשלה
ירושלים

לשכת המנהל הכללי

כ"ג בסיון התשנ"ד
2 ביוני 1994

מ-19

לכבוד
אלה הכני' אל המנהל
יחידת המנהל

לכבוד

שוכן שאול
(חברי הועדה)

הנדון: חסדרי תפילה ברחבת הכותל המערבי - ועדת מנכ"ל"ם

בהמשך להחלטת הממשלה מס' 3123 מיום 17.5.94 תתכנס ועדת המנכ"לים לישיבה ראשונה בלשכת מנכ"ל משרד ראש הממשלה ביום שני ה - 20.6.94 בשעה 09.00.

עו"ד שרה בן-שאול, עוזרת ליועץ המשפטי למשרד ראש הממשלה תהיה מרכזת הועדה ותכין את החומר לישיבה.

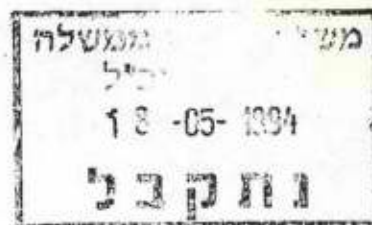
אודה על השתתפותכם.

בברכה,
רון קרומר
עוזר המנכ"ל

לוט: החלטת הממשלה מס' 3123

מוזכירות הממשלה

ירושלים, ח' בסיון התשנ"ד
18 במאי 1994

ש מ ו ר

אל : ראש הממשלה והשר לעניני דתות

מאת : ממלא-מקום מזכיר הממשלה

שלום רב,

"הנני מתכבד להביא לתשומת-לבך את החלטה מס. 3123 של הממשלה מישיבתה ביום ג', ז' בסיון התשנ"ד (17.5.94):

3123" הסדרי תפילה ברחבת הכותל המערבי

מ ח ל י ט י ס :

בהתאם לפסיקת בית המשפט העליון בבג"צ 257/89, הופמן ואח' נגד הממונה על הכותל המערבי ואח', בנושא היקף זכות הגישה על הכותל המערבי:

א. על מינוי ועדת מנכ"לים בראשותו של מנכ"ל משרד ראש הממשלה ובהשתתפות מנכ"ל המשרד לעניני דתות, מנכ"ל משרד הפנים, מנכ"ל משרד המשטרה והיועץ המשפטי למשרד ראש הממשלה.

יועצת ראש הממשלה למעמד האשה תצורף כמשקיפה לוועדה.

ב. הועדה תתבקש להציע פתרון אפשרי שיקיים את חופש הגישה לכותל המערבי ואת חופש התפילה ברחבתו, תוך צמצום הפגיעה ברגשות המתפללים במקום.

ג. הועדה תגיש הצעותיה לממשלה בתוך ששה חדשים מהיום."

ב ב ר כ ה,

מ י כ א ל נ י ר

העתק: המנהל הכללי, משרד ראש הממשלה
המנהל הכללי, המשרד לעניני דתות
המנהל הכללי, משרד הפנים
המנהל הכללי, משרד המשטרה
היועץ המשפטי, משרד ראש הממשלה
לשכת השר לעניני דתות

Rabbi Mayer Yehuda GETZ

in charge of the Western Wall
and Sacred Sites adjacent to the Temple Mount
and all Holy Places in Eretz Israel
Jerusalem - Israel

הנה זה עמוד אחר כתלנו

P.O.Box 14123 ת.ד.
טל. (02) 283523
פקס. (02) 894828

מאיר יאודה גץ

הרב הממונה על הכותל המערבי
וסביבות הר הבית
ויתר המקומות הקדושים בארץ ישראל
העיר העתיקה - ירושלים ת"ו

כי בסיון תשנ"ד

בס"ד

חברי הועדה לבדיקת סדרי תפלה ליד הכותל המערבי.
בידי ראש הועדה מר שמעון שבס יצ"ו.
מנכ"ל משרד ראש הממשלה.
ירושלים.

אישים נכבדים,

בידכם נתונה כעת ההכרעה לשמר על השלום, והשלוח במקום המקודש ביותר
כיום לעם ישראל, או חלילה לגרום להפיכתו לזירת התנגשויות בלתי פוסקות
ולהתלהטות יצרים אשר תגרם חס ושלום לחלול ה' ולחלול כבוד ישראל בעולם.

למעלה מעשרים ושש שנים בתפקידי ליד שריד בית מקדשנו, השתדלתי לשמר כעל
בבת עיני שכל יהודי - ואפילו הגוי - המבקר בכותל, יחוש באווירה של רוגע של
קדושה ושל דבקות ואחד בין נשמת האדם לבוראה, ולא לתת לשום גורם מכל נמוק
שהוא, להפר את האזון העדין הקיים.

ואפילו בהר הבית, שורש ועיקר לכל קדושת ארץ ישראל, לא ניתן ליהודי להתפלל -
ובצדק - בכדי שלא לגרום למתיחות שאחריתה מי ישורנה.

קבוצת הנשים הבאות לערך תפלה כגברים ליד הכותל, אינן מחפשות דוקא שלמות
קיום המצוות, אלא הכנסת נימה של שוויון כביכול.

וכבר בווכוח שהיה לי אתן ברחבת הכותל, אמרתי להן: "אינני יודע אם בביתכן אתן
שומרות על מצוות היהדות כגון כשרות, טהרת המשפחה, שמירת שבת וכדומה. אך,
דבר אחד ברור לעיני כל, אתן הולכות בגלוי ראש, דבר הנוגד באופן בוטה את
ההלכה, ורק ספר תורה טלית ותפלין בכותל חסרים לכן? אלא כל כוונתכן היא
לערער על תורת ומנהגי ישראל ולקנטר את המתפללים".

ואצטט מדברי אחד מגדולי הפוסקים בדורנו (אגרות משה, אורח חיים, חלק ד' סימן מ"ט)
בענין עטוף נשים בטלית "פשוט הוא רק בחשקה נפשה לקיים מצוות אף כשלא
נצטוותה. אבל מכיון שאינו לכוונה זו אלא מצד תרעומת על התורה, אין זה מעשה
מצוה אלא אדרבא, מעשה אסור..." ע"כ לעניננו. ואוסיף עוד מדברי מהרי"ל (שו"ת
המזשוק, אורח חיים סימן ז') "שנשים תמנענה מכך" וכן פסק הרמ"א (אורח חיים סימן י"ז סעיף ב')
"אך מחזי כיוהרא, ולכן אין להן ללבוש ציצית..."

ומנהג ישראל תורה היא ועיין "המשפט העברי" מהדורה ג' תשמ"ח עמוד 713

ואילך שמנהג יכול וישמש הוא עצמו מקור יוצר לדין. ועיין עוד בספר "מנהגי ישראל" לפרופ' שפרבר, מקורות ותולדות חלק א' בעמוד ס"א.

ועיין עוד "בבית יצחק" כרך י"ז תשמ"ה עמוד 127 וזה לשונו השייך לענינו "מאחר שמעולם לא נהגו הנשים לקיים מצוות תפלה וקריאת התורה באופן כזה, אין לנו לשנות ממסורת אבותינו ולבדות מלבנו אופני הנהגות מחודשות... ולא זו בלבד, אלא איסורא נמי איכא לשנות במנהגים..."

ואפילו בדבר חגיגת בת-מצוה יש משום כך איסור לקיימה בבית כנסת. וקדושת "בית הכנסת" היא קדושה עליונה, מקדש מעט, ועל אחת כמה וכמה הכותל המערבי שהוא בית הכנסת המקודש ביותר בעולמה של היהדות ושלעולם לא זזה השכינה ממנו.

רבותינו היושבים כיום על מדין, הרב הראשי לישראל הרה"ג רבי י. מ. לאו שליט"א, והרב הראשי לישראל, הראשון לציון הרה"ג רבי א. בקשי דורון שליט"א, טרם התייחסו לענין, אך, אצטט מפסקי דינם של הרבנים הראשיים לישראל לשעבר הרה"ג רבי א. כהנא שליט"א והרה"ג רבי מ. אליהו שליט"א:

א. "אבל כשבאות לשנות את ההלכה והמנהג בפני רבים במקום קדוש ככותל המערבי, דברי שמעורר ריב ומדון וקטטות, יש בכך גם אסור של רבוי מחלוקת בישראל, וביזוי מקום קדוש".

ב. אנו מצווים ומוזהרים שלא לשנות שום מנהג ובפרט במנהגי תפלה ובית כנסת... ולפיכך אסור לעשות שום שנוי בסדרי התפלה המקובלים מדורי דורות בכותל המערבי שהוא שריד בית מקדשנו ותפארתנו..."

ואסיים בדברי בעל "החפץ חיים" זלה"ה (מ"ב, לו"ט סימן קנ"א ס"ק כ'): וכל שכן שיש ליזהר בבית כנסת ובבית מדרש מעוון דבורים אסורים ומחלוקת וקטטות, כי מלבד שהם עוונות חמורים מאוד עוד יגדל העוון יותר במקום קדוש, כי הוא מזלזל בכבוד השכינה.

ולאור כל הנ"ל, אנא מכם אישים נכבדים, השמרו נא מלהפוך את רחבת הכותל המערבי לשדה קרב ושמרו נא על קדושתו העליונה מכל משמר, ויהי א-לקים עמכם.

המעתיר בעדכם ובעד כל ישראל עתירת החיים והשלום.

ובכבוד רב.

העתק:
כבוד הרבנים הראשיים לישראל.

01/06/94

לשכת המנהל הכללי

טופס מעקב והנחיה לטיפול

מס' שוטף: 440

נתקבל ב-: 01/06/94

מאת : זאב רוזנברג מנכ"ל דתות

אל : שמעון שבס

מתאריך: 25/05/94

הנדון: סידורי תפילה בכותל

----- הנחיות לטיפול ומעקב -----

הנחיה לטיפול:

להעביר ל- : לוי ג' לוי

דחיפות : בטיפול

למעקב ב- : 12.6.94

----- מ י ל ו ת מ פ ת ח -----

_____
_____

----- ה ע ר ו ת -----

_____
_____

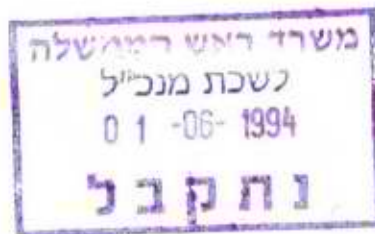
THE OFFICE OF DIRECTOR GENERAL
MINISTRY OF RELIGIOUS AFFAIRS
JERUSALEM ISRAEL

לשכת המנהל הכללי

משרד לעניני דתות

ב"ה, ט"ו בסיוון התשנ"ד
25 במאי 1994

לכבוד
מר שמעון שבס
מנכ"ל משרד ראש הממשלה
ירושלים

שלום רב!

הנדון: סדרי תפילה בכותל

בהמשך להחלטת הממשלה והמינוי שלך כיו"ר הוועדה, אני מביא לידיעתך מאמר מערכת בעיתון המודיע בנושא זה.

בכבוד רב,

ליום ח' אדר
זאב רוזנברג
המנהל הכללי

ישראל העבירה לפלשתינים גם את בית

הקברות היהודי העתיק בעיר שלפי

הערכה טמונים בו כ-200 אלף יהודים

סופר "יום הששי"

יריחו בידי הפלשתינים. תשומת הלב מופנית לנעשה בבית הכנסת "שלום על ישראל" ולעיתים קרובות יש את התחושה שזהו האתר היהודי היחיד שנכלל בתחומי האוטונומיה באזור זה – ואין זה כך. לפלשתינים נמסר גם בית עלמין יהודי עתיק שעוד לא נחפר וכנראה שגם לא יחפר עוד על ידי יהודים.

בית עלמין של יהודים תושבי ירושלים שהכיל כ-200,000 קברים נחשף ומופה על ידי הארכיאולוגית רחל חכלילי לא הרחק מיריחו במדרונות רכסי הקרנטל, מכיוון מערב וצפון של ארמונות החשמונאים שם, נכלל בשטח האוטונומיה ונמסר לפלשתינים. זהו בית

כאחרים דתיים, נחשבים גם לנכסים ארכיאולוגיים ואמנותיים ולכן הקהילה המדעית בעולם כולו עוקבת אחר מעמדם. מומחים אומרים כי לא ברור מדוע ישראל אינה תובעת מאונס"קו להעניק לאחרים אלה מעמד של נכס מוגן, מה שיבטיח את זכות הכניסה ליהודים ואת השמירה על האתרים.

לא הרחק משם נובע מעין אלישע, אחד ממקורות המים העיקריים של יריחו, שנקרא כפי הערכים עין א-סולטן. ארכיאולוגית בריטית שחפרה באזור חשפה מגדל מרשים מתקופת האבן וקבעה שזהו השריד הקדום בעולם מבניית ביצורים, לכן נחשבת יריחו בין הארכיאולוגים לעיר הקדומה בתולדות האדם.

האתר ביריחו בו מצוי בית הקברות היהודי

קברות אוזרי, אליו הובאו נפטרים מרחוק, כדומה לבית הקברות של בית שעים מימי המשנה והתלמוד. זהו הממצא השני בחשיבותו בשטח האוטונומיה לאחר בית הכנסת "שלום על ישראל" שנחשף כבר בזמן המנדט. בעל הקרקע באזור בית הכנסת היה ערבי שרכש את האדמה בתחילת המאה. הארכיאולוג אליעזר ליפא סוקניק, שהתמחה באמנות יהודית בתקופה הרומית גייס בספים ורכש ממנו את רצפת בית הכנסת, השטח הופקע, ונמסר לרשות הגנים הלאומיים.

האוניברסיטה העברית לא הצליחה לממן את רכישת הרצפה, הוצאתה והעברתה למכון לארכיאולוגיה בירושלים, ולכן היא נותרה במקומה. אתרים יהודיים אלה, בנוסף לקדושתם

גם בתקופת השלטון הירדני נערכו במקום חפירות, אך רוב הממצאים התגלו כבר בידי ארכיאולוגים ישראלים לאחר מלחמת ששת הימים, ארמון הורדוס שנמצא על הקרנטל וכו' שלל מימצאים שהועברו לאוניברסיטה העברית.

כיום מכחישים יורשיו של בעל הקרקע של בית הכנסת "שלום על ישראל" כי מכרו בעבר את רצפת בית הכנסת לארכיאולוג אליעזר סוקניק, אך העתק ממסמכי הקניה נמצא אצל אמיר דרורי מנכ"ל רשות העתיקות. בדיעבד לא מצטערים באוניברסיטה העברית על כך שלא הצליחו בזמנו לממן את העברת הרצפה שכן כיום דוגלים ארכיאולוגים בכל העולם בשימור רצפות באתר המקורי.

עין אקליפטוס ענתק שנכרת על ידי אנשי המועצה המקומית שבר כמה מצבות וגרם לעגמת נפש רבה בקרב משפחות רבות. המועצה פינתה את חלקי העץ והענפים שהיו פזורים על מצבות רבות רק זמן מה לאחר מכן.

משה פרץ יו"ר אגף שיפור פני העיר באופקים טוען כי טכנית לא היתה אפשרות להכניס לבית העלמין שתי משאיות במקביל לכן איסוף הגומים נעשה רק למחרת וכי הוא עצמו נכח בעת הגיוסם ולא נגרמו נזקים משמעותיים למצבות. הגיוס נעשה בצורה מקצועית, עם מנף ואבירים מתאימים. "אני משמש

מ/ה. כבר היו דברים לעולם. נסיונות לשנות את סדרי התפילה ליד הכותל המערבי, חוזרים מפעם לפעם, ועולים לסדר היום ונשארים לעמוד במקומם. הכותל המערבי, הוא המקום הקדוש ביותר שנתר לעם היהודי מאז חורבן הבית. היו ערעורים, על זכותם של יהודים להתפלל ליד הכותל המערבי. ערעורים אלה באו מן ההנהגה הערבית, זו ביקשה לשמור בשבע עינים, שלא יכניסו כסא ישיבה אחד, בודאי לא ספר תורה ואפילו לא להכניס "לוקס" כדי להאיר את המקום. מעולם לא העיז יהודי לערער על סדרי התפילה, כפי שנקבעו מעצמם, מבלי שיהיה צורך בהוראות ובודאי לא בחוק מדינה. לכן, יש לנו כל היסוד, שהחלטת הממשלה, למנות ועדה שתבדוק את סדרי התפילה, כוחה אינה יותר גדול מכל אותן ועדות ממשלתיות, שנועדו לקבור ענינים בפנתיאון הלאומי, שבו מצאו מקומם דברים רבים.

מנקודת מבט זו, אולי אין צורך להזדקק לנסיון זה, שהוא חוצאה של פניה טרדנית וקנתרנית של כמה נשים, שהן קלות דעת, שמצאו כאן בקעה להתגדר בה, לא בצניעות הראויה למקום קדוש, ובעזות מצח מבקשות לכפות על ציבור המתפללים, מנהגים משלהן, כדי לספק את יצר הראוותנות ופרסום, ובכך לעורר מהומה, שהיא מיותרת בכל מקרה, ויש בה רק לתת חרב בידי אויבי ישראל, שלא ויתרו על דעתם, שהמקום "מקודש" למוסלמים, מטעמים שנוצרו מהרהורי לבם.

סדרי התפילה ליד הכותל המערבי, הן כסדרי התפילה שנקבעו על ידי אנשי כנסת הגדולה, ומעולם לא שמענו הרהור על כך, מפי רבבות אלפי נשים, שבאות לשמוך לבן ואת שיחתן לפני מי ששיכן את שמו בבית הזה. יודעות את מקומן, להצטנע מאחורי המחיצה המפרידה בין עזרת גברים לבין עזרת נשים, כפי שנקבעו מאז נקבעה מחיצה זו. צריך להזכיר, כי בעבר הרחוק, היו אלה המוסלמים שערערו נגד הקמתה של מחיצה, ערעור שנסתיים בפגרום. גם בימים כתיקונם שבהם שמרו נשים על כללי הצניעות בקפדנות, ולא בתקופה שבה נפרצו כל הגדרות.

אותן נשים, שבאות לא למטרות אחרות, כי אם לקיים תפילה כהלכתה, וכדרךן של ממשיכי מסורת של חנה שזכתה לכן כשמואל, שהיה "מקוראי שמו" כפי שמעיד עליו ספר תהלים, שפתוחיהן נעות וקולן לא יישמע. ולא כמו אותה קבוצה שמשמיעה קולות מתעטפות בטליחות שלא כהלכה, והכתירה את עצמה בשם "קבוצת ראש חודש" קבוצה קטנה מאד שמתבטלת ביותר ממשים לעומת רבבות נשים צדקניות, מהן, כאלה, שקבעו לעצמן לקיים במקום קדוש זה התפילות כסדרן וכהלכתן מדי יום ביומו.

גם הסעד המשפטי, שבו זכו בבית המשפט מוגבל מאד, השופטים לא הורו לאשר את בקשתן, אולי מפני שגם הם הכירו במגמה הקנתרנית. ההמלצה שלהם היתה, "לבדוק את האפשרות" וזאת מבלי לפגוע בסדרי התפילה, הממשלה תכנים את עצמה למאבק דתי בלתי מתפשר, אם תבוא לכפות שינויים בסדר התפילה ובכך להרחיק מן המקום רבבות מתפללים ומתפללות, שהתפילה שלהם היא צורך נפשי ומקום בו יכולות לפרוק את מצוקתן ושמתחן, ולא במקום אחר, שהוא פתוח לרווחה לכל פורצי גדר.

אנו מיעצים לחברי הועדה, לעבור בהקדם את הנושא, במקום שבו נקברו טרונות אחרות ולא יעזו להכניס את ראשם לחסכוכת כמו זו, שבה נכשלו כבר רבים שקדמו להם.

גם יו"ר ועד בית הכנסת ולכן אני מודע לרגישות של הנושא.

מי שלא עובר לסדר היום הוא עוזי עלל ששכל לפני שנה וחצי את בנו התינוק. דבר ההזנחה כאב והוא החל אישית לנסר את העץ והתלונן במועצה על ההזנחה בחלקת הילדים הנמשכת זה זמן רב בלא קשר לעץ. המועצה דחתה את בקשותיו לשיפור המקום בטענה שהיא יכולה לטפל לבדה בעניין וכן אכן עשתה. הויכוח על הנזק עדיין נמשך. פרץ טוען שהמצבות היו שכורות ולמרות זאת הכל יתוקן.

כאלף חקלאים בשיעור מרן שליט"א על מצוות התלויות בארץ שהתקיים בקיבוץ ה"שומר הצעיר"

כל אלפי החקלאים החברי
כ"מעיני ההתיישבות" לשמו
שיעור דברי חיוק בנושא המצו
התלויות בארץ. כל השיעור
נעשים בשיתוף תנועת "אל המעי
תוך מגמה להביא לשיתוף פעול
בין כל הגורמים המטפלים, בהפצ
והחדרת מורשת ישראל. קודם ל
חנך מרן שליט"א עם הרב ארי
דרי מקוה טהרה חדש כמוב
נחלה שכדור הארץ, פרוי
השוקם כסיועו של הרב דר
שהכתיב לתושבי המושב לסייע
בהשלמת בניית בית נכנסת כמוב
שכבניתו החלו לפני זמן רב.

השמיטה, למרות הקשיים
החקציניים. בחום הנאומים ניש
מרן שליט"א אל המיקרופון,
ובמשך חצי שעה נתן שיעור שנסב
על שמירת מצוות השמיטה ועל
לימוד תורה. מרן שליט"א הדגיש כי
שלושת יסודות היהדות, הם כשרות,
טהרה ושמירת השבת. הוא האריך
בנושא הטהרה, ובנושא המידות
הטובות ובראשן הענווה. מרן תיכל
את דבריו בדוגמאות מחיי היום יום.
בסיום השיעור קראו כל הנוכחים
יחד "שמע ישראל". הכינוס בכפר
מנחם, הוא הכינוס השלישי שנעשה
במהלך שנת השמיטה, בו התכנסו

הזמין אותו וליג הלכני לביקור
בכית הבנים. "ראיתי ילדים יושבים
על הכמה ומחאמנים לקראת
קונצרט, ולכי היה מלא קנאה".
הורה דרי. "למראה כל ההדר
והפאר חשבתי לעצמי: מדוע רק
אצלנו, כשילדים מתפללים
ולומדים, הם עושים זאת בחדרים
צפופים ובאולמות שכורים. וליג
הכתיב שילמדו כאן תורה, אבל לא
תיארחי לעצמי שיעבור כל כך מעט
ומן, ונשב כאן כנס לומדים של
מעייני ההתיישבות". הרב דרי
העובדת ימשך גם לאחר שנת

"מי היה מאמין", אמרו חברי
הקיבוץ, "שאצלנו בכית הבנים
ישב על הכמה הרב עובדיה יוסף,
והאולם יחמלא בחוכשי כיפות".
האורחים הסתובבו בכית הבנים
והביעו התפעלות מן האולם רחב
הידיים ומן הצמחייה העשירה
המקיפה את הבית. "טוב", אמר
אחד האורחים מפעילי ש"ס, הלא
נאמר "שכל בתי המשתאות וכתי
התיאטרות יהפכו לבתי תפילה".
הנה, קרבים ימות המשיח. ח"כ הרב
אריה דרי סיפר אחר כך מעל
הכמה כי כאשר נש, בחול המועד
פסח, כנבעת וואשינגטון הסמוכה,

חברי קיבוץ שסידרו את השולחנות,
והגישו כיבוד, כיבוד, שכלל פירות
מותרים כאכילה בשביעית ומיני
מאפה, דאגו רבני "מעייני
ההתיישבות".
סמוך לשעה ארבע אה"צ הגיע
מרן הרש"ל הגאון רבי עובדיה יוסף
שליט"א מלווה בח"כ הרב אריה
דרי אל אולם הכינוס, לקול
שירתם הרמה של המוני
המשתתפים ולעייניהם המשתאות
של חברי הקיבוץ. אל שולחן
הכבוד הצטרפו ר' דוד יפרח מנכ"ל
אל המעיין ר' אלי ישי ומנכ"ל
משרד הדתות, זאב רוזנברג.

אף שמצבה של הרבנית מרגלית
רוחמה יוסף תחי, היה אחמול קשה,
לא ויתר מרן הראש"ל הגאון הרב
עובדיה יוסף שליט"א על השיעור
שהכתיב לחת כנס הלומדים של
כוללי קרן השמיטה של ש"ס.
"מעייני ההתיישבות". למעלה
מאלף חקלאים וחלמידי
ה"כוללים" של "מעייני
ההתיישבות" הגיעו אתמול,
לראשונה בחייהם, לשמוע שיעור
תורה בקיבוץ של השומר הצעיר
ככנס מנחם שכדור.
ככנס לבית הבנים של קיבוץ
"כפר מנחם" קיבלו את פניהם כמה

כסף בשישי

שישי

20.05.94

הפתרון לבעיות המשק: ביטול השבתון בסוף השבוע

דווקא שירותי הדת פועלים בשבת

בעקבות הנתונים הכלכליים הלא מחמיאים שפורסמו השבוע, למאיר פלג יש הצעה
לפתרון מרבית בעיות המשק הבערות: ביטול האיסור על תחבורה ציבורית בשבת
ופתיחת מרכזי המסחר והשירותים בימים אלה. חיוק כלכלי לבעיה חילונית

כלכלת שבת

מאיר פלג

הפיתוח של השבת ליום שהוא כמעט יום
חול, תשמוט את הקרקע מתחת לאותם
ספרים, ובאופן מיידי יירדו מחירים
רבים של שירותים המסופקים היום בגני
בה. נערים, חיילים, קשישים ושאר
אוכלוסיות המצוקה, שלא יכלו עד כה
להשתמש בשירותים אלה, יוכלו, אם
יבטל השבתון המלא, להשתתף גם הם
בחי הכלכלה בסוף השבוע.

מלא את המשק כולל תעשייה, אלא מדובר
על תחבורה ציבורית ומרכזי קניות, תר
בות ובידור נבחרים ברחבי הארץ. בהפע
לה זו די כדי להביא לצמיחה מיידית של
לפחות 10 אחוז, אחוז, ירידה באבטלה והקלה
בפקקי התחבורה.

ראשית, פתיחת עסקים תביא להעסקה
של גורמי ייצור, שכרצ מובטלים ומצי
קים על המשק. בתי המסחר הפתוחים
יאפשרו מכירת תוצרת רבה יותר שתביא
לגידול בתפוקה של המפעלים שידרשו
ידיים עובדות. כמקביל, עקב תחרות
הרבה, יורידו חלק מבתי המסחר את
המחירים כדי למשוך לקוחות.

מאחר שחלק מהגסעות, המבצעות
היום במהלך השבוע, יוסט לשבת, יוקל
העומס על מערך התחבורה, והממשלה לא
תיאלץ להשקיע את אותם סכומי עתק
בהרחבת תשתית הכבישים. גם ההוצאות
הרבות שיש היום על הנסיעה בשבתות
כרכ פרטי או במוניות יירדו. יירדו גם
המחירים באותם עסקים, שפתוחים היום
בשבת וגובים מחירים גבוהים יותר עקב
קנסות שהם מקבלים בגלל הפתיחה
בשבת. בנוסף, על אף הגידול בתוצר
ובתעסוקה, לא יוצרו לתצרים אינפלציו
ניים מאחר שמהלך זה מהווה, בעיקרון,
העסקה של גורמי ייצור מובטלים, ומחל
עיוותים חמורים בהקצאת מקורות שקיי
מים היום.

דוגמה אחת היא, למשל, הביקוש לכי
רכ פרטיים. אותן משפחות, או אותם
"נהגי שבת" לא יאלצו לקנות רכב פרטי
כי גם בשבת תהיה תחבורה ציבורית
מלאה. בתוצאה מכך, יקטן הביקוש לרכב
פרטי ומחירו יירד. גם צריכת הדלק תרד
עקב שימוש חסכוני יותר בתחבורה.
"כלכלת השבת" שהתפתחה בישראל
מבוססת על חאפרים ועל מפקיעי מחירים.

צמיחה מהירה של לפחות 10 אחוז
המשק, ביטול האבטלה, פתרון לבעיות
התחבורה של גוש דן, ירידה באינפלציה,
יתר שיוויניות בחלוקת ההכנסות ועוד.
את כל היעדים התלויים האלה ניתן
להשיג במתי החלטה ממשלתית מינהלית
אחת פשוטה: ביטול האיסורים על תחבור
רה ציבורית ופתיחת מרכזי מסחר, תרבות
ובידור בשישי, שבת ותגים, כנהוג בכל
המדינות המפותחות בעולם.

הצעה זו מקבלת משנה תוקף אחרי
הנתונים הלא מחמיאים על המשק הישר
ראל שפורסמו השבוע. כידוע, פורסם
השבוע שהאינפלציה תפחה בעוד שני
אחוזים, שסמך דורשי העבודה גדל וגם
רווחי החברות אינם יפים וטובים כפי
שהיו ברכעון המקביל אשתקד. שר האר
צר אברהם שוחם, שמתבוסס זה זמן עם
שמעון שכם על הדרכים לזירוז הצמיחה,
כלימה האינפלציה ושאר ענייני היום
בכלכלה, יכול לעקוף את מנכ"ל משרד
ראש הממשלה באלגנטיות ולהציע
נממשלה את ההצעה המהפכנית.
כלכל, מושבת למעשה המשק הישראלי
מכל פעילות החל מיום שישי בשעות
הצהריים ועד מצאי שבת. כמעט הכל
מושבת חוץ משירותי דת, שלמרבית
האיווניה דווקא הם מופעלים באופן חופ
שי ובשכר מלא, דווקא בשבת. כלומר,
משך יום וחצי מתוך שבעה ימים אין
פעילות כלכלית כלל. דהיינו, למעלה
מ-20 אחוז ממוטנציאל המשק מושבתים
ישיבות. י"י ממשלת ישראל. אותה ממש
לה, ולא משנה מי יושב בה, שנוהגת תמיד
לכוא כמעטות לעובדים שובתים על הנזק
שנגרם למשק בשל אובדן ימי עבודה.
ברור שלא מוצע כאן להפעיל באופן

שודר בתוכנית: זוויות

בתאריך: 18.5.94

בשעה: 19.30

בטלוויזיה בכבלים - ערוצי זהב

ברמת גן, פתח תקוה, בני ברק

20051717

34669

אי-סדרים חמורים באירגון לחוזרים בתשובה באור יהודה

גדעון לוי:

אי-סדרים חמורים באירגון לחוזרים בתשובה באור
יהודה. כך, חושפת מבקרת המדינה בדו"ח שפורסם היום.
המבקרת קובעת, כי לא נקבעו בעמותה קריטריונים לתשלום
מילגות לאברכים ונתגלו ליקויים בניהול ספרי החשבונות
בהיעדר ועדת ביקורת.

עוד מצאה המבקרת, כי עמותת איחוד בתי הכנסת באור
יהודה שימשה צינור להעברת כספי משרד הדתות והעירייה
לבניית בית כנסת ללא פיקוח כחוק.

*****

חיוקץ המשפטי לממשלה

ירושלים, יז' באייר התשנ"ד
28 באפריל 1994

(35379)

תיקנו: ד"נ 882/94
מ:
(בתשובה נא לציין מס' תיקנו)

אל: ראש הממשלה והשר לענייני דתות

הנדון: ד"נ 882/94 סוזן אלטר ואח'
בנושא - סדרי התפילה ברחבת הכותל המערבי

1. תחילתה של פרשה זו בשנת 1988, כאשר קבוצת נשים, מישראל ומחו"ל, ביקשה לקיים תפילות ברחבת הכותל המערבי, כשהן עטופות בטליתות וקוראות ספר תורה ושרות באותו אתר, וכן ברצונן להכניס ספר תורה לרחבת הכותל.

נסיונותיהן לממש את רצונן האמור גרמו למתח רב ביותר שהגיע לכדי אלימות פיזית, מהומות והתערבות המשטרה בקרב קבוצות המתפללים ברחבת הכותל.

2. המבקשות הגישו עתירה לבג"צ והתקיימה התדיינות משפטית רחבת היקף בסוגיה, כאשר לקראת הדיון בעתירה, הצטרפו מיוזמתם, כמשיבים נוספים לה, חוגים המתנגדים לקיומן של התפילות כאמור, שהציגו עצמם כחרידים לעניין.

חיוקץ המספטי לממשלה

בפסק הדין נדחו העתירות ברוב דעות המשנה לנשיא השופט אלון והנשיא שמגר, כנגד דעת המיעוט של השופט ש' לוין, "בכפיות להמלצה בפסק דינו של אב בית הדין", כב' הנשיא, מ' שמגר.

3. בחוות דעתו, הדגיש כב' הנשיא שמגר, כי לטעמו יש לחפש ולמצוא דרכים מעשיות, לפיהן כל אדם המבקש לפנות לבוראו בתפילה יהיה רשאי לעשות כן בסגנונו ובדרכו, ובלבד שלא תהיה בכך פגיעה של ממש בתפילתם של אחרים, והציע לממשלה "לשקול מינויה של ועדה שתוסיף ותבדוק את הנושא לעומקו כדי להגיע לפתרון שיקיים את חופש הגישה לכותל ויצמצם פגיעה ברגשות המתפללים".

כב' הנשיא דחה את העתירות "בשלב הנוכחי", תוך ציון, כי "שערי בית המשפט פתוחים תמיד, אך, כאמור, ראוי תחילה למצות דרכים אחרות" (שם, בעמ' 121).

המשנה לנשיא, השופט אלון, הוסיף בשולי פסק דינו, תוך כדי התייחסותו לדעתו החולקת של השופט ש' לוין, כי:

"ראוי ונכון יהיה, כדי למנוע איפה ואיפה, שהועדה שתוקם, כהצעת חברי הנשיא, וכן בית המשפט כשיחזור וייזקק לנושא, ידונו במכלול חופש הפולחן משני עברי הכותל המערבי" (שם בעמ' 116).

כוונת הדברים לאיסור התפילה על הר הבית מצידו המזרחי של הכותל.

היועץ המשפטי לממשלה

השופט ש' לוין, בדעת מיעוט, סבר, כי אין להציב איסור טוטאלי על קיום טקסי תפילה באתר הכותל - אך בשל כך שקיימים חוגים המתנגדים לקיומם ובהעדר שיקולים של סכנה ודאית וקרובה של הפרת השלום. לדידו, ראוי ליתן פסק דין המכיר בזכותו, בתום לב, של העותרות להתפלל ברחבת הכותל, כשהן נותנות קולן בשירה, עטופות בטלית ובידן ספרי תורה.

4. לאחרונה, הגישו העותרות בקשה לדיון נוסף וביקשו את בית המשפט לדון, בין היתר, בסמכויות להסדיר את סדרי התפילה והפולחן ליד הכותל המערבי בכלל, ובזכותן של העותרות להתפלל בכותל כרצונן בפרט. לפי החלטת כב' הנשיא, התבקשה תגובת המשיבים לבקשה זו.

5. כידוע, ממשלת ישראל אחראית לסדר, לבטחון ולשלום במקומות הקדושים. ואכן, סכסוכים שנתגלעו בעבר בנוגע למקומות הקדושים טופלו, בין השאר, בדרך של החלטת ממשלה על הקמת ועדה מתאימה.

6. מהות הסוגיה בענייננו, והמלצת בית המשפט כפי שפורטה לעיל, מביאים לידי מסקנה, כי יש לפעול בדחיפות להקמת ועדה מתאימה שתדון בנושא מכל היבטיו ותכריע בו.

7. בשיחה שקיימתי עם מנכ"ל משרד ראש הממשלה, מר שמעון שבס, התגבשה הצעה, לפיה תוקם ועדת מנכ"לים בראשותו ובהשתתפות מנכ"ל משרד הדתות, מנכ"ל משרד המשטרה, מנכ"ל משרד הפנים והיועץ המשפטי למשרד ראש הממשלה.

חיוקף המשפטי לממשלה

8. אודה לך, איפוא, אם תעלה על סדר יומה של הממשלה הצעת החלטה כדלקמן:

"בהתאם לפסיקת בית המשפט העליון בבג"צ 257/89
הופמן ואח' נ' הממונה על הכותל המערבי ואח',
בנושא היקף זכות הגישה והתפילה ברחבת הכותל
המערבי, מחליטים:

(1) על מינוי ועדת מנכ"לים בראשותו של מנכ"ל
משרד ראש הממשלה ובהשתתפות מנכ"ל משרד
הדתות, מנכ"ל משרד הפנים, מנכ"ל משרד
המשטרה והיועץ המשפטי למשרד ראש הממשלה.

(2) הועדה תתבקש להציע פתרון אפשרי שיקיים את
חופש הגישה לכותל המערבי ואת חופש התפילה
ברחבתו, תוך צמצום הפגיעה ברגשות
המתפללים במקום.

(3) הועדה תגיש הצעותיה לממשלה בתוך ששה חדשים
מהיום".

9. בהתאם, יהא בידינו להודיע לבית המשפט, בתגובה לבקשה לדיון נוסף, על
דבר הקמת הועדה, כהמלצת בית המשפט, ולבקש להותיר את ההכרעה בידי
הרשות המוסמכת ולא להיזקק לדיון נוסף בעתירה.

חיוקף המשפטי לממשלה

שכן, כפי שהעיר הנשיא שמגר:

"... ייתכן שבית המשפט הזה אינו הגורם היעיל ביותר - ובוודאי שלא הבלעדי - היכול לנסות בדרך של מגע עם הגורמים השונים למצוא דרכים מעשיות למימוש התכלית החקיקתית בשני החוקים הנ"ל, שהיא המשכו ומימושו של העיקרון ההצהרתי שבמגילת העצמאות.

אם יעלה רצון טוב מלפני הנוגעים בדבר, מן הראוי כי ייעשה לגבי הכותל המערבי לפחות נסיון להגיע להסדר ההולם את דרכי כל השואפים לעלות אל הכותל".

10. לאור האמור לעיל, וכמוצע בפסק הדין, אודה לך אם תביא את הצעת

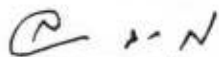
ההחלטה, כמפורט בסעיף 8 לעיל, לישיבת הממשלה בדחיפות המירבית.

מצ"ב: פסק הדין נושא הדיון הנוסף

בקשה לדיון נוסף

תגובת מקצת מן המשיבים לבקשה לדיון נוסף

ב ב ר כ ה ,

מ' בן-יאיר

העתק: לפרקליטת המדינה
למנהלת מחלקת הבג"צים בפרקליטות המדינה

טבלה ז

(Jaubert, *op. cit.*, p. 38)

Ezéchiél	Oracles et Visions	Dates
1,1	Première vision	5/IV dimanche
3,15-16	Sept jours après	12/IV dimanche
8,1	Vision. (T. M. 5/VI jeudi.) Cod. Petropol. (LXX 5/V mardi.)	1/VI dimanche
20,1	Oracles aus anciens.	10/V dimanche
24,1	Contre Jérusalem.	10/X vendredi
26,1	Contre Tyr (1er du mois).	1/? m/v/d
29,1	Contre l'Egypte	12/X dimanche
29,17	Nouvel oracle	1/1 mercredi
30,20	Contre Pharaon.	7/1 mardi
31,1	Nouvel oracle.	1/III dimanche
32,1	Nouvel oracle.	1/XII dimanche
32,17	Nouvel oracle. (LXX 15/I mercredi)	15/? m/v/d
33,21-23	Arrivée du fugitif (LXX 5/XII jeudi)	5/X dimanche
40,1	Vision du Temple futur, le 10 de Roš Hasbanah	10/VII vendredi

האם היתה קיימת עזרת נשים בבית הכנסת בתקופה העתיקה?

מאת שמואל ספראי

בדיוננו בבעיית דמותו וצורתו של בית הכנסת מן הראוי לעיין בבית הכנסת בארץ ובתפוצות כאחד, שכן אין כל הצדקה לחלק ביניהן ולגלות בתפוצות מסגרות ציבוריות שונות מאלו אשר בארץ. המקורות שנדון בהן יש מהם השייכים לבתי הכנסת בירושלים, מימי הבית, או מתקופת המשנה והתלמוד ברחבי הארץ, ויש מהן ששייכות לתפוצה היהודית במצרים, אנטיוכיה או יוון. יש ללמוד ממקום אחד על חבירו ולראותם כמציאות אחת.

מתוך המקורות יש ללמוד כי נשים הרבו לבוא לבתי הכנסת וליטול חלק בעבודת ה', בין בקריאת התורה ובין בהאזנה לדבריו של הדרשן בבית הכנסת או בבית המדרש. תחילה יש לציין כי ההלכה מחייבת נשים בתפילה. וכך שנינו במשנה: נשים ועבדים וקטנים פטורים מקריאת שמע ומן התפילין וחייבין בתפילה ובמזוזה ובברכת המזון¹. כיוצא בו נשים חייבות במקרא מגילה². ממעשים רבים יש ללמוד כי אמנם נהגו נשים לבוא לבית הכנסת לתפילה. בברייתא אחת בעבודה זרה קרינו: מניח ישראל בשר על גבי גחלים ובא נכרי ומהפך בו עד שיבא ישראל מבית הכנסת או מבית המדרש ואינו חושש, שופתת אשה קדירה על גבי כירה ובאת נכרית ומגיסה עד שתבא מבית המרחץ או מבית הכנסת ואינה חוששת³. הרי שבית הכנסת מן המקומות שאישה נוהגת לילך לשם, עד שהברייתא מזכירתו ביחד עם בית המרחץ. מהלכה אחת האמורה בשם רבי שמלאי ניתן ללמוד כי הוא מניח שבבית הכנסת מצויות נשים שכן הוא אומר: עיר שכולה כהנים נושאים את כפיהם. למי הן מברכין? לאחיהן שבצפון, לאחיהם שבדרום, לאחיהם שבמזרח לאחיהם שבמערב ומי עונה אחריהן אמן? הנשים והטף⁴. כמה מסורות מעלות את המציאות של נשים הבאות כל יום לבית הכנסת. במדרש אנו קוראים: מעשה באשה אחת שהזקינה הרבה ובאת לפני רבי יוסי בן חלפתא אמרה לו: רבי הזקנתי יותר מדאי ומעכשיו חיים של נוול הם שאיני טועמת לא מאכל ולא משקה ואני מבקשת להפטר מן העולם. אמר לה מה מצוה את למודה לעשות בכל יום? אמרה לו: למודה אני אפילו יש לי דבר חביב אני מנחת אותו ומשכמת לבית הכנסת בכל יום⁵. במקום אחר אנו קוראים על אלמנה דהואי בי כנישתא בשיבובתה, כל יומא הוא אתיה ומצלה ביה מדרשיה דרבי יוחנן, אמר לה: בתי! לא בית כנסת בשיבובתך. אמרה ליה, רבי! לא שכר פסיעות יש לי⁶. רבי יוחנן

1. ברכות ס"ג מ"ג.
2. מגילה ד א; ערכין ג א.
3. עבודה זרה לח ב-לט א.
4. ירושלמי ברכות ס"ה ט ע"ד והשווה בבלי סוטה לח ב.
5. ילקוט עקב רמז תתצא בשם הילמדנו; ילקוט משלי תחקמן; ספר הליקוטים לגרינהוט V.
6. קלא א. ראה בובר במבואו למדרש משלי, עמ' 32.

סוטה כב, א.

וי. 32 (תל"ג - 1963)

אינו תמה אלא על הליכתה לבית הכנסת בשכנותה, אך הליכתה של האלמנה יום יום לבית הכנסת אינה מתמיה אותו כלל, ואפילו בנות קטנות נוהגות היו לבוא לבית הכנסת: מכאן נהגו בנות ישראל קטנות לבוא לבתי כנסיות כדי ליתן שכר למביאיהן והן לקבל שכר.⁷ ביחוד הרבו לבוא בשבת וכך שנינו במסכת סופרים יח, א: ומן הדין הוא לתרגם לעם לנשים ולתינוקות כל סדר ונביא של שבת לאחר קריאת התורה וזו היא שאמרו בשבת מקדימין לבוא ומאחרין לצאת מקדימין לבוא כדי לקרות קריאת שמע כותיקין עם הנץ החמה ומאחרין לצאת כדי שישמעו פרוש של הסדר אבל ביום טוב מאחרין לבוא שהן צריכין לתקן מאכל של יום טוב וכו'. ידוע המעשה באותה אישה שבאה בבית הכנסת בחמת בכל לילי שבת לשמוע תורה מפיו של רבי מאיר⁸: רבי מאיר הוה יליף דריש בכנישתא דחמתא כל לילי שובא והוה [תמן]⁹ חדא איתתא יליפה שמעה קליה [דריש]¹⁰. ומתוך מדרש אחר יש ללמוד שרגילין היו הנשים לבוא לבית המדרש אף על פי שלא לעולם הבינו את דברי הדורש. לכתוב "אתם נצבים היום... טפכם נשיכם" (דב' כט, ט-י). אומר בעל המדרש הגדול (כ"י): נשיכם אף על פי שאינן יודעין הן באין לשמוע ולקבל שכר. כשם שהיו מן הנשים שהיו משמשות בבתי המדרשות. לכתוב "מנשים באהל תבורך" (שופ' ה, כד). אומר התרגום: כחדא מנשיא דמשמשין בבתי מדרשין תתברך¹¹.

לעדויות מן התפוצה היהודית כדאי להזכיר את מסעיו של פאולוס. בכמה מקרים הוא מזכיר את הנשים בבתי כנסת במקומות שונים. בהגיעו לפיליפי שבגבול מקדוניה הוא יוצא בשבת מחוץ לעיר על-יד הנהר אל בית הכנסת ומדבר אל הנשים (מעשי השליחים טז, יג). הוא מדגיש את הימצאן של הנשים בבית הכנסת, כי מתכוון לספר על הטבלתו לנצרות את לידיא יראת ה', כיצא בו בבואו לתסלוניקי לבית הכנסת נמשכים אחר דבריו נשים חשובות (שם יז, ד). מן הספרות היהודית והלא-יהודית נתן לצרף עוד דוגמות מרובות.

היכן שהו הנשים בבואם להתפלל ולשמוע את הדרשה? האם נתיחד בבתי הכנסת או בבית המדרש מקום מיוחד בעלייה שהקיפה את בית הכנסת. מעין זו המצויה בבתי הכנסת במאות השנים האחרונות או מעין הגונוטרה שבעזרת נשים שבבית המקדש? או שמא נסתפקו במחיצה שהפרידה בין המינים? ושלא לא היתה מחיצה והפרדה? בשנת 1884 פרסם Löw מאמר ב"MGWJ", עמ' 364–374¹², שבו טען שלא מצינו הפרדה בבתי הכנסת בארץ ישראל, והפעם הראשונה שמצינו הפרדה על-ידי מחיצה, שאינה מהווה אלא סימן בין גברים ונשים בבית הכנסת, היא על-ידי האמורא אביי בקידושין פא א¹³.

7. מסכת סופרים ספ"ח.

8. ירושלמי סוטה פ"א טז ע"ד; ויק"ד פ"ט ט; במד"ר פט כ; דברים רבה פ"ה טו.

9. כך במה"נ לבמדבר (מהדורת פיש, עמ' קכב).

10. כך שם.

11. כנראה שבבבל לא היו הנשים בבתי המדרשות כבארץ ישראל; ראה מ"ק יח א.

12. נתפרסם לאחר מכן ב"Gesammelte Schriften IV", 1898, עמ' 71–55.

13. להלן נבדוק גם ראייה זו.

דבריו, דרך כלל, לא נתקבלו על דעתם של חכמים, היסטוריונים וארכיאולוגים כאחד, שדוחים דבריו בראיות שונות¹⁴. מלבד עיון מחדש במקורות הספרותיים יש עניין בבדיקת השאלה מחדש, שכן בעשרות השנים האחרונות נתרצבו אפשרויות הבדיקה שבידינו על-ידי גיליון של בתי כנסת בארץ ובפורה היהודית.

דרך כלל מבקשים החכמים ללמוד על קיום עזרת נשים מן עזרת נשים שהיתה קיימת בבית המקדש וביותר מן התיאור של הגונוטרה כנגד שלוש הרוחות, ששם נשים רואות בשמחת בית השואבה: וכשהיו רואין שמחת בית השואבה לא היו מעורבין¹⁵. ללמדך שחצר מיוחדת נקבעה להן לנשים ויש שרק עמדו על הגונוטראות שבשלוש רוחותיה. מן הראוי לברר תחילה עניין עזרת הנשים. כידוע מחלקת ההלכה את דרגות הקדושה של בית המקדש לשלוש דרגות עיקריות וזוקקתן לשלוש המחנות של בני ישראל במדבר; וכשם שהיו במדבר שלוש מחנות: מחנה שכינה, מחנה לוייה ומחנה ישראל, כך היו בירושלים¹⁶. בדרגות הקדושה לא מצינו כל מעמד לעזרת נשים ולא הבדלה בזכות הקרבה אל הקדש בין גברים ונשים: מפתח ירושלים ועד פתח הר הבית מחנה ישראל מפתח הר הבית ועד שערי ניקנור מחנה לוייה משערי ניקנור ולפנים מחנה שכינה והן הן קלעים שבמדבר¹⁷. המשנה בראש מסכת כלים המונה את עשר קדושות, מכירה בייחודה של עזרת נשים: עזרת נשים מקודשת ממנו שאין טבול יום נכנס לשם¹⁸. אלא שכבר המסורת התלמודית חוזרת ואומרת כמה פעמים שאין זו אלא חומרה שאינה מן התורה, שטבול יום לא יכנס למחנה לוייה¹⁹; ולא עוד אלא שכל יסודה של עזרת נשים מן החלקים המאוחרים של המקדש ואין לה מעמד בהלכה²⁰. ועל כל פנים לא מצינו בשום מקור הלכתי כי קיים גבול אשר עד לאותו מקום רשאים נשים להיכנס והאנשים מותרים ליקרב יותר לקודש. כשם שמצינו הבדלה בין טמאים לטהורים או בין ישראלים לכוהנים או בין כוהנים בעלי מומין לכוהנים תמימים. וצדק אותו חכם אלמוני שרבי יוסף אשכנזי העיד משמו: מצאתי כתוב גליון מדלא קתני עזרת ישראל מקודשת מעזרת נשים

14. ראה הערה 44: Schürer II⁴ עמ' 527; Juster I עמ' 458; Kraus, *Synagoga*; Schechter, *Altertümer*, 1922, p. 357. קורות בתי התפילה בישראל, תשט"ו, עמ' 339; *Studies in Judaism I*, 1920, pp. 313–326; Sukenik, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*, 1934, pp. 466–469; *Der jüdische Gottesdienst*, pp. 466–469.

15. תוספתא סוטה פ"ה נה ע"ב; בבלי שם נא ב.

16. תוספתא כלים ב"ק פ"א ה"ב; ספרי נשא פ"א 4; זבחים קטז ב; במ"ר פ"ז ח.

17. שם ושם. 18. כלים פ"א מ"ח.

19. פסחים צב ב; יבמות ז ב; זבחים לב ב. השוה ירושלמי עירובין פ"ה כב ע"ג.

20. ביכלר במאמרו: *The Fore-court of Women and the Brass Gate in the Temple of Jerusalem, JQR X* (1898), pp. 667–718. מבקש לייחס את כל ייסודה של עזרת נשים לימים האחרונים של הבית. והדברים רחוקים. אך בוודאי צודק הוא בהוכחותיו שאין עזרת נשים שייכת לחלקים הקדומים של בית המקדש.

שאינו נכנסות שמע מינה דליכא אסורא כלל²¹. וכבר מצינו בברייתא: לא נראית אשה בעזרה אלא בשעת קרבנה²², הרי שבשעת קרבנה נכנסת היתה לעזרה ומביאה את קרבנה ומניפה את אותם קרבנות שטעונים הנפה. הוא הדין להבאת בכורים. אמנם אין האשה קוראת בצבור את פרשת הביכורים, אך מביאה היא ביכוריה; והבאת הביכורים פירושו גישה עד למזבח. הנפת הביכורים והנחתם בצידי המזבח²³. כיצא בו נזירה וסוטה שהיתה צריכה להניף קרבנה, והרי מצינו בהלכה ובמצאות נשים נזירות²⁴. דרך כלל לא היו הנשים באות אל העזרה והיו קרבות רק עד השערים שבין עזרת נשים לעזרה. יוסיפוס אמנם מדבר במפורש על איסור לנשים להיכנס לעזרה²⁵, אך נראה שהמנהג המקובל והרווח, שנשים לא הרבו להיכנס לעזרה, הטעהו לומר שהאשה אסורה להיכנס לעזרה, ודבריו דחויים מכוחן של אותן מסורות תנאיות המוסרות בצורה ברורה ובצורות שונות שאישה נכנסת היתה לעזרה²⁶. עזרת נשים לא היתה מיועדת כלל לנשים בלבד. בארבע פינותיה נמצאו ארבע לשכות שהיתה להן זיקה ישירה לעבודה ולשימושם של הבאים למלא את קרבנות חובותיהם. בפניה הדרומית נמצאה לשכת הנזירות אשר נזקקו לה גברים ונשים כאחד. באחת הלשכות מונחים היו כלי השיר של הלויים²⁷. בעזרת הנשים נתקיימו כל אותם המעמדים הציבוריים בעבודת ה' כפי שטופחו וגובשו בימי בית שני. בה קרא הכהן הגדול בתורה ביום הכיפורים וכן קראו בה בתורה במעמד הקהל²⁸. בעזרת הנשים נתקיימה שמחת בית השואבה, ועל חמש עשרה מעלותיה המוליכות לעזרת ישראל עמדו הלויים בכלי השיר²⁹. באי בית המקדש, ישראלים וכוהנים, עברו כרגיל דרך עזרת נשים בדרכם לעזרות הפנימיות, וכן אומר יוסיפוס שלעזרת הנשים באו אלו שניטתו יחד עם נשותיהם *παρρησιαν ἄνθρωποι* *μετὰ γυναικῶν*³⁰. ומכאן לגזוזה שהקיפה את העזרה אשר לשם היו עולות הנשים. במשנת מדות שנינו: וחלקה היתה בראשונה והקיפה כצורה שהנשים רואות מלמעלה והאנשים מלמטן כדי שלא יהו מעורבין³¹. ברם מן המשנה והברייתות של סוכה משמע שהפרדה זו היתה רק בשמחת בית השואבה. המשנה שונה: במוצאי יום טוב הראשון שלחג ירדו לעזרת נשים ומתקנין שם תיקון גדול³². בשני התלמודים ובתוספתא נתפרש טיבו של התיקון הגדול: מה תיקון היו עושין שם שהיו מעמידין האנשים בפני עצמן והנשים בפני עצמן כהיא דתנינן תמן וחלקה היתה בראשונה והקיפה כצורה שהנשים רואות מלמעלה

והאנשים מלמטן כדי שלא יהו מעורבין³³. קשה להכריע מן המקורות במה היה התיקון. האם בכל שנה ושנה התקינו מחדש לוחות לגזוזה, דבר שקשה להניח, או שהתיקון היה שעמדו והורו על ההפרדה³⁴. על כל פנים ברור שההפרדה לא היתה אלא לשעת שמחת בית השואבה, שעה שהיו מרקדים עד שקרא הגבר, ואף התלמידים שמבקשים מקור למנהג זה למדים זאת מן הכתוב המצוה על הפרדה בשעת האבל לעתיד לבוא, ומכאן הם למדים על שמחת בית השואבה: עכשיו שעסקין בשמחה ויצר הרע שולט בהן על אחת כמה וכמה. אולם בכל ימות השנה באו, כפי שראינו, גברים ונשים כאחד לעזרת נשים זו.

ראיה אחרת החוזרת ונשנית בספרות המחקר היא מהברייתא המעלה את הריגתם של יהודי אלכסנדריא בידי טרוגיינוס הרשע שבה אנו קוראים: והקיפן לליגיונות והרגו. אמר לנשיהן: נשמעות אתם לליגיונות ואין אני הורג אתכם. אמרו ליה: מה דעבדת בארעיא עביד בעיליא³⁵. החכמים טוענים כי הבית שראתה הברייתא בדמיונה היה בית הכנסת כשהגברים מצויים למטה, ואלו נהרגו תחילה; ולאחר מיכן עלה לעזרת נשים ונטפל לנשים. וראיה לכך שבבית כנסת אנו עוסקים, שבתחילתו של אותו מעשה נאמר: אתא ואשכחון עסיקין באורייתא בפסוקא ישא עליה גוי מרחוק מקצה הארץ וגו'³⁶. והנה אין צריך לומר שאין בהכרח ללמוד מכאן שלפנינו בית כנסת על מבניו, שכן אין זו אלא לשון אגדה המצרפת פסוקים למעשים, ללמדך שכך גזר עליהם הקדוש ברוך הוא. ברם מסורת זו שנויה פעמיים באיכה רבה פ"א, מה ופ"ד, כב ושם נאמר: אמרו לו עביד בארעאי מה דעבדת בעילאי. הרי שתחילה הרג את הגברים שהיו למעלה ולבסוף בא לו לנשים שהיו למטה. יתר על כן: אף בירושלמי אין הנוסח שלפנינו מובטח. בעל מאור עינים מצטט את המסורת על טרוגיינוס בשם הירושלמי ואף שם: מאי דעבדת בעיליא עביד בארעיא³⁷. נראה אפוא שלפני המסורת היה ציור של מבצר או של חומה שעליה עומדים המגינים ונלחמים, ותחילה נהרגו הגברים הלוחמים למעלה ולאחר מיכן נזקק הקיסר לנשים שהיו למטה.

מכמה מחורבות בתי הכנסת מבקשים חכמים ללמוד על קיומה של עזרת נשים. בייחוד נראה להם לחכמים חורבות בתי הכנסת בכפר נחום, כרזים, חמת, בית אלפא ועוד, שיציעיהם שימשו כעזרה לנשים³⁸. אולם אין כל יסוד וכל סיוע להנחה זו. קיומם של יציעים ועליות אין לו בהכרח זיקה לנשים. רק מתוך ההנחה שהיתה קיימת עזרה מיוחדת

33. ירושלמי סוכה פ"ה נה ע"ב; בבלי נא ב; תוספתא רפ"ד.

34. ראה פירושו של רש"י והשווה פירושו של אלבק.

35. ירושלמי סוכה פ"ה נה ע"ב.

36. הראשון שעמד על כך היה מ. איש שלום, בית תלמוד ד, עמ' 200, וראה סוקניק שם.

37. מהדורת קאססעל, עמ' 181.

עמ' 48.

38. ראה: Kahl-Watzinger, *Antike Synagogen* p. 35 pl. II; סוקניק שם; סוקניק, בית הכנסת

העתיק בבית אלפא, עמ' 15; סוקניק, קובץ החברה לחקירת א"י ג (תרצ"ה), עמ' 50.

21. הובא במלאכת שלמה לכלים פ"א מ"ח.

22. תוספתא ערכין רפ"ב. 23. ביכורים פ"א מ"ה; פ"ג מ"ו.

24. השוה עור בדברי התוספות בקידושין נב ב ד"ה וכי אשה בעזרה מנין.

25. קדמוניות טו יא, ה; מלחמות ה, ב; ב, ה, ו.

26. לא צדק ביכלל המקבל את דברי יוסיפוס. ראה דבריו שם, עמ' 697, הערה 1.

27. מדות פ"ב מ"ה—מ"ו. 28. יומא סט ב; סוטה מא ב. 29. סוכה פ"ה.

30. קדמוניות טו יא, ה; מלחמות ה, ב. 31. מדות פ"ב מ"ה. 32. סוכה פ"ה מ"ב.

לנשים מעין זו שהיתה כביכול במקדש הניחו שהציעים שימשו עבור הנשים. יציעים או עליות נזכרים כמה וכמה פעמים בספרות התלמודית. הם משמשים לתפקידים שונים, אבל לא מצינו אף פעם זיקה כלשהי לנשים.³⁹

ולבסוף נזכיר ראייה תמוהה. רווחת בספרות טענה כאילו פילון לפי דברי אויסיביוס, prep. evang. XII 8, אומר שמשוה ציוה להפריד בין האנשים והנשים בבתי הכנסת. מקורה של ציטטה זו הוא כנראה אצל Juster ומשם הועתקה לכמה וכמה חוקרים. דברים אלו אינם אצל פילון, אף על פי שהוא נזקק כמה פעמים לעניין בית הכנסת ואפילו דן על הליכתן של נשים לבית הכנסת. הוא סבור שעל הנשים לילך לבית הכנסת כשכלתה רגל מן השוק ולא להיראות יותר על המידה בפני הגברים.⁴⁰ אך אינו מזכיר את חובת ההפרדה. רק בתארו את טיבם של הטיראפויטים הוא אומר שבסעודותיהם הגברים יושבים בצד ימין והנשים מצד שמאל. אצל הטיראפויטים היתה גם מחיצה בין גברים ונשים ב"οεμνείον".⁴² אולם אין להקיש מהם על כלל ישראל, ואולי אפילו נתן ללמוד מן העובדה, שעליו להדגיש קיומה של מחיצה כזו אצל הטיראפויטים, שבבתי הכנסת לא היתה קיימת לא עזרה מיוחדת לנשים ולא מחיצה.

אלה הן כל הראיות. בדחייתן עולה מאלה מעין ראיה, שלא היתה עזרה נפרדת, ואף לא כל מחיצה. העובדה, שנשים חייבות היו בתפילה ואף נהגו לילך לבית הכנסת, ושכל זאת לא מצינו בספרות כל ראייה על מציאותה של עזרה מעידה במידת-מה שלא היתה קיימת כל עזרה וכל מחיצה. והרי בהלכה בידנו פרטים רבים על בית הכנסת, מבנהו וסדריו וסדר ישיבת באי בית הכנסת, ואין כל זכר למציאות עזרה נפרדת. המקור היחידי שמצא Löw להפרדה על-ידי מחיצה, הנזכר בקידושין פא א, אין לו שייכות לבית הכנסת. הגמרא דנה שם בדיני ייחוד והיא מוסרת שאבי דייר גולפי רבא דייר קנה. מעשה זה נראה שהוא דן במחיצה עראית, וקרוב יותר לפרשו שהוא בשעת משתה או התכנסות אחרת ולא מקום קבע כבית כנסת. וכבר רש"י פקפק בפירוש המעשה: מקום קבוצות אנשים ונשים או לדרשה או לחופה. גם המקורות התלמודיים וגם ספרי הפוסקים הסודרים את הלכות בית הכנסת על פרטי מבניו אינם מזכירים את העזרה המיוחדת לנשים או מחיצה המפרידה.⁴³

מכמה מן המקומות שהבאנו אף נראה קרוב יותר להניח שהן מצויות ממש בבית הכנסת. כך קרוב הדבר להיאמר, שבשעה שהירושלמי עונה: ומי עונה אחריהן אמן — הנשים, הוא מתכוון שהנשים מצויות בתוך בית הכנסת. ואף רבי יוחנן ששאל אותה אלמנה על

39. ראה למשל ירוש' ברכות ס"ב ה ע"ד; שבת פ"ב ג ע"א; חולין צב א.

40. על החוקים 111, סעיף 171, והשווה דבריו נגד פלאקוס, סעיף 89. ראה דבריו של היינמן, Bildung, עמ' 234 והערותיו של Colson כרך VII, עמ' 640. הוא חוזר ודן בענייני בית הכנסת בספרו על חרות הצדיק, אך אינו מזכיר את עזרת הנשים.

41. De Vita Contemplativa 69. עמ' 32.

42. שם סעיף 32.

43. ראה תוספתא מגילה פ"ד; מסכת סופרים; משנה תורה, הלכות תפילה פ"א.

הליכתה יום יום לבית מדרשו הוא, מסתבר, לפחות, כי ראה אותה בכניסתה ואף יכול היה לשאלה. ביותר נראה הדבר מן הברייתא במגילה כג א: תני רבנן הכל עולין למנין שבעה ואפילו קטן ואפילו אשה אבל אמרו חכמים אשה לא תקרא בצבור מפני כבוד צבור. אין להניח שאותה אישה, שאמרו עליה שהיא מצטרפת למניין, רק שאין זה כבוד הציבור שהיא תקרא ברבים, מצויה היתה בעזרה למעלה או מאחורי מחיצה. אין להסיק מכאן כמות שביקש חכם אחד,⁴⁴ כי היתה תקופה שנשים קראו ולאחר מיכן קבעו חכמים שלא תקרא מחמת כבוד. לא מן הנמנע שלפנינו רק קביעה עיונית-הלכית שלהלכה האישה עולה למניין שבעת הקרואים בתורה. נראים הדברים שזו לערך אותה מציאות העולה באיגרתו של פאולוס לקורינתים: נשיכם בכנסיות (ἐκκλησιαις) תשתוקנה כי לא ניתנה להן רשות לדבר כי אם להיכנע כאשר גם אמרה התורה. ואם חפצן ללמוד דבר תשאלנה את בעליהן בבית כי הרפה היא לנשים לדבר בקהל (א, יד, לד"ה). האישה מצויה היתה עם בעלה בכניסה של העדה.

גם מן הברייתא במסכת נידה קרוב ללמוד שהיא רואה את האישה באה ממש לבית הכנסת, שכן שנינו שם: ואל המקדש לא תבוא — אין רשות להכנס לבתי מדרשות ולבתי כנסת.⁴⁵ ובמקום אחר: ואסורה ליכנס לבית הכנסת עד שחטבול.⁴⁶ אמנם בידוע שהלכותיה של ברייתא זו מתמירות ביותר.⁴⁷ אך נראים הדברים שהלכה זו היתה רווחת, שכן בעל ה-Didaskalia הסורית מתרים נגד הנשים הנצרות-היהודיות שנמנעות כדרך נשי ישראל לילך לכנסיה הנוצרית בימי נידתן.⁴⁸ גם גאונים נשאלו כמה פעמים על כניסתם של נשים לבית הכנסת. דרך כלל נפסקה ההלכה שמותרות הן לבוא.⁴⁹ מלשון התשובות נראה שהן באות ממש לבית הכנסת, כך למשל לשונו של רב שרירא גאון: יש נשים שנמנעות מלבא בבית הכנסת ואינן צריכות לעשות כן דמה טעם הן עושות אם מפני שסבורות הן שבית הכנסת הוא מקדש אפילו אחר הטבילה למה הן נכנסות והלא מחוסר כפרה שהרי טבל והעריב שמשו בכרת ואם כן לא תכנסו הנשים לעולם עד שתביאו קרבן לעתיד ואם אינם כמקדש תכנסו ותכנסו ועוד שכולנו טמאי מת ושרץ ובעלי קריין ונכנסים בו.⁵⁰ מקום הלכי אחר שיש לראותו כנובע ממצאותן של נשים בבית כנסת הוא ירושלמי

44. אלבוגן שם. 45. עמ' 33 והביאה הראביה, עמ' 45. 46. שם, עמ' 48.

47. בעל הברייתא אמנם מחמיר ביותר בהלכה, אך בודאי חומרות רבות יסודן בסמכות עתיקה מחמירה, אשר הרים לה גם בגופה של המסורת התנאית. ראה הערותיו של ליברמן לספר המתיבות במהדורן ליון, עמ' 115 ואילך, בויקה לטהרת יולדת.

48. Achelis—Flemming, Die syrische Didaskalia, p. 141; Harnack—Golhardt, Texte, 48 und Untersuchungen XXV 1904; וראה מרמורשטיין בספר היובל לשרוך (וינה 1917), עמ' 460 ובמאמרו: Judaism and Christianity, HUCA X, p. 230.

49. רק רב צמח גאון אוסר על נדות לבוא לבית הכנסת. ראה אוצר הגאונים לברכות, עמ' 48—49.

50. ספר כל בו, הלכות נדה.

סוטה פ"א טו ע"ג הדן בשאלה, אם בעל רשאי לקנא באשתו שלא תיכנס לבית כנסת: רבי יוסי בעי מקנא לה ממאה בני אדם. אמר רבי יוסי ברבי בון אמר לה אל תכנסי לבית הכנסת נכנסת עמו. אמר רבי מנא לא אמר אלא עמו הא זה אחר זה לא. רבי אבין אמר אפילו זה אחר זה. פירוש הירושלמי אינו מובטח אך ברור שהסוגיה שואלת אם רשאי בעל לקנא במאה בני אדם וממשיכה לדון אם רשאי לקנא לאשתו שלא תיכנס לבית כנסת. ותהא התשובה אשר תהא⁵¹, ברור שאין מקום לדבר על הסתירות של אישה כשהיא נמצאת בעזרה למעלה, ואף קשה לומר, שראו לפנייהם מחיצה, על כל פנים לא מחיצה קבועה כעין זו שמתאר פילון כלפי הטיראפויטים.

מכאן נעבור למציאות הארכיאולוגית. ודאי שכמה בתי כנסת בארץ ישראל היו להם יציעים, אך ראינו שאין כל הכרח לקשרם לעזרת הנשים. ברם בהרבה בתי כנסת, שיש לנו אפשרות לצייר את מבניהם. יש להוכיח שלא היה כל אולם או יציע נפרד. כך הם הדברים בבית הכנסת של דורה אירופוס. ודאי שאין לפקפק במסורת היהודית המושרשת בקהילה זו, דבר שמסתבר לא רק ממקום הימצאותה של העיר, בקרבת מרכזי התרבות היהודית ומן התמונות, אלא אף ממבנו של הרובע בסביבות בית הכנסת, הבנוי בהתאם לדיני עירובי חצרות. בבית הכנסת שנמצא בשכבה העליונה מובחר שלא היתה כל מחיצה, והספלים הבנויים לאורך הקירות הרי מעידים שלא היתה כל מחיצה, ולפחות לא מחיצה של קבע⁵². גם בבית הכנסת שבשכבה התחתונה כנראה לא היתה כל עזרה לנשים. מצוי שם מבנה מאורך ליד בית הכנסת בצדו הדרומי מזרחי⁵³, Kraeling סבור שחדר זה שימש כעזרת נשים. כלחכמים אחרים ודאי לו שמצויה היתה עזרת נשים בבתי הכנסת. לבית הכנסת שבשכבה העליונה לא מצא כל אחוזה ואף לא אפשרות כל שהיא להפרדה בין גברים ונשים. הדבר היחידי שנראה לו שהיתה להן כניסה מיוחדת, הכניסה הדרומית, אשר לידה הוא קובע את הספלים הבנויים כמיועדים לנשים, לצניעותן של הנשים, בעלותן לספלים הבנויים ובישיבתן עליהם. את החדר המאורך שהיה בשכבה הקדמת הוא רוצה, לקבוע כעזרת נשים. ללמדך שתחילה שמרנים היו יהודי דורה אירופוס כאחיהם שבארץ ישראל, אך בבניית בית הכנסת שבשכבה העליונה היו יותר ליבראליים. ובאותו מקום שהיה לפניו עזרת נשים קבעו את הספלים לנשים. אולם אין שום דבר שמשכנענו שהספלים היו מיועדים לנשים דווקא. סידורים דומים המקלים על העלייה מצויים גם במקומות אחרים וליד ארון הקודש. חסרונן של שרפרף מאורך עדיין אין בו כדי להעיר שמיועד אותו ספסל לנשים. ומכל שכן שאין ללמוד שחדר שהיה בנוי לפניו באותו מקום היה מיועד לנשים. החדר מתקשר רק בכניסה אחת לבית הכנסת, וקשה להניח שמבנה מעין זה ישמש

51. השוה פירושי המפרשים.

52. ראה דבריו של Kraeling, *The Excavations at Dura Europos, Final Report VIII*.

עמ' 16 ועמ' 23.

53. ראה: *Plan VIII* ועמ' 31.

לעזרת נשים. אילו היתה קיימת עזרה לנשים מה טעם נעלמה בבינויו מחדש של בית הכנסת. נראים הדברים שאין זה אלא חדר לשימוש מן שימושי השונים של בית הכנסת. ביותר נראה שיש ללמוד מן הכתובות השונות של בתי הכנסת. כשמצרפים את כל הכתובות אנו נמצאים למדים, שבין עשרות הכתובות ישנן כתובות על פסיפסים, שערים, כניסות, חצרות, הכנסת אורחים, מקוה מים וכדומה, אך אין כל כתובת על עזרה לנשים. כמה כתובות אף מפרשות כאחד את כל המבנים של בית הכנסת, ואזכיר שלוש מהן, אחת מימי הבית מירושלים ושתיים מתקופה יותר מאוחרת, מסטובי שעל גבול מקדוניה ומן סידה שבאסיה הקטנה. בכתובת ואטינוס שמירושלים אנו קוראים⁵⁴:

τὴν συναγωγῶν [ἡ]ν εἰς ἀνὰ [γ]νωσ [iv] νόμου, καὶ εἰς [δ] ἰδαδχῆν ἐντολῶν κα [i] τὸν ξενῶνα κα [i] τὰ δώματα καὶ τὰ χορησ [τ]ήρια τῶν ὑδάτων

[בנה את בית הכנסת לשם קריאת התורה ולימוד המצוות ואת האכסניה ואת החדרים ומתקני המים].

בכתובת בית הכנסת של סטובי אנו קוראים: οἴκους τῇ ἀγίῳ τόπῳ καὶ τῷ τριτάτῳ: ⁵⁵ σὺν τῇ τετραστόῳ

[הוא מנה את הבתים את הטרקלין עם הסטיו המרובעת]. ובהמשך אף מזכיר עליות מערומי τῶν ὑπερώων.

כיוצא בו בבית הכנסת של סידה שבאסיה הקטנה המספר כי רצף בשיש את המושבים, שני עמודים, שתי מנורות של שבעה קנים⁵⁶.

ἀπὸ τοῦ ἀμβωνος ἕως τοῦ οἴμῳ καὶ ἐσπῆζα [τὰ]ς δύο ἐπταμύχους καὶ τὰ δύο κιονοκέφαλα בדרכתו של כריסוסטומוס הוא משמיץ את בית הכנסת היהודי שהוא מקום תועבה שבו מתכנסים גברים ונשים מעורבים συναγωγῶν συρφετόν. ודאי שאותו נכרי מתכוון להשמיץ ולהפריז, ואולי אפילו בלי יסוד של ממש, אולם קשה להניח שהיה טעם כל שהוא להתקפתו, אילו היתה עזרה נפרדת או אפילו מחיצה קבועה כל שהיא.

גם בכניסה הנוצרית אין אנו מוצאים הפרדה במבנים בין גברים ונשים כבר בכנסיות הקדומות הידועות לנו⁵⁷. אילו קיימת היתה עזרה נפרדת של קבע בבית הכנסת, אין

54. כתובת זו נתפרסמה פעמים רבות. מן הפרסומים הראשונים: Weil, *La cité de David*, I, 1, 1920, pp. 1 f.; Reincab, *REJ LXXI* (1920), pp. 46-56; Frey, II 1404, pp. 332-335. לאחרונה נתפרשה ע"י שובה, ספר ירושלים, כרך א (תשס"ו), עמ' 362-365.

55. Frey I 694 pp. 504-507. מן הספרות הדגה בכתובת ובזמנה: Klein, *MGWJ LXXVIII*; Lietzmann, *ZNW* 1933, pp. 93-94; Marmorstein, *JQR*, 1936-7, p. 382. Frey II 781; Von Burn, *JHS XXVII*, 1908, pp. 195-197.

56. *Adversus Judeos I*, 2, 57.

57. ראה: Rostovzeff, *Dura Europos and its Art*, pp. 100-134; Growfoot, *Early Churches in Palestine*, p. 1-8.

להניח שהכנסיה, אשר קיבלה מוסד זה מן היהודים, היתה פורצת את הגדר כבר בימים הראשונים. נראים הדברים שהמציאות בבית הכנסת היהודי היא שקבעה אף את מסגרתה של הכנסיה הנוצרית בתחום זה. מתוך מה שהעלינו לא נהא רחוקים מן האמת אם נניח שייתכן שהיתה הפרדה בישיבה בצורה זו או אחרת, אך כנראה שמבנה נפרד או מחיצת קבע לא היו קיימים.

מי היה דוד הראובני?

מאת מ. ד. קאסוטו ז"ל

מאמר זה נכתב, כפי הנראה, בשנת 1951, השנה האחרונה לחיי הפרופסור מ"ד קאסוטו ז"ל, והיה מיועד לספר היובל לכבוד הפרופסור ש' אסף ז"ל. איש לא ידע כי המאמר הזה היה כבר מוכן לדפוס, ובגלל פטירתו הפתאומית של המחבר לא נכלל המאמר בספר. כתב-היד נמצא במקרה לפני זמן קצר, וחשבנו לגכון לפרסמו כאן.

לפני יותר מארבעים שנה זכיתי לגלות ולפרסם את התעודה החשובה ביותר על דמותו של דוד הראובני ועל פעולתו בעיר רומה. היא האיגרת ששלח מרומה דניאל מפיסא, שהיה המליץ בינו ובין האפיפיור¹. ומאז היתה כוונתי לפרסם מחקר מקיף על אישיותו של דוד הראובני, אבל עבודות אחרות, דחופות יותר, מנעוני עד היום לתת צורה סופית למחקר זה כפי מה שעלה במחשבותי. ועכשיו, אף על פי שכמה עבודות דחופות מוטלות על שכמי גם היום, אמרתי להיפנות רגע מהן ולהכין את מחקרי לדפוס, לכבוד חברי היקר והנכבד הרב שמחה אסף, שזכה לעסוק בהצלחה כה רבה בתולדות התקופה שאליה שייך דוד הראובני.

על מוצאו של דוד הראובני הובעו כמה דעות שונות והוצעו כמה השערות שונות: יש מי שסבר שהיה יהודי אשכנזי, ויש מי שסבר שהיה ספרדי; יש מי ששיער שארץ מולדתו היתה ארץ מצרים, ויש מי ששיער שנולד בקוצ'ין; ועוד ועוד². אשכולי, שהיה מאלה הרואים בדוד הראובני יהודי אשכנזי, והקדיש מאמר שלם, בעל שלושים עמוד³, לחקר

1. פרסמתיה, מתוך כ"י קויפמן 494, ב"Rivista Israelitica", כרך ז (1910), עמ' 149–150, ובתדפיס של מאמרי *La famiglia da Pisa*, פירינצי 1910, עמ' 29–30. מתוך פרסומי העתיקה א. כהנא וא. ז. אשכולי בספריהם על דוד הראובני (כהנא, ספור נסיעת דוד ראובני, [ורשה] תרפ"ב, עמ' VI–VII; אשכולי, סיפור דוד הראובני, ירושלים ת"ש, עמ' 151–152), יחד עם הערותי אשר העירוני על המכתב ועם התיקונים אשר תיקנתי בנוסח.

2. אין מן הצורך להביא כאן את כל הדעות ואת כל ההשערות במפורט. ועיין לאחרונה את מאמרו של א. ש. יהודה, דוד הראובני, מוצאו, לשונו, ותעודתו, ב"תקופה", ספר לד—לה (תש"י), עמ' 599–625. וגם הוא וגם רוב יתר החוקרים בעניין זה הסתמכו על לשון ספר מסעותיו של הראובני. אבל לשונו של ספר זה אינה מוכיחה כלום, מכיוון שלא דוד בעצמו כתבו, אלא אחד ממזכיריו כתבו (עיין על זה: זנה, *JQR*, כרך לד [1943–1944], עמ' 256). כפי שייראה להלן מתוך עדויות בני זמנו, הוא לא היה יודע עברית אלא מעט, וידיעותיו לא היו מגיעות עד כדי כתיבת ספר. 3. בספר הנ"ל, עמ' 195–224; וקודם ב"לשוננו", כרך ה, עמ' 39–48, 142–151.

A Survey of

Susan Grossman

Rivka Haut

WOMEN

AND THE SYNAGOGUE

Philadelphia • New York • Jerusalem

5752/1992

מחירי פנאי
הגדלה
4
הם יבנה
כפי
מחירי
המחיר

הכנה לעבודה, קבלת מלאכה, ענין יחיד
הפניית המערכה, וסידור. מלמד האנין, יראת השם
מתוך האמת. לה המערכה י"ס

הסיר הקב"ה השגחתו מבית המקדש (ברכות סב). וגם בירושלים נאמר: "תמיד עיני ה' אלהיך בה, מרשית השנה ועד אחרית שנה". הוזה אומר, שגם עכשיו השכינה שרויה בכותל המערבי, ומכל שכן לאחר שזכינו שעוד פעם חזר הכותל המערבי אלינו, וברוך השם יום יום מסתופפים בצלו אלפים ורבבות מישראל ומתפללים שחרית, מנחה וערבית, "בצלו חמדתי וישבתי ופרינו מתוק לחכי". הרי נתקדש המקום על ידי תפילותיהם של ישראל ובוודאי שאין קדושתו פחותה מקדושת בית כנסת, שגם בו יש השראת שכינה, כמו שכתוב בכמה מקומות בזהר הקדוש. וחייבים אנחנו במקום הזה משום מורא מקדש "ומקדשי תיראו", לא מן המקדש אתה ירא אלא ממי שציווה על מוראו של מקדש, כלומר הקב"ה. ולכן, המקום הזה בוודאי שצריך להיות לא פחות מבית כנסת שהוא בית מקדש מעט.

כך גם לגבי הרבה הלכות בית כנסת, והן באות בסימן קנא ש"באורח חיים". בוודאי שכל מה שנהוג שם, נוהג גם כן לגבי הכותל המערבי. דרך משל, אסור להיכנס בראש מגולה לבית הכנסת. זוהי הלכה פסוקה בשולחן ערוך סימן קנא. ברור שדין זה חל גם לגבי רחבת הכותל. לפי דתנו, אדם הנכנס למקום מקודש, חייב לכסות ראשו כדי להראות מורא שכינה והכנעה, כמו שכותב הרמב"ם ב"מורה נבוכים".

אין צריך לומר שגם הנשים מצוות על הדבר הזה. שהרי לפי התלמוד, במסכת כתובות עב, מוכח כי הנשים מצוות על כיסוי הראש יותר מן הגברים. ואם אפילו כך בעלמא, לא כל שכן במקום מקודש כגון בית כנסת, בית מדרש וכגון בית מקדש מעט כרחבת הכותל?

אין צריך לומר כי חייבים גם להיכנס בבגדי צניעות, ולא, חס ושלום, בבגדי פריצות שמראים קלות ראש. בכל מקום אחר התורה מצווה אותנו על הצניעות והקדושה והטהרה. על אחת כמה וכמה בבית מקדש מעט.

הרדב"ז, שחי לפני ארבע מאות ושלשים שנה, בתקופת המר"ן הבית יוסף, היה כבן תשעים שנה כשעזב את מצרים אחרי ששימש בה כאב בית הדין במשך ארבעים שנה. כשעלה בסוף ימיו לצפת כותב עליו הרב חיד"א בספר "שם הגדולים", "שמעולם לא הסכים מר"ן הבית יוסף לחתום על איזה פסק-דין, מבלי שיראנו להרדב"ז, שיחתום הוא תחילה". עד כדי כך נהג בו כבוד. משמע, שהיה אחד מגדולי הפוסקים. הוא אומר דבר מפליא מאוד, לכאורה, שהכותל המערבי שלנו, שבידינו, הוא כותל העזרה ואינו כותל הר הבית. ויש חילוק גדול אם זה כותל של הר הבית או אם זה כותל של העזרה. אם זה כותל של העזרה, זאת אומרת שאם אדם מתקרב אל הכותל ממש, הוא שרוי עדיין בתוך התחום של הר הבית, שכן כותל של הר הבית היה עוד להלן אחרי הכותל הזה. יוצא מזה, שאם זה כותל העזרה, אז כל אדם טמא (לא טמא מת) שטומאה יוצאת מגופו, אסור לו להתקרב אל הכותל. כלומר, נשים לא טהורות או איש בעל קרי שעדיין לא טבל: "וישלחו מן המחנה כל צרוע וכל זב", כלומר — לרבות בעל קרי, שדינו כדין זב ואסור לו להיכנס למקום מקודש (פסחים סז). אסור להיכנס לתחום הר הבית, אפילו מחוץ לתחום העזרה אסור. מכאן עולה חומרה גדולה. לכל הבחורות הפנויות הרווקות, שכידוע אינן טובלות אלא רק ערב חופתן, אסור להיכנס לרחבת הכותל. וזה דבר קשה מאוד. אנחנו יודעים שבכל תפוצות ישראל איש לא הקפיד על הדבר הזה.

אמנם מצאנו סימוכין לסברתו של הרדב"ז. גם הגאון בעל "חכמת אדם" כותב כי הכותל המערבי הוא כותל העזרה ולא כותל הר הבית. אבל במחילה מכבוד תורתם

ברחבת הכותל נמצא מחוץ לתחום הר הבית. כל אותם הדינים שכתובים במשנה, לגבי מה שאדם צריך להיזהר כשהוא נכנס להר הבית, כגון שאסור להיכנס בסנדליו ובמנעליו ובמקלו ובתרמילו, כל אותם הדינים והחומרות אינם שייכים לאדם המתקרב לרחבת הכותל המערבי. וכבר מצאתי כמה גאונים שהעירו על דבריו של הרדב"ז והסכימו עם מה שאמרנו.

ברם, מצויה הערה אחרת בספר "משכנות לאביר יעקב" בחיבור על מסכת תמיד. שם הוא מחמיר ואומר כך: כידוע הנדבכים של הכותל המערבי אינם מסודרים אחד על השני בדיוק אלא רק כשהולכים ונכנסים פנימה. למשל כותל האחרון, היסוד, אם אנחנו מעמיקים ורואים למטה, כל שורה נכנסת יותר להלן, אז ממילא אם אדם עומד למעלה, בכותל המערבי, יכול להיות שכל כולו נכנס בתחום זה, שאם היינו מסתכלים למטה בשורות התחתונות, היינו רואים שהוא נמצא כבר מעליהן ו"ביאה במקצת משמע ביאה", ומכיוון שאנחנו איננו טהורים ממילא שוב חוזרת הקושיה לדוכתא. אז מה הועילו החכמים בתקנתם כשתירצנו שזה חוץ לכותל הר הבית. תירוצנו היה נכון אילו הכותל כולו היה עומד בשורה שווה, ממש שורה על גבי שורה, אז היה הכל כשורה — אנחנו נמצאים מחוץ לכותל של הר הבית וזה מותר. אבל אם כל שורה נכנסת פנימה אנחנו עומדים בקדושת האבנים וממילא גם זה אסור. בעל "משכנות לאביר יעקב" מחמיר אם כן מאוד, שגם לפי המונח שהכותל המערבי הוא כותל הר הבית ולא כותל של העזרה — גם בזה יהיה אסור להתקרב ממש סמוך לכותל, אלא צריך להתרחק קצת.

אבל כבר העיר הגאון בעל "אבן העזר", שלא מצאנו מעולם מי שיחוש לכך, והסיבה היא שאין אומרים ביאה במקצת משמע ביאה אלא רק בתוך בית המקדש עצמו ולא בעניינים של הר הבית. מסכים אתו גם הגאון בעל "תורת חסד" מלובלין ופוק חזי מאי עמא דבר, אם אינם לוויים — בני לוויים הם. ולכן המסקנה היא שגם אדם שטומאה יוצאת עליו מגופו, לאחר שאנחנו מחליטים שהכותל המערבי אינו כותל העזרה ורק כותל הר הבית, והנמצא ברחבת הכותל נמצא מחוץ לתחום הר הבית — ממילא אין צורך להיזהר בכל אותן החומרות שהזהירו האחרונים.

היו שהעירו כי להכניס ידיים או סידור בין אבן לאבן אסור. גם על כך העיר בספר "משכנות לאביר יעקב". אבל, לפי מה שאמרתי — גם זה מותר. אם אדם רוצה לנוח ושם את הספר שלו על האבן — לפי ההלכה אין בזה שום צד של איסור. בספר ירחון "המאסף" שנה ג, לפני שבעים שנה בערך, כותב הרב יהושע בן ששון, שהחסידיים ויראי שמייים נמנעים בכלל ללכת לכותל המערבי מפני חומרת הקדושה שיש בו. אינני רוצה לומר שבאמת מה שאומר הרב נכון. להלכה, איני רואה בזה לא חומרה ולא חסידות. אני רק מראה כיצד הסתכלו הדורות הקודמים על המקום המקודש הזה.

לכן, כמו שאמרתי, יש לשוות לו לכל הפחות את החומרה של בית כנסת ומקדש מעט, שלא להיכנס, חס ושלום, בראש מגולה או להיכנס, חלילה וחס, בדברים שיחללו את קדושת המקום, בגדים לא צנועים וכיוצא באלה. הבאתי את הדברים כדי לראות כיצד התייחסו אל הכותל, באיזו קדושה וחומרה, אבל בוודאי שאדם שנכנס לשם מרגיש השראת קדושה, רגשי קודש. כשאדם נכנס לבית כנסת רגיל, לדאבונו הגדול, ולבו כל עמו. "בפיו ובשפתיו כבדוני ולבו רחוק ממני, ותהי יראתם אתי מצות אנשים מלמדה". לא כן אדם שבא לכותל, הוא כבר מרגיש את ההתעלות

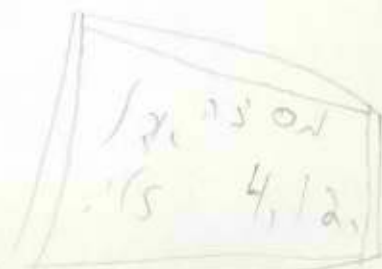

עיריית ירושלים
Municipality of Jerusalem
بلدية اورشليم القدس

חברת מועצת הערים
Member, City Council
عضوة مجلس البلدية

לד"ר
שוהב בן שאול-ויס
מחלקת ה/פ

רח' יוסף 22, ת.ד. 775, סניף מיקוד 91007, סניף 222251
22 Jaffa Road, P.O.B. 775, Jerusalem, 91007 Tel. 02-232251
شارع يافا 22 ص.ב. 775 اورشليم القدس 91007 هاتف 232251

מנהג חדש בא ללבושה

נקודת המוצא שלהן לא היתה תחושת הקיפוח של נשים במסגרת בית-הכנסת. הדחף שהניע אותן מקורו ברצון להגיע לביטוי מלא יותר של תחושתן הדתית. בתום תהליך ארוך של בירור הלכתי מקיף ותשגת גיבוי ציבורי מקהילתן, זכו רבות מנשות יבנה לעלות לתורה בחג שמחת תורה האחרון

דינה ספראי

המצדדים טענו שאין זו מחסכת, וחזכירו את התפילה ב"ידויה". זהו בית כנסת ירושלמי, שבו מתקיימת לעתים מזומנות (בעיקר בבת-מצווה או שבת חתן וכלה) תפילה וקריאה בתורה לנשים, על-פי הכללים של החלכה האורתודוקסית. בחג שמחת תורה עצמו קיימים כבר מספר מקומות שבהם מתכנסות נשים אורתודוקסיות לקריאה בתורה. לחיפץ, טענו המצדדים, דחיית הרעיון אצלנו, תהיה בבחינת קיסול הדגלים של הקיבוץ הדתי בתחום מעמד האישה בחברה הדתית. ואשר לטענה השנייה, תאם כולנו חייבים ליישר קו, ומכיוון שיש בינינו גם כאלה שנישטם הדתית שטחית, ייגרע חלקם של המעוניינים להעמיק את ביטויים ועוד. תאם כאשר מעלים בחור לתורה בודקים בציציתיו כמה בחורות שונות מבחורים בעניין זה?

בסופו של דבר התקבלה החלטה ברוב משמעותי, אך דווקא בניסוח - לא "האספה קוראת לקיים קריאה בתורה לנשים בקבוצתנו", כי אם "האספה מאפשרת למעוניינות בכך לקיים קריאה בתורה בשמחת תורה". במקביל לכך התפרסמה בעלון המקומי "מבית", תמצית של שלושה מאמרים עם מסקי חלכה מנומקים של רבנים המקובלים בחוגנו. חרב אליעזר ברכוביץ ו"ל וחרב אבי וייס. מבלי להיכנס לפרטים, העיקרון שעליו מתבסס החיתור הוא שתפילת נשים היא בגדר תפילת יחיד (לכן תמלים "מניין" ו"תפילה בציבור" אינן מתאימות לעניין). הקריאה בתורה היא הביטוי הפורמלי הטקסי של מצוות לימוד תורה. נשים רשאיות

השמועה על קריאת התורה לנשים בשמחת תורה בקבוצת יבנה, עשתה בודדאי כנפיים ברחבי הקיבוץ הדתי. מי שליוות את התהליך מתחילתו ועד למימושו - רחוק מלהתייחס אליו כקטע חדשותי. זה היה תהליך של בירור ציבורי פורמלי ולא-פורמלי על רצוננו ורשותנו ליצור מנהג. כל אחת ואחת מנשות יבנה, בלי קשר לדעתה על העניין, עברה תהליך של בירור מנייני. מה היא שמחה של תורה בשבילת, תאם היא עושה את מה שהיא מחויבת ואת מה שמותר לה בתפילה. הבקשה לאפשר לנשים להתכנס בשמחת תורה לקריאה בתורה חופנית לוועדת דת לפני שנתיים, אבל לא מומשה. ועדת הדת החדשה החליטה לדון בנושא והתברר שכל חבריה - ארבעה נברים ואישה - תמכו ברעיון והחליטו להעביר את ההצעה למועצה ולאספה כדי לשקול עם גיבוי ציבורי, ולתת לכך גושפנקה של "התקנת קהל". מיותר לומר, שמימוש הרעיון היה מותנה בבדיקת הנושא מבחינה הלכתית.

במועצה זכה הרעיון לרוב גדול, אך לא בלי ויכוח נוקב, וגם באספה התפלגו הדעות, ללא הגדרת של גיל או מין. המתנגדים טענו שגם אם אין כאן איסור הלכתי, יש לחשוש שמדובר בתהליך של שינוי, שעלול להוביל לסגנון ריפורמי. חזרה גם הטענה: תאם אנחנו כל כך מושלמים, שמה שחסר הוא רק קריאה בתורה לנשים? למה לעשות מחסכות כשאפשר לשפר רל כך חרכה בתחומים מקובלים?

לכרך כשם שחן מברכות על לימוד התורה בתפילת השחר. גם ההשגש

שמה אסור לנשים בטומאתן לנגוע בספר תורה אינו עומד בפני הביקורת. בקריאת תורה של נשים אין אפוא כל איסור, אם כי היה עדיף לברר מה בדיוק עריכות הנשים לכרך.

משפלת החכמה, החלה פעולה שקטה ומאומצת של מספר חברות. תחילה כדי לברר אם קיים מספר סביר של בחורות המעוניינות לחצטרף לכך, וכן האם יש בציבור נשים שתוכלנה לקרוא בתורה. שני החששות התבררו במהרה. לגבי קוראות בתורה – חיש מחר נמצאו המעוניינות. סוף-סוף כל בנות המשק מגיל מסוים למדו טעמי המקרא אצל מכל פרלמן ז"ל. קלטות של "זאת הברכה" מפי מכל נחטפו מחנות החמוצים של הקיבוץ, וחוטטלגיה החלה לזרום.

את קירוב הבחורות שהיו רחוקות מהעניין, אפשר לזקוף לקבוצת נשים שיוזמה ודחפה את הנושא. נקודת המוצא שלהן לא היתה תחושת הקיפוח של נשים במסגרת התפילה ובית-הכנסת. אלו נשים המשקיעות בלימוד תורה, ורובן משתתפות במסגרות שונות של לימודים גבוהים ביהדות. הדחף שהניע אותן מקורו ברצון להגיע לביטוי מלא יותר של תחושתן הדתית במסגרת החלכה. חגית ברטוב, סטודנטית ללימודי יחידות, הגדירה זאת כך: "אני מכירה את הצד האינטלקטואלי של לימוד תורה, אך רוצה לחוות את הנושא גם מבחינה רגשית. תחושה של ציבור נשים מתפללות יכולה לתת הרכה כזו... כמי שתחום החינוך חשוב לה, יש בעיניי ערך למסר שאומר שעל הנשים להיות פעילות ולקחת אחריות רבה יותר על החיים הדתיים".

דמות שהלק מברכה לה ביוזמה, בהפצת הרעיון ובניכוש הדמוסיה, היא רוחמה שטרנחיים, הרחוקה מחרצון לנפץ מסגרות. חלק מרכזי בהווייתן של רוחמה מוקדש ללימוד ולחוראת תורה. רוחמה היתה לפני שנתיים ב"ידידיה" בשמחת תורה. היא ציפתה למצוא שם אווירה ליברלית מדי, אך להתפתעה גילתה שרבות מהנמצאות שם הן בוגרות בתי-ספר של הקיבוץ הדתי, ובחורות אחרות השייכות לחוגים שלנו: "ראיתי אצל הנשים סוג של שמחה בתורה שלא שיערתי שעשויה להיות בציבור שלנו. גם אני עליתי לתורה, וכשאמרתי 'אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו' חשתי שאם במקום כמו שלנו יש בנות שרוצות בכך, וחלילה מאפשרת זאת – הרי זו שגיאה לא להנשים את האפשרות הזאת".

לאחר האספה שוחחה רוחמה עם חברות רבות, מכל גווי הקשת. היא מצאה שכעשרה אחוז מהנשים מתנגדות מאוד. "כיבדתי את רצוני, ולא ניסיתי להתווכח", היא אומרת. עשרה אחוז היו נלהבות, וחשאו מסחו על שתי הסעיפים. היו רבות שלא התנגדו לקריאה בתורה, אך לא רצו לקחת בחלק בעצמן. הנימוקים שנשמעו: "אני שלמה עם מקומי במסגרת התפילה, ובכלל עם תפקידי כאישה דתית", "נכון, אמנם, שנשים משתטמות בשמחת תורה, אבל למה לא נארגן לימוד תורה לנשים בחג חוה במקום לנפץ מוסכמות?", "לחתרונות דתיות בתפילה אפשר להגיע גם בעזרת נשים, במקומות שהאקוסטיקה טובה (רמז לבעיה אקוסטית תריסה בבית-הכנסת שלנו – ד"ס), ושבהם שרים ונותנים את הנשמה בתפילה". סוג אחר של נימוקים היה: "לא מקובלני מבית אבא", או "אמא שלי לא נהגה כך".

רבות מהחברות קיבלו עידוד מבני משפחתן ומסביבתן הקרובה, אך היו גם נשים שנתקלו בנישח מזלזלת. לא מעט טענו ש"אין מעוות"

והביעו חשש מפני "מה יגידו" (הבעל, חילדים, בבני-ברק, בציבור הדתי-לאומי).

התהליך לווה בכמה החלטות אופרטיביות, ונעשה הכול כדי להתרחק מ"אבק של רפורמה". ראשית, הוחלט שהיצואה לכיוון בית-המדרש, שם התקיים תאורו, לא תלווה בשירה ודיקודים, וזאת כדי לשמור על המסגרת של "נשים המעוניינות בכך" בלי שיקפו עצמן על הציבור כולו. שנית, כל ספק הלכתי בורר, דאגו שלא תהיה כרכה לבטלה, ושלא תיאמר תפילה הדורשת מגיון. בשיעור שנתן, הסביר מיץ' חפץ את הרקע ההלכתי ומה הן הברכות המותרות באמירת.

טקס הקריאה בתורה לנשים עבר בחתרונות רבה. לטקס הגיעו כ- מאה ועשרים נשים וכשישים מהן עלו לתורה: חברות ונערות, אמחות ובנות, סבתות ונכדות. ארבעה דורות. המספר הרב שנהר למקום חיוב ארגון של נקודת קריאה נוספת. מיד הובהל למקום ספר תורה נוסף, וצוות הנכבדות והקוראות בתורה נחלק לשניים. והרי לפניכם מקצת התגובות שלאחר המאורע:

"להגיד את חממת... בהתחלה זה נראה לי קוריוז. שותפתי לעבודה התאמנה בטעמים כל היום וזה שעשע אותי. כשנכנסתי וראיתי שהכול מתנהל בחדרה קודש, הרגשתי רצון להיות שותפה ולא רק צופה".

"חיתה התרגשות גדולה וכובד ראש מצד קהל הנשים כשקראתי לנשים לעלות לתורה בירכתי אותן מכל חלב. לכל אחת יש מטען, וכשבירכתי שתצליח במעשה ידי – התכוונתי אצל כל אחת למה שהיא עושה. אם זו היתה רווקה, אמרתי בלבי שתצליח למצוא את בחיר לב. אם חיתה נשואה ללא ילדים, התפללתי שיוולדו לה ילדים. מי שעברה מהלה קשה, ביקשתי עבורה בריאות. מתאם חניעה איילת (שבוע וחצי לפני החתונה) והעלינו אותה. הבנות תתחילו לשיר ישיש עליך אלוקיך... משהי מצאה כמה סוכריות בארגן שלי וזרקה עליה. לא היה בוח שמץ פמיניזם. חיתה אווירה עדינה, חמה וחופשית מאוד. בדרך כלל יש לי אימת ציבור גדולה, אבל הקהל האחד והמעמד הרימו אותי מעל זה".

"בהתחלה התנגדתי מאוד שישקיעו את המרץ דווקא בכיוון זה. אני מוכרחה לחודות שאחרי ששמעתי על ההתרגשות והרצינות ונוכחתי שהמגיון הכללי לא נגע – פחתה התנגדותי, ואולי אפילו אבוא בשנה הבאה לראות ולשמוע".

"אף פעם לא עשיתי משהו כשמחת תורה – חוץ מלחטתכל על חבגורים כמובן... כשקראתי בתורה הרגשתי כמו חילדים בבר-מצוה, אך אני הגעתי ממקום אחר. יד בן שלוש-עשרה אינו קורא בתורה כיוון שהוא מחפש משמעות שחסרה לו. זו חיתה בשבילי גם פעם ראשונה שראיתי ספר תורה מבגנים".

לסיום, דבריה של אחת מהצעירות: "הייתי רוצה שתקריאה לנשים תהפוך לדבר מובן מאליו, לדבר טבעי שאיננו חריג. הרגשתי שהתחכנו מסורת, וכל הזמן ניסיתי לדמיין איך תיראה הקריאה בעוד שנים. ילדות קטנות יצמחו לתוך מציאות של קריאת נשים, וזה יחיה לחן מובן מאליו".

קבוצת יבנה

1. סוזן אלטר
2. פרופ' סוזן אראנוף
3. פרופ' פיליס צ'סלר
4. רבקה האוט
5. פרופ' נורמה באומל-יוסף
6. פרופ' שולמית מגנוס
7. הוועד הבינלאומי למען נשות הכותל
8. ענת הופמן
9. בונה הברמן

כולם ע"י עוה"ד ארנולד שפאר
ו/או חגי סיטון ו/או ישראל גבל
ו/או שרה ברוינר ו/או אלכסנדר לבונטין,
מר"ח בן יהודה 2, ירושלים
טל: 252-462, פקס: 249-779

המבקשים

נ ג ד

1. השר לענייני דתות
2. הרבנים הראשיים לישראל
3. הרב מ.י. גץ
4. המפקח הכללי, משטרת ישראל
5. היועץ המשפטי לממשלה

כולם ע"י פרקליטות המדינה,
משרד המשפטים, ירושלים

6. התאחדות הספרדים שומרי תורה - תנועת ש"ס
7. הרב שמחה מירון
8. אגודת החרדים דגל תורה
9. הרב אברהם רביץ

כולם ע"י עוה"ד צבי טרלו,
רח' קק"ל 8, כניסה 5, ירושלים

10. יהודית גרין
11. רנדל פיין רובינסון

המשיבים

תגובת המשיבים 1-5 לבקשה לקיים דיון נוסף

1. בהתאם להחלטת בית המשפט הנכבד מיום 13.3.94 מוגשת בזאת תגובת המשיבים 1-5 (להלן - **המשיבים**) לבקשה לדיון נוסף על פסק דינו של בית משפט נכבד זה בבג"צ 257/89, 2410/90 (בפני כב' השופטים מ' שמגר, מ' אלון, ש' לוין) (להלן - **פסק הדין**), בו נדחתה עתירת המבקשים ברוב דעות, כנגד דעתו החולקת של כב' השופט ש' לוין, ובכפיפות להמלצה שבפסק דינו של אב בית הדין.

2. כב' הנשיא שמגר, בפסק דינו, ראה שלא להכריע בסוגיה שעמדה בפניו, "בשלב הנוכחי, בדרך בה נחתך סכסוך משפטי מן השורה" והמליץ כי הממשלה תשקול "מינוייה של ועדה שתוסיף ותבדוק את הנושא לעומקו כדי להגיע לפתרון שיקיים את חופש הגישה לכותל ויצמצם פגיעה ברגשות המתפללים" (בעמ' 121 לפסק הדין).

3. הממשלה קיבלה את המלצתו של כב' הנשיא שמגר, וביום 18.5.94 החליטה כדלקמן:

"בהתאם לפסיקת בית המשפט העליון בבג"צ 257/89, הופמן ואח' נגד הממונה על הכותל המערבי ואח', בנושא היקף זכות הגישה אל הכותל המערבי:

א. על מינוי ועדת מנכ"לים בראשותו של מנכ"ל משרד ראש הממשלה ובהשתתפות מנכ"ל המשרד לענייני דתות, מנכ"ל משרד הפנים, מנכ"ל משרד המשטרה והיועץ המשפטי למשרד ראש הממשלה.

יועצת ראש הממשלה למעמד האשה תצורף כמשקיפה לוועדה.

ב. הועדה תתבקש להציע פתרון אפשרי שיקיים את חופש הגישה לכותל המערבי ואת חופש התפילה ברחבתו, תוך צמצום הפגיעה ברגשות המתפללים במקום.

ג. הועדה תגיש הצעותיה לממשלה בתוך ששה חודשים מהיום."

העתק מן ההחלטה מצ"ב ומסומן מש/1.

4. לאור החלטה זו, ובפתח דבר, טוענים המשיבים כי כיום אין עילה משפטית בברור נוסף של העתירה וכן אף לא טעם מעשי, כל עוד לא ייקבע הסדר שניתן יהיה לממשו הלכה למעשה.

5. העילות להענות לבקשה לדיון נוסף מותחמות בהוראותיו של סעיף 30 (ב) לחוק בתי המשפט (נוסח משולב) התשמ"ד-1984 והן:

"... אם ההלכה שנפסקה בבית המשפט העליון עומדת בסתירה להלכה קודמת של בית המשפט העליון, או שמפאת חשיבותה, קשיותה או חידושה של הלכה שנפסקה בענין, יש... מקום לדיון נוסף."

6. על מחותן של עילות אלה עמד מ"מ הנשיא (כתוארו אז) כבוד השופט מ. שמגר ובפסק הדיון בד"נ 6/82 ינאי נ' ראש ההוצל"פ, פ"ד לו (3), 99, ועיקרי הדברים באלה:

"הדיון הנוסף אינו ערעור נוסף מבחינת מגמתו העיקרית, כי במרכזו אינה עומדת השאלה אם בית המשפט נהג כהלכה אלא נבחנת ההלכה המשפטית בתור שכזאת..."

2.
.... הדיון הנוסף אינו פועל יוצא אוטומטי של חשיבותה של הבעיה המשפטית, חידושה או קשיותה, אלא נולד מתוך הצטברות של נימוקים, וביניהם ההצדקה העניינית לשוב ולהעלות את הענין הקונקרטי לדיון נוסף, ולא להשאירו לעת מצוא, למקרה שההלכה המשפטית תחזור ותעלה בהליכים אחרים, בהם תהיה הן הצדקה מהותית והן הצדקה עניינית לדיון נוסף."

7. טעמיה של הבקשה נושא דיונו לדיון נוסף הם, בעיקרם, בכך שבשאלות שעמדו ביסוד פסק הדין בבג"צ לא נפסקה הלכה, לא בפסיקה קודמת ולא בפסק הדין עצמו.

8. המשיבים יבקשו לטעון, כי דין הבקשה להדחות, באשר אין היא באה בגדר עילותיו של סעי' 30 (ב) לחוק כפי שהותו והובהרו בהלכה הפסוקה; זאת הן מן הטעם שאין כל הצדקה עניינית להיזקק לדיון נוסף בנושאים נושא העתירה והן מן הטעם שבפסק הדין נושא הדיון הנוסף לא נפסקה כל הלכה.

וראה: פסק הדין ב"ד"נ 2/64 קניגסהפר נ. הופמרט, פד"י יח (3), 337.

9. החלטת הממשלה כפי שצוטטה לעיל משמיטה כל הצדקה עניינית לעריכת דיון נוסף בעניינים נושא העתירה, באשר יש ליתן לרשות המבצעת לפעול לפי המלצתו של בית המשפט הנכבד בפסק הדין, למצות את דרכי הפעולה העומדים בפניה ולמצוא הסדר כולל לסוגיה כולה.

כפי שקבע כב' הנשיא שמגר בפסק דינו:

"... יתכן שבית המשפט הזה אינו הגורם היעיל ביותר - ובוודאי לא הבלעדי - היכול לנסות בדרך של מגע עם הגורמים השונים למצוא דרכים מעשיות למימוש התכלית החקיקתית בשני החוקים הנ"ל, שהיא המשכו ומימושו של העיקרון ההצהרתי שבמגילת העצמאות.

אם יעלה רצון טוב מלפני הנוגעים בדבר, מן הראוי כי ייעשה לגבי הכותל המערבי לפחות נסיון להגיע להסדר ההולם את דרכי כל השואפים לעלות אל הכותל".

(בעמ' 121 לפסק הדין).

אמור מעתה - משעלה רצון טוב מלפני הנוגעים בדבר, והם פועלים למצוא הסדר ברוח המלצתו של כב' הנשיא, אין כל הצדקה עניינית שבית משפט נכבד זה ידרש לדיון באותם נושאים עצמם.

10. זאת אף זאת. כפי שראינו לעיל, בית המשפט יזקק לדיון נוסף רק בעניין בו נפסקה הלכה, ואילו בעניינו, כפי שמודים גם העותרים ברוב הגינותם, בפסק הדין נושא הבקשה לדיון נוסף, לא נפסקה כל הלכה, אלא הדין הוכרע כדעתו של אב בית הדין, כב' הנשיא (על פי סעי' 80 (ב) לחוק בתי המשפט).

כיוון שכך, לא נתמלאו התנאים הקבועים בחוק לקיומו של דיון נוסף.

כללו של דבר

11. המשיבים יטענו כי העניין הקונקרטי והשאלות שמעלים המבקשים אינם מצדיקים דיון נוסף בעתירה, וכי את פתרון השאלות שמעלים המבקשים יש להותיר לרשות המוסמכת, אשר, כאמור לעיל, נזקקת לסוגיה כבר עתה.

אשר על כן, יתבקש בית המשפט הנכבד לדחות את הבקשה לקיומו של דיון נוסף.

היום, י"ד בסיון התשנ"ד
24 במאי 1994

נילי ארד
מנהלת מחלקת בג"צים
בפרקליטות המדינה

1/ענ

מזכירות הממשלה

ירושלים, ח' בסיון התשנ"ד
18 במאי 1994

ש מ ר

אל : ראש הממשלה והשר לענייני דתות

מאת : ממלא-מקום מזכיר הממשלה

שלום רב,

הנני מתכבד להביא לתשומת-לבך את החלטה מס. 3123 של הממשלה משיבתה ביום ג', ז' בסיון התשנ"ד (17.5.94):

הסדרי תפילה ברחבת הכותל המערבי "3123.

מ ת ל י ט י ס :

בהתאם לפסיקת בית המשפט העליון בבג"צ 257/89, הופמו ואח' נגד הממונה על הכותל המערבי ואח', בנושא היקף זכות הגישה על הכותל המערבי:

א. על מינוי ועדת מנכ"לים בראשותו של מנכ"ל משרד ראש הממשלה ובהשתתפות מנכ"ל המשרד לענייני דתות, מנכ"ל משרד הפנים, מנכ"ל משרד המשטרה והיועץ המשפטי למשרד ראש הממשלה.

יועצת ראש הממשלה למעמד האשה תצורף כמשקיפה לועדה.

ב. הועדה תתבקש להציע פתרון אפשרי שיקיים את חופש הגישה לכותל המערבי ואת חופש התפילה ברחבתו, תוך צמצום הפגיעה ברגשות המתפללים במקום.

ג. הועדה תגיש הצעותיה לממשלה בתוך ששה חדשים מהיום.

ב ב ר כ ה,

מ י כ א ל נ י ר

העתק: המנהל הכללי, משרד ראש הממשלה
המנהל הכללי, המשרד לענייני דתות
המנהל הכללי, משרד הפנים
המנהל הכללי, משרד המשטרה
✓ היועץ המשפטי, משרד ראש הממשלה
לשכת השר לענייני דתות

1. סוזן אלטר, חברת מועצת עירית ניו-יורק, 463, איסט 19 סטריט ניו-יורק 11226, ארה"ב של אמריקה,
2. פרופ' סוזן אראנוף, 489 איסט 18 סטריט ניו-יורק 11226, ארה"ב של אמריקה,
3. פרופ' פיליס צ'סלר,
4. גב' רבקה האוט, 852 איסט 13 סטריט ניו-יורק 11230, ארה"ב של אמריקה,
5. פרופ' נורמה באומל-יוסף, 800 אושן פרקוויי, ניו-יורק, 11230, ארה"ב של אמריקה,
6. פרופ' שולמית מגנוס, 6706 לינקולן דרייב, פילדלפיה, 19119, ארה"ב של אמריקה,
7. הועד הבינלאומי למען נשות הכותל אינק. על-ידי העותרת מס' 1, ניו-יורק, ארה"ב של אמריקה,
8. ענת הופמן, רחוב הרכבת 27, ירושלים,
9. בונה הברמן, רחוב הצפירה 24, ירושלים,

כולם ע"י ב"כ עוה"ד ארנולד שפאר ו/או חגי סיטון ו/או ישראל גבל ו/או שרה ברוינר ו/או אלכסנדר לבונטין, אשר כתובתם למסירת מסמכים היא רחוב בן-יהודה 2, ירושלים, טל' 252-462, פקס' 249-779,

המבקשים

נ ג ד

1. השר לענייני דתות, משרד הדתות, רחוב יפו 236, ירושלים,
2. הרבנים הראשיים לישראל, היכל שלמה, רחוב המלך ג'ורג', ירושלים,
3. הרב מ.י. גץ, הממונה על הכותל המערבי ויתר המקומות הקדושים מסביב להר הבית, העיר העתיקה, ירושלים,
4. המפקח הכללי, משטרת ישראל, ירושלים,
5. היועץ המשפטי לממשלה, משרד המשפטים, רחוב צלאח-א-דין 29, ירושלים,

כולם על-ידי פרקליטות המדינה, משרד המשפטים, ירושלים,

6. התאחדות הספרדים שומרי תורה-תנועת ש"ס,
7. הרב שמחה מירון, רחוב הסורג 2, ירושלים,
8. אגודת החרדים - דגל התורה,
9. הרב אברהם רביץ, ח"כ, הכנסת, ירושלים,

כולם על-ידי עוה"ד צבי טרלו, רחוב קק"ל 8, כניסה 5, ירושלים,

המשיבים

10. יהודית גרין, רחוב אניגיל 3, ירושלים,

11. רנזל פיין-רובינסון, רחוב שלום יהודה 9/29, ירושלים,

משיבות פורמליות

בקשה להורות על קיום דיון נוסף
בעתירה כבג"צ 2410/90 על-פי
הוראות הסעיף 30(ב) לחוק בתי-
המשפט (נוסח משולב), התשמ"ד-1984

בית המשפט הנכבד מתבקש להורות על קיום דיון נוסף בעתירות
המאוחדות בתיקי כבג"צ 257/89 ו-2410/90 (להלן "העתירות"). פסה"ד
הדוחה את העתירות ניתן ביום 26.1.1994. העחק מפסה"ד מצ"ב ומסומן א'.

- א' -

המבקשים מס' 1-7 הינם העותרים בעתירה כבג"צ 2410/90 והמבקשות
מס' 8 ו-9 הנ"ל שתיים מבין העותרות בעתירה כבג"צ 257/89. שתי
העותרות הנותרות כבג"צ 257/89 מצוטטות כמשיבות פורמליות.

המשיבים מס' 1-5 הינם המשיבים המקוריים בעתירות הנ"ל בעוד
שהמשיבים מס' 6-9 צורפו לבקשתם כמשיבים נוספים בעתירות הנ"ל.

ואלה נימוקי הבקשה החילופיים, הכלליים והמצטברים:

1. בעתירות עתרו המבקשים לאסור על המשיבים למנוע מהמבקשות להתפלל
ליד הכותל המערבי וכרחכתו כשהן עטופות בטליות וקוראות בספר התורה
ולשיר באותו אתר וכן לחייבם לאפשר למבקשות ולחברות המבקש מס' 7
להכניס ספר תורה לרחבת הכותל ולהבטיח תפילה כנ"ל ללא הפרעה ופגיעה.

2. למעשה מדובר בעתירות לאכיפת זכות הפולחן של המבקשים במקום
המקודש ביותר להם, הכותל המערבי, וכן לאכיפת זכות הגישה שלהם לכותל
המערבי.

3. בפסה"ד צרוף א' נחלקו שלושת השופטים המכובדים כדיעותיהם
ולמעשה לא התקבל רוב לאף אחת מחוות הדעת.

4. כנסיבות אלה נדחו עתירות המבקשים לאור תוכנה של חוות דעת כב'
הנשיא שמגר, הוא אב בית הדין של ההרכב, כאמור בסעיף 80 (ב) לחוק בתי
המשפט (נוסח משולב), התשמ"ד-1984.

5. העתירות מעוררות לראשונה, למיטב ידיעת הח"מ, השאלה בדבר אכיפת זכויות פולחן וגישה של בן דת מסויימת למקום המקודש ביותר לאותה דת אליה הוא משתייך, כשהמקום המקודש הינו מקודש אך ורק לאותה דת עצמה.

6. מכל מקום מעוררות העתירות לראשונה, למיטב ידיעת הח"מ, השאלה בדבר אכיפת זכויות פולחן וגישה של בן דת מסויימת למקום המקודש ביותר לאותה דת נוכח התנגדותם של מתפללים אחרים בני אותה דת ולאור תוכן תקנות שהותקנו למען הסדרת נושא הפולחן והגישה אל אותו מקום מקודש.

7. עם כל הכבוד, בשאלות הללו טרם יצאה הלכה פסוקה מתחת ידו של בית משפט נכבד זה, וגם בדיון בעתירות לא הוכרעו שאלות אלה, כשכאמור, נחלקו דעות שלוש השופטים המכובדים אשר ישבו בדיון, איש איש וקביעתו.

8. השארת מצב הנוגע לזכויות יסוד וזכויות קונסטיטוציוניות בסיסיות, כגון חופש פולחן, חופש גישה למקומות הקדושים ושוויון זכויות האשה בהקשר חופש הפולחן, ללא הכרעה אינו רצוי והדבר מקפח גם ציבור יהודי גדול אשר נעדר פרמטרים שיקבעו את המותר והאסור בהקשרים אלה.

9. נוסף לאלה מעוררת העתירה שאלות כבדות משקל אשר טרם הוכרעו בפסיקת בית המשפט הנכבד ואשר מן הראוי להכריע בהן כמפורט להלן:

(א) תפקידה של ההלכה היהודית כמקור לפרשנות תקנות אשר הותקנו על-ידי שר הדתות ושר המשפטים במסגרת סמכותם לפי חוק השמירה על המקומות הקדושים, התשכ"ז-1967, ובכלל.

ראה על כך המחלוקת בין כב' השופטים אלון וברק בכג"צ 265/87, פד"י מ"ג (4) 793, 827, 845-846, וכן המחלוקת בפסה"ד נשוא בקשה זו בין כב' השופטים אלון ולוין.

(ב) דרכי פרשנות הוראות שבחקיקת משנה בכלל.

(ג) סמכות שר הדתות ושר המשפטים להתקין תקנה הנוגעת להסדרת נושאי הפולחן ודרכי מימושו בכותל המערבי, היא התקנה 2(א)(א) לתקנות השמירה על המקומות הקדושים ליהודים, תשמ"א-1981, כפי שהותקנה ערב הגשת העתירות, ותוקף תקנה זו.

בהקשר זה יצויין כי עפ"י הפסיקה הקיימת אין חוק השמירה על המקומות הקדושים דן בזכויות פולחן. ראה בכג"צ 226/68 פד"י כ"ד (2) 141 בעמ' 218-228.

(ד) הסמכות להסדיר סדרי תפילה ופולחן ליד הכותל המערבי בחקיקת משנה, להבדיל מחקיקת הכנסת.

(ה) קביעת מעמדו של הכותל המערבי כ"בית כנסת" וקביעת מגבלות החלות על בית כנסת על פי ההלכה כחלות על הכותל המערבי ורחבתו.

(ו) מידת ההתערבות המותרת בדרכי התפילה המותרות ו/או האסורות כביכול לפי המקום בו מבקשים לממשן.

בהקשר זה יצוינו קביעותיו של כב' המשנה לנשיא השופט מ. אלון בפסה"ד נשוא בקשה זו, לפיהן אומנם צורת תפילת המבקשות מותרת פורמלית עפ"י ההלכה, (ראה עמ' 68 לפסה"ד, ס"ק (א)), אך אין לבצעה ב"בית כנסת", ובכלל זה הכותל המערבי, אלא במקום נפרד "נקהילותיהן ובבתי כנסת שלהן" (ראה עמ' 112 לפסה"ד), קביעה אשר שוללת מהעותרות ודומיהן הזכות להתפלל לפי ההלכה ליד הכותל וברחבתו.

(ז) קביעת מבחן לפיו הפרת הסטטוס קוו במקומות הקדושים גורמת בוודאות קרובה לפגיעה בסדר הציבורי (ראה בעמ' 100 לפסה"ד).

השווה לכג"צ 292/83, פד"י ל"ח (2) 449; כג"צ 109/70, פד"י כ"ה (1) 225, על הכלל הנקוט גם היום כי על המשטרה לנקוט בכל אמצעי סביר כדי להבטיח קיום זכות הגישה והתפילה במקום קדוש, כטרם תשלל זכות זו, וזאת, כשדובר גם על חשש להתנגשות בין בני עדות או כיתות שונות.

(ח) הקביעה כי עצם תפילת המבקשות בכותל בצורה בה נוהגות להתפלל מביאה ל"חילול הכותל". ראה עמ' 104 ו-111 לפסה"ד.

(ט) השאלה אם מנהג חלק מהיהדות כולל השקפותיו יכול למנוע תפילה ליד הכותל על-ידי חלק אחר של היהדות כל עוד התפילה הולמת את ההלכה ואין בה התערבות במנהגי התפילה של החלק הראשון הנ"ל ליהדות.

(י) השאלה כיצד ניתן לקבוע ואיך נקבע מהו מנהג הכותל, וכן כיצד ניתן לאפשר לכלל בני הדת היהודית ליצור מנהג שונה, גם בהנחה שקיים כעת מנהג בכותל, אשר אף הוא יזכה להכרה והגנה.

Rabbi Mayer Yehuda GETZ

In charge of the Western Wall
and Sacred Sites adjacent to the Temple Mount
and all Holy Places in Eretz Israel
Jerusalem - Israel

בעהשית

תורה עומד אחר כחל

P.O.Box 14123 ת.ד.
Tel. (02) 283523 טל.
Fax. (02) 894828 פקס.

מאיר יאודה גץ

הרב הממונה על הכותל המערבי
וסביבות הר הבית
תחומי המקומות הקדושים בארץ ישראל
העיר העתיקה - ירושלים ת"ו

י"ג באב תשנ"ד.

בס"ד.

לכבוד

הרב א. רגב, עו"ד יצ"ו
ראש המרכז לפרולריזם דתי
רחוב המלך דוד, 13
ירושלים ת"ו.

בידי עו"ד, הגב' ע. בן-דור.

נכבדי,

הנני מאשר קבלת מכתבך מיום ה' מני"א דנא (מספר 3137/14) ועלי
להביע את צערי על עוגמת הנפש שנגרמה לקבוצה אשר התארגנה לתפלה
מעורבת, גברים ונשים יחדיו, ברחבה העליונה של הכותל המערבי, בערב
ש"ק לסדר "בהעלותך" ש.ז.

ואין האשמה איפוא בסדרן הכותל אשר פעל כדון, באשר חל אסור על
"עריכת טקס דתי שלא כמנהג המקום" כלשון התקון משנת ה' תש"ן
(1990), סעיף 4 לתקנות השמירה על המקומות הקדושים ליהודים ה'
תשמ"א - 1981. וגם בג"ץ פסק ברוח זו בתאריך י"ד בשבט ש.ז. בתיקים
2410/90 - 257/89, ולא על הסדרן תלונתיכם.

וביודעכם את הרגישות של הדבר, ואת האכזבה המרה שתהיה מנת
חלקם של המשתתפים בתפלות הנערכות שלא כמנהג, הייתם צריכים
להמנע מכך ולא לגרום לפגיעה ברגשותיהם של תמימים שאינם מבינים
את פשר המהומה הקמה מסביבם ולא מסוגלים לתפוש את מהותה של
התנגדות צבור המתפללים בכותל.

עליך, הרב רגב הנכבד, לא פחות ממני, מוטל התפקיד למנוע כל חכוך
בפינה הקדושה, החביבה והמכובדת הזאת והיקרה לכל יהודי באשר הוא
שם.

והיה נא לי לפה בפני קהל ביהכ"נ "בית אל" במישיגן ולמדריכם הרוחני
הרב גי. י. קוק הנכבד, והסבר נא להם את הענין בחן ובנועם.

במיטב האחולים והברכות

ובכבוד רב.

א. י. ג.

המרכז לפלורליזם יהודי

The Israel Religious Action Center

לשוויון ערך האדם, צדק חברתי וסובלנות דתית
For Human Equality, Social Justice, Religious Tolerance

ירושלים, ה' באב, תשנ"ד
13 ביולי 1994
תיקנו: 3137/14

לכבוד
הרב גץ
הממונה על הכותל
ירושלים

נכבדי,

הנדון: הפרעה לקיום טקס קבלת שבת ברחבת הכותל

1. מרשינו, האגוד העולמי ליהדות מתקדמת והרב ג'וליאן י. קוק, רב קהילת בית אל ממישיגן, מלאו ידי לפנות אליך בעניין סדרי בקור באזור הכותל בעקבות ארוע מביש שהתרחש ביום 27.5.94 ברחבת הכותל המערבי.
2. במועד זה, בשעת בין הערביים, הגיעה קבוצה בראשותו של הרב קוק לרחבת הכותל, כולם מקרב חברי בית הכנסת בית אל במישיגן, ארה"ב. על-פי התכנון המקורי התכוונה הקבוצה לערוך טקס קבלת שבת במקום. בשל הידיעה כי המתפללים האורתודוקסים רגישים לנוסחים אחרים של התפילה ולתפילה משותפת של נשים וגברים, בחרה הקבוצה לערוך את הטקס בחלקה האחורי והמרוחק של רחבת הכותל, מחוץ לאזורים המגודרים.
3. באמצע התפילה הפריע אחד מ"שומרי הכותל" את הטקס, וקבע כי לא ניתן להמשיך בתפילה, היות והקבוצה מורכבת מגברים ונשים. תוך דקות מעטות הצטרף אליו אדם נוסף, שצעק וגידף ומנע את המשך הטקס. שוטרים שנכחו במקום וסרו אל זירת הארוע, לא הצליחו (או לא ניסו) למנוע את ההפרעה.
4. יצויין כי בין האנשים שמנעו את המשך הטקס, זיהה עצמו אחד בשם יהושע רחמים, וטען כי הוא האחראי הראשי בכותל ושסמכותו משתרעת על כל הרחבה.
5. ככל הידוע למרשי, וודאי אף לך, טרם הוכרעה שאלת ניהול התפילה באזור הסמוך לכותל, אשר הועלתה בעתירתן של "נשות הכותל", אבל אין להעלות על הדעת כי תוגבל חירות הדת, חופש התפילה והגישה החופשית אל האזור המרוחק מאזורי התפילה המיועדים לתפילה נפרדת של נשים וגברים. הכותל הינו אתר לאומי וככזה תוכל להבין את עוצמת הפגיעה במרשי, אשר ביקשו לראות את ביקורם ותפילתם במקום כפסגת ביקורם בארץ, ובמקום זאת נחשפו לאלימות ולקנאות דתית, אשר הותירה עליהם את רישומה השלילי עד עצם היום הזה, ואני חושש כי תהיה לה אף השלכה קשה בעתיד, על יכולתם לשוב ולבקר בארץ ועל הזדהותם עם מה שישראל מייצגת כלפי עם ישראל ומשפחת העמים.

6. אין המדובר בקבוצה זו בלבד אלא בקבוצות רבות המגיעות ארצה, ואשר רבות מהן מאוגדות במסגרת האיגוד העולמי ליהדות מתקדמת, הפועל בלמעלה מ-20 מדינות בעולם ומונה למעלה ממליון חברים.

7. אשר על כן, אבקשך לבדוק הארוע שתואר לעיל ולהודיעני מה הצעדים שנקטו על ידך למניעת השנותו ולהסקת המסקנות המתחייבות כנגד האחראים לפגיעה במרשי.

8. עוד אבקשך להודיעני מה הן ההנחיות התקפות באשר להבטחת חופש הפולחן ולו באזור המרוחק של רחבת הכותל, כדי לקיים איזון בין רגשותיהם של המתפללים באזור הכותל לבין זכותם של הבאים לרחבה, ואשר השקפת עולםם הדתית היהודית היא ליברלית ושוויונית, לקיים סדרי תפילה על פי מנהגם.

בכבוד רב,
ד"ר אורי רגב - 9/11
הרב אורי רגב, עו"ד
ראש המרכז לפלורליזם יהודי

העתקים: מר יצחק רבין, ראש הממשלה והשר לענייני דתות
משטרת הכותל.
הרב ג'וליאן קוק, קהילת בית אל, משיגן
הרב אשר הירש, מזכ"ל האיגוד העולמי ליהדות מתקדמת.

MINISTRY OF RELIGIOUS AFFAIRS
MINISTER'S OFFICE

משרד לענייני דתות
לשכת השר

בס"ד, י"ג באב ה'תשנ"ד
21 ביולי 1994

אל: המנהל הכללי

מאת: יועץ השר

הנדון: תפילה בחזמת הכותל

מצורף בזה העתק תלונה, שהגיעה לכב' השר, מאת המרכז לפלורליזם יהודי מחאריך ה'
באב ה'תשנ"ד (13.7.94).

לטיפולך.

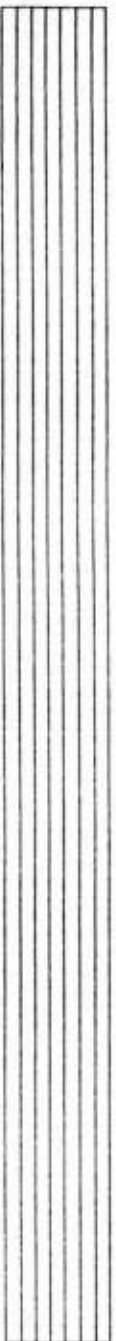
בברכה,

ישראל ליפל
יועץ השר

העק: כב' ראש הממשלה ושר הדתות
הרב הממונה על הכותל, הרב גץ
J הרב אורי רגב

יחיד ממשלתי
ליעקב
ומורחיו לישראל

על פי התורה אשר
יחיד ועל הממשל
אשר חסדו על
תעשה

הרבנות הראשית לישראל
ד"ר סינאוני
1. אולן פאליס רמ (הא) יאזגנין (היסב)
2. גינאי הודגה בטל (הא) יאזגנין (היסב)
יוני 14.10

הרבנות הראשית לישראל THE CHIEF RABBINATE OF ISRAEL

בס"ד, כ"ז בתשרי תשנ"ה

2 אוקטובר 1994

מק' - 727/94

לכבוד

הועדה להסדרי תפילה ליד הכותל המערבי

שלום רב,

הנדון: הסדרי תפילה ליד הכותל המערבי

הננו להביע דעתנו בנושא הנדון.

לאחר עיון מעמיק הגענו למסקנה, היות וההצעה לערוך את התפילה במתכונת כפי שמבקשות "נשות ראש חדש" הינה שינוי מהמסורת המסורה לנו מדור דור, ומהווה פירצה באפיה של התפילה כפי שהיה מקובל עד היום, מורים אנו שאין לשנות את ה"סטטוס-קוו" הקיים ויש להמשיך ולהתפלל בכותל המערבי כפי שהיה נהוג ומקובל עד היום.

איננו חושבים שיש מקום לנהל ויכוח הלכתי עם גורמים שמנסים לקבוע נורמות חדשות גם באופן התפילה, כבר ידוע שיש אפשרות לטהר את השרץ בק"ן טעמים. ולכן אנו פוסקים שיש לשמור על מסורת התפילה כפי שהיתה עד היום מבלי לשנותה.

בכבוד רב,

אליהו בקשי דורון

ראשון לציון הרב הראשי לישראל

ישראל מאיר לאו

הרב הראשי לישראל

01-June-94 772 3188 710ND 10J

ICWK
INTERNATIONAL COMMITTEE FOR THE WOMEN OF THE KOTEL, INC.
4148 Byron
Palo Alto, California
94306-4702
Fax: 514 737 7430

July 28, 1994

Shmuel Hollander, Esq.
Legal Advisor to the Prime Minister
Chair, Government Commission on Women at the Kotel
Office of the Prime Minister
Jerusalem, Israel

BY FAX AND CERTIFIED MAIL, RETURN RECEIPT REQUESTED

Dear Mr. Hollander,

For the first time in history, the religious rights of Jewish women to pray collectively with the Torah at the Kotel - with our most sacred text, at our holiest site - will be the topic of an Israel Government Commission called into being by a recommendation from the Supreme Court of Israel. This is a landmark case in the history of the struggle for religious freedom in Israel; it is the only case ever to be argued on behalf of the religious rights of Jewish women.

The issue of our religious right to pray at the Kotel now rests with you, the members of that body. Therefore, we, the Directors of The International Committee for the Women of the Kotel, Inc., the petitioners in Supreme Court case #2410/90, turn to you respectfully to request a chance to present and explain our position.

We ask to appear before you in order to help you gather the necessary information for such an important decision. It does not seem possible for you to make such a determination without giving us a proper opportunity to clarify our position and present our perspective on these issues.

In 1988 a group of women, including several current Directors of ICWK, Inc., went to the Kotel to pray with Torah and tallit, as was their custom. Israeli and diaspora women continued that practice until the Government of Israel criminalized their action.

In 1989, the two groups, united in purpose and practice, took this matter to the Supreme Court of Israel. Together, the Israeli Women of the Wall and the International Committee for the Women of the Kotel, Inc., waited for justice. These two groups represent the same constituency, with the same commitment to the traditions of our ancestors and the future of our people. Our quest was and is quite simple and sincere. We request access to pray at the Western Wall with Torah scrolls and without fear of physical or verbal harassment.

203-389-6137

Joe

ICWK
International Committee for the Women of the Kotel, Inc.
4148 Byron Street
Palo Alto, CA 94306-4702

Fax: 514 737 7430

August 16, 1994

BY FAX AND CERTIFIED MAIL, RETURN RECEIPT REQUESTED

Ms. Sara Ben-Shaul (Weiss), Adv.
Acting Legal Advisor and Committee Coordinator
Committee on Prayer Arrangements at the Western Wall
Prime Minister's Office 3 Kaplan Street, Hakirya
Jerusalem 91919
ISRAEL

Dear Ms. Ben-Shaul (Weiss),

On behalf of Ms. Norma Joseph and all the other Directors of the International Committee for the Women of the Kotel (ICWK), Inc., I want to thank you for your letter of August 2, 1994 in response to our letter to Mr. Hollander of July 28, 1994.

We are very encouraged to hear that the Government of Israel recognizes the importance of the right of women to participate in public prayer services at the Western Wall. We earnestly hope that the Commission will be the venue in which this sacred right, guaranteed by Israeli law, will be assured, and the venue in which means will be found to accommodate the sensibilities of all worshippers at the Wall. We certainly share the Government's commitment to a resolution based on mutual tolerance, goodwill and respect.

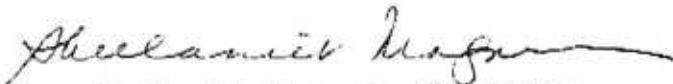
It is our understanding from Court and Government communications that the deadline for completion of the Committee's work and issuance of its recommendations is six months from May 18, 1994, or November 18, 1994, and so are puzzled by your mention of an end-of-the-year deadline. While we very much hope that the Committee reaches an equitable resolution in consonance with Jewish and Israeli law by November 18, 1994, we are prepared to exercise our Court mandated right to seek judicial remedy before the Supreme Court of Israel should that not be the case.

The Directors of ICWK, Inc. also wish to reiterate a central point of our letter to Mr. Hollander of July 28, 1994: the request that the Committee grant permission for a delegation from the International Committee for the Women of the Kotel (ICWK) Inc., to appear before the Committee in order to directly represent our case. As we stated in that letter, we believe that it is not possible for the Committee to assess this issue fairly without ICWK, Inc. being allowed to represent our case directly to the Committee. As we need to make the appropriate arrangements, we would appreciate a reply to our request at your earliest convenience.

With sincere thanks for your consideration and best wishes
for the New Year-- may it be one of peace, shalom al yisrael.

Susan Alter, Esq., Dr. Susan Aranoff, Miriam Benson, Esq.,
Dr. Phyllis Chesler, Rabbi Helene Ferris, Shula Gehlfuss,
Rivka Haut, Norma Baumel Joseph, Rabbi Gail Labovitz,
Dr. Shulamit Magnus, Dr. Vaness Ochs

Signed for the Directors of ICWK, Inc.

A handwritten signature in cursive script, appearing to read "Shulamit Magnus", written over a horizontal line.

Dr. Shulamit Magnus, Director

261 West Elm Street
New Haven, CT 06515
USA
November 7, 1994

Mr. Shimon Sheves
Director General
Chair, Government Commission on Women at the Kotel
Office of the Prime Minister
Jerusalem
ISRAEL
fax: 011-972-2-513955

Dear Mr. Sheves:

I am writing to confirm a conversation that Professor Susan Aranoff had with your secretary, Ms. Tal Shaked, and Sarah Ben-Shaul Weiss, Esq., today at 5:15 AM New York Time.

Professor Aranoff telephoned Ms. Shaked because she had not heard back from her concerning your meeting us in New York during your upcoming trip. Ms. Shaked said that you would not have time for a meeting with us. She then transferred Professor Aranoff to Ms. Ben-Shaul Weiss's telephone line.

Ms. Ben-Shaul Weiss said that there had been a misunderstanding, and that you had not in fact told Jesse Bonn, a member of Women at the Wall, that you would be meeting us in New York.

Ms. Ben-Shaul Weiss went on to say that the date for our testimony before the Commission would definitely be either November 27, 28, 29, or 30. You told the Women of the Wall that you will be giving us at least 2 weeks notice of the exact, definite date, and Ms. Ben-Shaul Weiss reiterated that we will receive such notice. Since you will be leaving for your trip shortly, Professor Aranoff expressed our expectation that the Commission meeting date would be set and that we would be informed of the exact, definite date for testimony prior to your departure. Ms. Ben-Shaul Weiss agreed that this would be necessary, and that Ms. Shaked would ensure that this scheduling procedure occurs. Professor Aranoff's phone number is 718-284-8226.

Finally, Professor Aranoff repeated our protest of this delay beyond the November 17 deadline.

Sincerely,

Miriam Benson

cc: Sarah Ben Shaul Weiss, Esq.
fax: 011-972-2-610618

Anat Hoffman

281 West Elm Street
New Haven, CT 06515
USA
November 2, 1994

Sarah Ben-Shaul Weiss, Esq.
Merakezet
Commission on Women's Prayer Rights at the Kotel
Office of the Prime Minister
Jerusalem, ISRAEL
fax: 011-972-2-610-618

Dear Ms. Ben-Shaul Weiss:

I understand via Anat Hoffman that you scheduled our testimony to the Commission TODAY for November 27, 28, 29, or 30, 1994. The International Committee for Women of the Kotel wants very much to testify in person before the Commission, as we brought to your attention in our letters dated July 28, 1994 and August 16, 1994. However, at this late date, we will do so UNDER PROTEST.

Your Commission was mandated by the Government of Israel in Decision #3123, on May 17, 1994, to "propose a realistic solution that will ensure free access and freedom of worship at the Kotel, while minimizing any offense to the sensitivities of the other worshippers at that site" (Paragraph B). The deadline set forth in that Decision for your Commission to submit the report to the Government was crystal clear: November 17, 1994 (Paragraph C). We note that the dates of Nov. 27-30 are already well beyond the mandated deadline.

Please inform us immediately of the exact, definite date so that Professor Aranoff can make her appropriate arrangements.

Sincerely,

Miriam Benson

cc: Anat Hoffman
fax: 011-972-2-734777

Professor Susan Aranoff

281 West Elm Street
New Haven, CT 06515
USA
November 15, 1994

Mr. Shimon Sheves
Director General
Chair, Government Commission on Women at the Kotel
Office of the Prime Minister
Jerusalem
ISRAEL
fax: 011-972-2-513955

Dear Mr. Sheves:

We were told by you that our testimony would be scheduled on either November 27, 28, 29 or 30, and that we would be given at least two weeks prior notice. Tomorrow, November 16, is exactly two weeks prior to the last possible date for testimony, i.e. November 30. Please notify Professor Susan Aranoff at once of the exact, definite date for testimony. Her phone number is 718-284-8226.

Your Commission was mandated by the Government of Israel in Decision #3123, on May 17, 1994, to "propose a realistic solution that will ensure free access and freedom of worship at the Kotel, while minimizing any offense to the sensitivities of the other worshippers at that site" (Paragraph B). The deadline set forth in that Decision for your Commission to submit the report to the Government was crystal clear: November 17, 1994 (Paragraph C). We note that the dates of November 27-30 are already well beyond the mandated deadline. We agreed to take one of those dates only UNDER PROTEST, due to the inexcusable delay beyond the deadline. Therefore, we are astounded by the fact that you have not yet scheduled the testimony!

Please inform Professor Aranoff immediately of the exact, definite date so that she can make her appropriate arrangements.

Sincerely,

Miriam Benson

cc: Sarah Ben Shaul Weiss, Esq.
fax: 011-972-2-610618

Anat Hoffman
fax: 011-972-2-734777

Professor Susan Aranoff

כס"ט נ
נ"ק (1) כ"ט

C: (WALL2)		Documents: 58		01-DEC-1994
Line	FirstDate	Author	Description	Document Name
57	20.10.1994		194	Taitz Emily
58	20.10.1994		195	Meislin Barbara
58	20.10.1994		196	Seittelman Joan
23	24.10.1994		197	Magnus Shulami
47	24.10.1994		198	Blumenthal hope
47	24.10.1994		199	Marx Jacqueline
47	24.10.1994		200	Schlein Janet
47	24.10.1994		201	Greenspan Emily
49	24.10.1994		202	Davidson Jacob
47	27.10.1994		203	Brown
50	27.10.1994		204	Bodian Dena
50	27.10.1994		205	Bobrowsky David
50	27.10.1994		206	Dresner Roslyn
50	27.10.1994		207	Rogoff Leonard
52	30.10.1994		208	Frankel tamar
51	30.10.1994		209	Penzias Shifra
53	30.10.1994		210	Fettman Theodore
55	30.10.1994		211	Sivitz Shirely
54	30.10.1994		212	Kaufman Jan
57	30.10.1994		213	Weinberg Sheila
55	30.10.1994		214	Chernick Miriam
56	01.11.1994		215	Greenwald 215
58	01.11.1994		216	Silberman shoshana
60	01.11.1994		217	Shulberg sandra
62	01.11.1994		218	Sapinley Susan
63	01.11.1994		219	Siegel rachel
61	01.11.1994		220	Miller steven
63	01.11.1994		221	Jenkins Barbara
64	01.11.1994		222	Millen Rochelle
63	07.11.1994		223	Amer. Jew Cong
64	07.11.1994		224	Warner Andrea
65	07.11.1994		225	Kreiger Samuel
66	07.11.1994		226	Zimmerman Miriam
67	07.11.1994		227	Roche Molly
69	10.11.1994		228	Trachtenberg Amy
69	10.11.1994		229	Rappeport Joyce
70	10.11.1994		230	Goldston Ruth
70	10.11.1994		231	Tamler Nancy
72	10.11.1994		232	Miller Ilana
72	10.11.1994		233	Gershon J
72	10.11.1994		235	Schulman Ruth
73	15.11.1994		236	Burstein Marcus
74	21.11.1994		237	Levin Adina
75	21.11.1994		238	Abrams Ruth
76	21.11.1994		239	Friedman Heidi
74	21.11.1994		240	Okrent Diane
76	21.11.1994		241	Zylberberg Sonia
77	21.11.1994		242	Azar Adele
81	21.11.1994		243	Israeloff Robert
78	21.11.1994		244	Rogol Rhonna
79	21.11.1994		245	Lando Franco
81	27.11.1994		246	sheer charles
81	27.11.1994		247	Singer Cynthia
84	27.11.1994		248	Amado Honey
86	27.11.1994		249	Adler Rachel
88	27.11.1994		250	Priesand Sally
87	27.11.1994		251	Shumann Yael

| 9 | 02.11.1994 |

| nobel |

182-45A
1 Brazil

2 Israel
2 Canada
1 Australia

C: (WALL)		Documents: 200		01-DEC-1994
Line	FirstDate	Author	Description	Document Name
52	10.08.1994	BenShaul	women at wall	generic
51	11.08.1994	BenShaul	003 Women	Birk, Marlene
60	11.08.1994	BenShaul	004 Women	Altshuler Richard
59	11.08.1994	BenShaul	005 Women	Bernard Anaruth
60	11.08.1994	BenShaul	006 women	Cantor Deborah
61	11.08.1994	BenShaul	007 Women	Nadell Pamela
62	11.08.1994	BenShaul	008 Women	Rothfield sherry
62	11.08.1994	benShaul	009 women	Chasler lillian
63	11.08.1994	BenShaul	010 women	Kleinbaum Sharon
65	11.08.1994	BenShaul	011 women	Lerner harriet
66	11.08.1994	BenShaul	012 women	Ashton Dianne
66	11.08.1994	benShaul	013 women	Ross michael
68	11.08.1994	BenShaul	014 women	Silverstein alan
68	15.08.1994	BenShaul	015 Women	Burger Mark
71	14.08.1994	BenShaul	016 Women	Esserman Rachel
72	14.08.1994	BenShaul	017 Women	Krug MARion
73	14.08.1994	BenShaul	018 Women	Kaplan Lindsey
65	14.08.1994	BenShaul	019 Women	Benson Miriam
72	14.08.1994	BenShaul	020 Women	Scneider Susan
70	15.08.1994	BenShaul	021 Women	Bercovitz
68	14.08.1994	BenShaul	022 Women	Marcus Susan
71	16.08.1994	BenShaul	023 Women	Ainbinder Harriet
71	16.08.1994	BenShaul	024 Women	Rivlin Lilly
73	16.08.1994	BenShaul	025 Women	Cigaco Judy
65	16.08.1994	BenShaul	026 Women	Katz Jean
66	17.08.1994	BenShaul	027 Women	Magnus Shulamit
66	18.08.1994	BenShaul	028 Women	Fox Barney
68	18.08.1994	Ben Shaul	029 Women	Baker Charlotte
67	22.08.1994	BenShaul	030 Women	Primack Karen
68	22.08.1994	BenShaul	031 Women	Farrel caryn
69	22.08.1994	BenShaul	032 Women	Chernor Lorna
70	22.08.1994	BenShaul	033 Women	Burrows and Jong
71	22.08.1994	BenShaul	034 Women	Israel Sherry
70	22.08.1994	Benshaul	035 Women	Plaskow Judith
71	22.08.1994	BenShaul	036 Women	Perla Joy
71	23.08.1994	Ben Shaul	037 Women	Ochs elizabeth
73	23.08.1994	BenShaul	038 Women	Berman Harold
72	24.08.1994	BenShaul	039 Women	Cohen Lynn
73	24.08.1994	BenShaul	040 Women	Landman Libby
74	24.08.1994	BenShaul	041 Women	Kates Judith
74	25.08.1994	BenShaul	042 Women	Shakdial Leah
78	25.08.1994	BenShaul	043 Women	Rapport Joe
78	25.08.1994	BenShaul	044 Women	Remson Michael
77	25.08.1994	BenShaul	045 Women	Abramson Nancy
77	25.08.1994	BenShaul	046 USA	Cohen Eva
77	25.08.1994	BenShaul	047 NJ	Weber Donald
78	28.08.1994	Benshaul	048 USA	Marson Bernard
47	28.08.1994	BenShaul	049 USA	Lubarsky Sandra
48	28.08.1994	BenSghaul	050 USA	Roberts Alexis
47	28.08.1994	BEenShaul	051 USA	Horkin Trudy
47	28.08.1994	BenShaul	052 NJ	Gottesman Paula
47	28.08.1994	BEenShaul	053 PA	Staitman Mark
48	28.08.1994	BenShaul	054 Vermont	Glazier James
48	28.08.1994	BEenShaul	055 USA	Marcus Sanford
47	28.08.1994	BenShaul	056 USA	Desmond Miss
47	28.08.1994	BenShaul	057 USA	Feller Chaim and Dor
48	29.08.1994	BenShaul	058 England	Plumb Marcia

47	29.08.1994	BEnShaul	059	USA	Erlbaum Sheila
48	29.08.1994	BenShaul	060	USA	Moskowitz Louis and
48	29.08.1994	BenShaul	061	USA	Cantor Aviva
47	29.08.1994	BenShaul	062	Canada	Norman Alma
48	30.08.1994	BenShaul	063		Flippen Dorothy
50	30.08.1994	BEnSHaul	064	USA	Gluckman Donald
51	30.08.1994	BenShaul	065	USA	Shapiro Mark
52	30.08.1994	BenShaul	066	USA	Shapiro richard
52	30.08.1994	BenShaul	067	USA	Climan tamar
55	01.09.1994	BnShaul	068	USA	Mivasir david
55	01.09.1994	BenShaul	069	USA	Goldson Jordan
55	01.09.1994	BenShaul	070	USA	Epstein Jerome
55	01.09.1994	BEnShaul	071		Rothstein Jane
55	01.09.1994	BenShaul	072	Yeroham	Chartok Haim
57	01.09.1994	BenSHaul	073	USA	Lerner Michael
56	01.09.1994	BenShaul	074	USA	Baker Abe
57	01.09.1994	BenShaul	075	USA	Bentley Philip
58	04.09.1994	BenShaul	076	USA	Herman Floyd
59	04.09.1994	BEnShaul	077	USA	Paskow Michele
60	04.09.1994	BEnShaul	078	USA	Glickman Jeffrey
58	04.09.1994	BEnShaul	079	USA	Schein Shirley
47	04.09.1994	BenShaul	080	USA	Barr Patricia
45	08.09.1994	BenShaul	081	USA	Ryder Myrna
45	08.09.1994	BenShaul	082	USA	Bernards Reena
44	08.09.1994	BEnShaul	083	USA	Davidson Haviva
45	08.09.1994	BEnShaul	084	USA	Cohen Sara
48	08.09.1994	BenSHJaul	085	USA	Gavarian Jody
48	08.09.1994	BenShaul	086	USA	Cohen Norman
45	08.09.1994	BenShaul	087	USA	Yanow Albert
44	08.09.1994	BenShaul	088	USA	Tjarks Leslie
45	08.09.1994	BenShaul	089	USA	Sapsowitz Marna
48	08.09.1994	BEnSHaul	090	USA	Harrison Rhoda
49	08.09.1994	BEnShaul	091	USA	Horowitz david
46	11.09.1994	BenShaul	092	UK	Zeitzin Violet
47	12.09.1994	BEnShaul	093	USA	Einstein Stephen
47	12.09.1994	BenShaul	094	Canada	Climan Sandra
46	12.09.1994	BenShaul	095	USA	Bodenstein Dale
48	13.09.1994	BenShaul	096	England	Lee Sharon
48	13.09.1994	BenShaul	097	USA	Haas Lee
49	19.09.1994	BS	098		Barish Shirley
50	19.09.1994	Bs	099		Shine Ian
52	19.09.1994	BS	100		Orenstein Debra
54	19.09.1994	Bs	101		Krantz Douglas
53	19.09.1994	BA	102		Cohen Mina
53	19.09.1994	BS	103		Denny Rachel
53	19.09.1994	BS	104		Levin Carol
52	19.09.1994	BS	105		Barth Samuel
54	19.09.1994	BS	106		Mars Or
55	28.09.1994		107		szterenfeld clia
56	28.09.1994		108		Blair Allan
57	28.09.1994		109		Kravitz Yaacov
59	28.09.1994		110		Yales Cary
59	28.09.1994		111		Cooper Frayda
60	28.09.1994		112		Susman Brooks
63	28.09.1994		113		Pearlman Stephen
59	28.09.1994		114		Garson Judith
63	28.09.1994		115		Kroloff Charles
63	29.09.1994		116		Schaffer Robert
62	29.09.1994		117		Chevrat Sarah
64	29.09.1994		118		Shur Fanchon
67	29.09.1994		119		Eitz Chaim
65	29.09.1994		120		Zukof Debra
66	29.09.1994		121		Torop betsy
65	29.09.1994		122]		Borts barbara

67	29.09.1994	123	Schachter Zalman
67	29.09.1994	124	Goldstein Susan
68	29.09.1994	125	Reuben Elaine
70	29.09.1994	126	Seed Judith
70	29.09.1994	127	Perlman Debbie
71	02.10.1994	128	Rosenberg sidddy
74	02.10.1994	129	Astor Joyce
72	02.10.1994	130	Rabbino Jill
73	02.10.1994	131	Kaplan Shirlie
74	02.10.1994	132	Haft Estelle
75	02.10.1994	133	Fraster Ruth
76	03.10.1994	134	Schleifer Hedy
77	03.10.1994	135	Friedlander Judith
44	03.10.1994	136	braffman elaine
44	03.10.1994	137	Stern Roanne
44	04.10.1994	138	Lowenfeld David
45	05.10.1994	139	Rayman Paula
45	05.10.1994	140	Bergson Leslie
46	06.10.1994	141	Lowell Daniel
49	09.10.1994	142	Perkins Carl
46	09.10.1994	143	Manspeizer Ilana
50	09.10.1994	144	Ostriker Alicia
51	09.10.1994	145	Medwin, Michal
53	09.10.1994	146	Newman E
53	09.10.1994	147	Kass Judith
47	09.10.1994	148	Hess George
58	09.10.1994	149	Cramer Marjorie
56	09.10.1994	150	Divine Donna
45	09.10.1994	151	Abram Hesha
100	09.10.1994	152	bass Lia
47	09.10.1994	153	Benson Morton
45	09.10.1994	154	Adams Amelia
48	09.10.1994	155	Mayer Egon
48	10.10.1994	156	Warner Andrea
48	10.10.1994	157	Segal Phyllis
50	10.10.1994	158	Memis Amy
50	10.10.1994	159	Parkans Edis
52	10.10.1994	160	Barth Karen
51	10.10.1994	161	Gelman Judith
52	12.10.1994	162	Waldman Phyllis
55	12.10.1994	163	schindler Alexander
53	12.10.1994	164	Erlichman Karen
54	12.10.1994	165	Spilker Rachel
55	12.10.1994	166	Nathanson Jill
57	12.10.1994	167	Singer Beth
58	12.10.1994	168	Devine Irene
57	12.10.1994	169	Fagan Janet
59	12.10.1994	170	Allen Pamela
57	12.10.1994	171	Bletter Diana
59	12.10.1994	172	Lowenstein Shirley
60	12.10.1994	173	Friedberg
60	13.10.1994	174	Jaskow Rahel
63	13.10.1994	175	Zimmerman Sheldon
63	13.10.1994	176	Raphael Rabbi no adr
66	13.10.1994	177	Rosenberg Ellen
65	16.10.1994	178	Petsonk Judith
66	16.10.1994	179	Seldin Ruth
67	17.10.1994	180	Diner
70	17.10.1994	181	Bellush Jewel
46	17.10.1994	182	Institute on Amer/Is
45	18.10.1994	183	Hellerstein Katheryn
47	19.10.1994	184	Levinson wendy
48	19.10.1994	185	Sirbu Steven
54	19.10.1994	186	Dayan Clarisse

Cramer

not sent - no address

49	19.10.1994		187	Back toby
51	20.10.1994		188	Poticha Janise
51	20.10.1994		189	Baker Rosalyn
54	20.10.1994		190	Somerstein Lynn
54	20.10.1994		191	Malevitz Zelde 191
58	20.10.1994		192	Rosen Sherry
56	20.10.1994		193	Morrison Shirley
57	20.10.1994		194	Taitz Emily
201	10.08.1994	BenShaul	upstate new york congregation	adress
8	09.10.1994			bl
31	29.08.1994			block
31	29.08.1994			block2
22	11.10.1994			american org
17	16.10.1994			heb
36	17.10.1994			cv

Scott Krigel

8900 State Line Road   Leawood, KS 66206   913-642-3901 Fax 913-642-8710

September 12, 1994

Rabbi Uri Regev
The Israel Religious Action Center
13 King David
Jerusalem, ISRAEL 94101

Dear Rabbi Regev,

Our family recently visited Israel to celebrate the Bar Mitzvah of our son.

On Friday evening June 10, 1994 we went as a group of about 20 to the Kotel in Jerusalem. We were clustered as a group in the plaza area, well back behind the separate areas for men and women next to the wall. We were actually closer to the back of the plaza, nearer the security station than the wall.

We were proceeding to sing some Shabbat songs together as a group, in a normal, respectful tone of voice. We were interrupted by a man, rudely, who said we couldn't sing together as a group of men and women in the plaza of the Kotel. He also said that we were bothering the men at the wall, because our voices were so loud.

The man proceeded to go to the security station at the back of the plaza and bring back with him a security officer who said we couldn't pray together (men and women) anywhere in the plaza area.

As I later learned, the man was also insulting the rabbi who was with us, Alan Cohen, and was using abusive language during the conversation to make his point.

We were not anywhere near the separation of men and women nor were our voices interrupting the prayers of the men at the wall. We were so far away from the wall, it is my opinion that our voices could not have been heard at the wall.

I was shocked and insulted that this man thought that our prayers were any less important than his prayers simply because men and women were together. I am tolerant of Orthodox Jews who feel their ways of praying separately are the correct way, but I wish this man and the security officer were more tolerant of our rights in a public area.

As we left the area, having lost the argument, walking back to our hotel, we noticed several groups of Yeshiva boys marching and singing loudly, proceeding to the Kotel. Certainly their enthusiastic loud voices were much more disruptive than our small group of men, women and children. It bothers me that their right to sing in the plaza of the Kotel is more important than my rights.

I look forward to the day when all Jews in Israel are treated equally with respect, courtesy and mutual understanding of each others traditions, beliefs and rituals.

Sincerely,

Scott Krigel

LAW OFFICE
KRIGEL & KRIGEL, P.C.
900 HARZFELD BUILDING
1111 MAIN STREET
KANSAS CITY, MISSOURI 64105

SANFORD P. KRIGEL
ERLENE W. KRIGEL
THOMAS E. ROSZAK
FRED R. GREENSTEIN
MICHAEL J. BELFONTE*
KAREN E. O'CONNELL*
*ALSO ADMITTED IN KANSAS

FACSIMILE 816-474-9390
TELEPHONE 816-474-7800

October 4, 1994

Rabbi Uri Regev, Esq.
Director
The Israel Religious Action Center
13 King David Street
Jerusalem, Israel 94101

Dear Rabbi Regev:

Jerry White, who is a friend here in Kansas City, has shown me a copy of a letter that you wrote to him on August 25, 1994. Jerry suggested that I might wish to write a brief letter to you outlining the circumstances that occurred near the Western Wall in Jerusalem on Friday, June 10, 1994.

A group of us from Kansas City were in Israel to celebrate the B'Nai Mitzvah of my nephew, Ari Krigel, and a friend, Laura Ginsberg. The group consisted of approximately 20 to 30 people, most of whom were family or close personal friends of Ari and Laura's.

We gathered in the Kotel in the early evening about 50 to 100 yards away from the divided prayer area at the Wall. Our group was about half men and half women. Shortly after the service began, my wife and I were approached by an individual who was evidently unable to speak English. Since we were unable to speak Hebrew, we were not able to communicate. However, it was obvious that he was unhappy with our group's presence. He was referred to Rabbi Cohen who was leading the service. Rabbi Cohen stopped the service and spoke to the gentleman very briefly. Rabbi Cohen related to our group that the man was unhappy with our praying together as a mixed group. However, at that point, our group decided to ignore his protests.

The man then returned with another man who urged us to leave. The two of them left and then again returned with an Israeli soldier. The two men engaged in a rather heated discussion with Rabbi Cohen and some Israeli friends who were with our group. At the end of the discussion, Rabbi Cohen announced that while he vigorously disagreed, the men informed him that our group must leave the Kotel. We were led to believe that if we would not leave voluntarily, that we would be forced to leave by the Israeli military.

002

C: (WALL3)		Documents: 42		12-MAR-1995
Line	FirstDate	Author	Description	Document Name
47	15.02.1995			Draft
48	20.02.1995	Sara	Connecticut	Reiss Nancy
47	20.02.1995	Sara	New York	American Jew Congres
47	20.02.1995	Sara	Connecticut	Levine Barbara H.
49	20.02.1995	Sara	Conn/Beth El Sisterhood	Cazary Susan
50	20.02.1995	Sara	Denver	Golbert Gloria
52	20.02.1995	Sara	Canada	Kauffman/Salomon/Fel
52	20.02.1995	Sara	New York	Samuelson Arthur H.
51	20.02.1995	Sara	Baltimore	Levin Alexander
54	20.02.1995	Sara	New York	Steinmetz Devora
46	20.02.1995	Sara	Yonkers	Aber Ita
46	20.02.1995	Sara	New York	Goldfinger Zella
47	20.02.1995	Sara	Cincinnati	Kaiserman Mark
48	20.02.1995	Sara	Jacksonville	Bell June D.
46	20.02.1995	Sara	New York	Crespy Rabbi Melissa
45	20.02.1995	Sara	Canada	Zylberberg Sonia
50	20.02.1995	Sara	New York/Hadassah	Spack Barbara
51	20.02.1995	Sara	New York/Hadassah	Kaplan Deborah
48	20.02.1995	Sara	Seattle	Southron Robert W.
49	20.02.1995	Sara	Portland	Goldman Erica
52	20.02.1995	Sara	Manhattan, Kansas	Kremer Lillian
52	20.02.1995	Sara	New York	Levy Barbara
52	20.02.1995	Sara	Katonah, NY	Hantman Rabbi Shosh
53	20.02.1995	Sara	Lawrenceville, NJ	Lawrence Rachel L.
48	20.02.1995	Sara	Seattle	Factor Joanne
44	20.02.1995	Sara	Philadelphia	Hahn Linda
46	20.02.1995	Sara	Bronx, NY	Gurland Judith E. MD
46	20.02.1995	Sara	Menlo Park, CA	Barkham Merrill
48	20.02.1995	Sara	England	Jacobi Margaret Rabb
48	20.02.1995	Sara	Canada	Brooks Toby J.
48	20.02.1995	Sara	Berkley	Goldfarb Reuven
45	21.02.1995	Sara	California	Glatt & Friends
48	21.02.1995	Sara	Newark, Delaware/Hillel	Booth Stephen Rabbi
47	21.02.1995	Sara	Beachwood, Ohio	Jones Richard A.
50	21.02.1995	Sara	Vermont	Cohen Michael Rabbi
49	21.02.1995	Sara	Denver	Gilbert Sara
50	21.02.1995	Sara	Wilmington, Delaware	Moss Karen G.
54	21.02.1995	Sara	New York	Hirsch Ammiel Rabbi
53	21.02.1995	Sara	Florida	Hirschberg Sonya B.
51	23.02.1994	Sara	New York/Alliance for Judaism	Seidenberg David Rab
47	23.02.1994	Sara	Maryland/The Moriah Fund	Stein Mary Ann
47	23.02.1994	Sara	Pittsburgh	Kramer Bobbee Slotsk

1885 Long Point Drive
Bloomfield Hills, Mich. 48302
U.S.A.
June 13, 1994

Rabbi Uri Regev
Israel Religious Action Center
13 King David Street
Jerusalem, Israel

Dear Rabbi Regev:

I write to you regarding an appalling incident which occurred during Shabbat at the Wall in Jerusalem May 27th.

I was touring Israel with Rabbi Cook of Temple BEth El. The whole purpose of this tour was to learn of the importance of contributing to O.R.T., Hadassah, Jewish National Fund, and other such worthy causes that benefit Israel. We traced our Jewish heritage from its beginnings and learned of our vital role in supporting Israel.

I am our temple librarian. I was especially interested in learning about everything.

Our final Shabbat was supposed to be spent at the Wall. Our group was very appropriately dressed. We were quite away back from the area which is designated for men only.

Preceding the incident I am about to describe, I noticed a group of women lifting their skirts and doing a modified can-can while a man photographed them. They were much nearer to the Wall than we were. Nothing was done to halt this.

We began our services. We were viciously and venomously accosted by religious police. I was so shaken I could hardly move.

Our Rabbi, who has spent his entire life teaching Judaism, was reduced to tears.

One zealot told me it was not good for the goyim to see us quarrel. I replied, "Then you may step back."

Many of our group will only be able to come to Israel once in our lives. There is no reason for us to support Israel at all or to encourage others to come if we are to be screamed at and harassed. The Arab population treated us with more courtesy.

I myself have no desire to return to Israel.

If Jews cannot live together in harmony, how can we expect the rest of the world to give us the respect we deserve?

I don't believe anything in the actions of the religious police had to do with piety. I feel they hate Reform and Conservative Jews so much that they attacked without reason.

I hope something can be done so that incidents like this do not occur in the future.

Yours truly,

Lynn C. Yoffee

Lynn C. Yoffee

Temple Beth El

7400 Telegraph at 14 Mile • Bloomfield Hills, Michigan 48301

Telephone (313) 851-1100

June 7, 1994

Rabbi Uri Regev
Israel Religious Action Center
13 King David Street
Jerusalem, Israel

Dear Uri:

I am writing to apprise you of a particularly unfortunate incident that took place at the Western Wall on Friday evening, May 27, 1994. Just before sunset, I brought members of my synagogue who were touring Israel with me to the Wall. We had planned to have a brief Kabbalat Shabbat Service there, as we have done several times before. Knowing the sensitivity of the Orthodox to our form of prayer, we moved to the rear of the plaza, as far away from the Wall as possible while still being within the area.

While in the midst of prayer, one of the "Shomrei ha Kotel" guards interrupted us and told me we could not continue to pray together as we were a mixed group of men and women. I told him I saw no reason why we, as Jews, could not pray as we are accustomed and continued to lead my congregants in prayer.

In a few minutes another man came over and in the most belligerent and insulting way began to break up our Service. He yelled and screamed at the top of his lungs at various people, including myself. In fact he stood face to face with me, within inches, screaming insults. Some of the police came by and tried to stop him but seemed to be ineffective. Other observers began to get involved until there was a small crowd, all yelling and screaming.

Needless to say, this destroyed any sense of reverence and sacred spirit we had tried to create for ourselves. The man identified himself as Yehoshua Rachamim and said he was the chief guard at the Wall and that his authority extended over the entire plaza. I said I knew of no law which forbids this and that as a rabbi it was my right to conduct services as I saw fit. He said he did not recognize me as a rabbi and continued to be rude and belligerent. Every time I started to resume our prayers, he shouted into my face. He became enraged and threatening. Finally, to avoid a physical fight, I disbanded our group.

All of us were quite distraught by this occurrence. Not only did this man ruin our service by preventing us from praying as we wished; he denied us as Jews equal access to one of our holy places. Israel is a sacred land to all Jews, not just the Orthodox. If Israel is truly

Rabbi Uri Regev

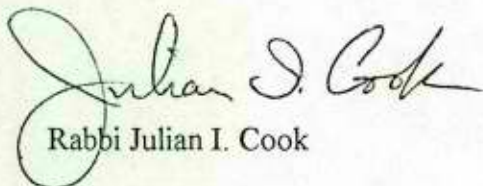
June 7, 1994

Page 2.

to be the Jewish nation its founders desired it to be, then it must recognize the rights of all Jews, not some Jews. We non-Orthodox Jews must be given the same legitimacy, backed by law, as Orthodox Jews to pray as we wish at our sacred places.

Your help in pursuing this matter will be greatly appreciated. Thank you for your assistance.

Sincerely,

A handwritten signature in dark ink, appearing to read "Julian I. Cook". The signature is fluid and cursive, with the first name "Julian" being more prominent than the last name "Cook".

Rabbi Julian I. Cook

JIC/mlf

Scott Krigel

8900 State Line Road Leawood, KS 66206 913-642-3901 Fax 913-642-8710

September 12, 1994

Rabbi Uri Regev
The Israel Religious Action Center
13 King David
Jerusalem, ISRAEL 94101

Dear Rabbi Regev,

Our family recently visited Israel to celebrate the Bar Mitzvah of our son.

On Friday evening June 10, 1994 we went as a group of about 20 to the Kotel in Jerusalem. We were clustered as a group in the plaza area, well back behind the separate areas for men and women next to the wall. We were actually closer to the back of the plaza, nearer the security station than the wall.

We were proceeding to sing some Shabbat songs together as a group, in a normal, respectful tone of voice. We were interrupted by a man, rudely, who said we couldn't sing together as a group of men and women in the plaza of the Kotel. He also said that we were bothering the men at the wall, because our voices were so loud.

The man proceeded to go to the security station at the back of the plaza and bring back with him a security officer who said we couldn't pray together (men and women) anywhere in the plaza area.

As I later learned, the man was also insulting the rabbi who was with us, Alan Cohen, and was using abusive language during the conversation to make his point.

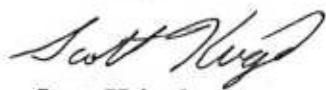
We were not anywhere near the separation of men and women nor were our voices interrupting the prayers of the men at the wall. We were so far away from the wall, it is my opinion that our voices could not have been heard at the wall.

I was shocked and insulted that this man thought that our prayers were any less important than his prayers simply because men and women were together. I am tolerant of Orthodox Jews who feel their ways of praying separately are the correct way, but I wish this man and the security officer were more tolerant of our rights in a public area.

As we left the area, having lost the argument, walking back to our hotel, we noticed several groups of Yeshiva boys marching and singing loudly, proceeding to the Kotel. Certainly their enthusiastic loud voices were much more disruptive than our small group of men, women and children. It bothers me that their right to sing in the plaza of the Kotel is more important than my rights.

I look forward to the day when all Jews in Israel are treated equally with respect, courtesy and mutual understanding of each others traditions, beliefs and rituals.

Sincerely,

Scott Krigel

LAW OFFICE
KRIGEL & KRIGEL, P.C.
900 HARZFELD BUILDING
1111 MAIN STREET
KANSAS CITY, MISSOURI 64105

SANFORD P. KRIGEL
ERLENE W. KRIGEL
THOMAS E. ROSZAK
FRED R. GREENSTEIN
MICHAEL J. BELFONTE*
KAREN E. O'CONNELL*

FACSIMILE 816-474-9390
TELEPHONE 816-474-7800

*ALSO ADMITTED IN KANSAS

October 4, 1994

Rabbi Uri Regev, Esq.
Director
The Israel Religious Action Center
13 King David Street
Jerusalem, Israel 94101

Dear Rabbi Regev:

Jerry White, who is a friend here in Kansas City, has shown me a copy of a letter that you wrote to him on August 25, 1994. Jerry suggested that I might wish to write a brief letter to you outlining the circumstances that occurred near the Western Wall in Jerusalem on Friday, June 10, 1994.

A group of us from Kansas City were in Israel to celebrate the B'Nai Mitzvah of my nephew, Ari Krigel, and a friend, Laura Ginsberg. The group consisted of approximately 20 to 30 people, most of whom were family or close personal friends of Ari and Laura's.

We gathered in the Kotel in the early evening about 50 to 100 yards away from the divided prayer area at the Wall. Our group was about half men and half women. Shortly after the service began, my wife and I were approached by an individual who was evidently unable to speak English. Since we were unable to speak Hebrew, we were not able to communicate. However, it was obvious that he was unhappy with our group's presence. He was referred to Rabbi Cohen who was leading the service. Rabbi Cohen stopped the service and spoke to the gentleman very briefly. Rabbi Cohen related to our group that the man was unhappy with our praying together as a mixed group. However, at that point, our group decided to ignore his protests.

The man then returned with another man who urged us to leave. The two of them left and then again returned with an Israeli soldier. The two men engaged in a rather heated discussion with Rabbi Cohen and some Israeli friends who were with our group. At the end of the discussion, Rabbi Cohen announced that while he vigorously disagreed, the men informed him that our group must leave the Kotel. We were led to believe that if we would not leave voluntarily, that we would be forced to leave by the Israeli military.

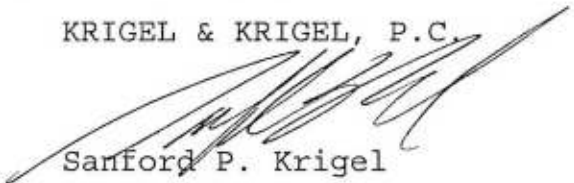

While this incident was perhaps the most interesting part of my family's trip this summer, it was not a positive experience. It is extraordinarily troubling to believe that the ultra-religious part of Israeli society has this kind of power. We were convinced that unless we asked the women in our group to leave or conduct a service separately from the men, that we would be forced to leave by the Israeli military. We chose to leave and conduct our service as a group elsewhere.

If you are interested in obtaining additional information regarding this incident, I suggest that you may wish to contact Rabbi Alan Cohen at Beth Shalom Synagogue, 9400 Wornall Road, Kansas City, Missouri 64114, telephone number 816-361-2990. If I might provide you with any additional information, please feel free to contact me.

Very truly yours,

KRIGEL & KRIGEL, P.C.

Sanford P. Krigel

SPK:cs

cc: Mr. Jerry White
Copaken White Blitt
8900 State Line Road
Suite 333
Leawood, Kansas 66206

Rabbi Alan Cohen
Beth Shalom Synagogue
9400 Wornall Road
Kansas City, Missouri 64114

spk4001b.cs

Rabbi Mayer Yehuda GETZ

in charge of the Western Wall
and Sacred Sites adjacent to the Temple Mount
and all Holy Places in Eretz Israel
Jerusalem - Israel

הנה זה עומד אחר כתלנו

ת.ד. P.O.Box 14123
טל. (02) 283523
פקס. (02) 894828

מאיר יאודה גץ

הרב הממונה על הכותל המערבי
וסביבות הר הבית
ויתר המקומות הקדושים בארץ ישראל
העיר העתיקה - ירושלים ת"ו

ו' בתשרי תשנ"ה.

בס"ד

לכבוד

הגב' ענת בן צור, עו"ד

אצל התנועה ליהדות מתקדמת בישראל

רחוב המלך דוד 13

ירושלים 94101

**הנדון: קיום טכס קבלת שבת ברחבת הכותל
ע"י קהילה של התנועה ליהדות מתקדמת
סימוכין: מכתבכם מכ"ה מנחם אב תשנ"ד**

ג.נ.

בהתייחס למכתבך שבסימוכין ולאחר קבלת חוות דעת משפטית והיועצים המשפטיים שלנו
אתכבד להודיעך כדלהלן:

1. הטיפול במקומות הקדושים, בכלל, ובכותל המערבי, בפרט, דורש רגישות רבה שכן
כל סטייה מהנהוג ומהקיים עשויה להביא לפרץ רגשות והתלהטות יצרים, שסופם מי ישורנו.

2. כדי למנוע, ככל האפשר, את חילול הקודש של המקומות הקדושים וכדי לבטא את
דאגתה של המדינה מפני חילול הקודש ומפני כל פגיעה אחרת העשויה לפגוע ברגשות של הציבור,
או חלק ממנו, כלפי מקומות אלו, נחקקו חוקים ותקנות שבאו להסדיר זאת.

3. א. תקנה (א2) (א1) לתקנות השמירה על מקומות קדושים ליהודים התשמ"א - 1981
קובעת, כי במקומות הקדושים אסורה "עריכת טכס דתי שלא עפ"י מנהג המקום, הפוגע ברגשות
ציבור המתפללים כלפי המקום".

ב. תקנה 1 לתקנות הנ"ל מגדירה את המקומות הקדושים כ"הכותל המערבי
ורחבתו לרבות כל מבנה ומעבר עילי או תת קרקעי שהכניסה אליהם היא מתוך הרחבה".

4. אתם ביקשתם לאפשר לקהילה של התנועה ליהדות מתקדמת לערוך טכס תפילה של
קבלת שבת ברחבת הכותל המערבי.

5. במכתבכם מח' מנחם אב, ש"ז, אתם מתייחסים, כלשוונכם, ל"ארוע מביש שהתרחש
ביום 27.5.94 ברחבת הכותל המערבי" ומציינים כי "בשל הידיעה כי המתפללים האורתודוקסים
רגישים לנוסחים אחרים של התפילה ולתפילה משותפת של נשים וגברים, בחרה הקבוצה לערוך
את הטכס בחלקה האחורי והמרוחק של רחבת הכותל, מחוץ לאזורים המגודרים".

עוד אתם מציינים, במכתבכם האמור, כי תוך דקות מעטות פנו אל קהלכם בצעקות ובגידופים
שמנעו את המשך הטכס וגם השוטרים, שנכחו במקום, לא הצליחו למנוע את הארועים.

6. כממונה על הכותל, ובהתאם לתקנות הנ"ל, מחובתי למנוע עריכת טכס דתי, שלא
עפ"י מנהג המקום ושיש בו כדי לפגוע ברגשות ציבור המתפללים כלפי המקום.

7. מאז ומתמיד לא התקיים טכס תפילה בדרך ובאופן המבוקש על ידכם, שבו

מתפללים נשים וגברים יחדיו, והדבר הינו מבחינת רצון לערוך טכס שלא עפ"י מנהג המקום.

התיאורים שאתם מתארים בדבר צעקות וגידופים, שארעו מיד עם תחילת עריכת הטכס ע"י קהלכם, כמו גם חוסר הצלחתה של המשטרה למנוע את הארועים, רק מלמדים על הארועים הצפויים להתרחש וזאת באם תנסו להתפלל שוב באותו מקום.

גם העובדה שבחרתם לערוך את הטכס בחלקה האחורי של הרחבה "בשל הידיעה כי המתפללים האורתודוקסים רגישים לנוסחים אחרים של התפילה ולתפילה משותפת של נשים וגברים" מלמדת על כך שאתם ערים הן לכך שאין זה "מנהג המקום" והן לכך שזה עלול לפגוע ברגשות המתפללים האורתודוקסים שמתפללים בכותל.

8. כממונה על הכותל וכמי שמצוי בנושא שנים רבות ביותר, אין לי כל ספק כי טכס תפילה יוצא דופן שכזה, כפי שאתם מבקשים לאפשר לכם לערוך, יש בו משום פגיעה ממשית, ברורה וודאית ברגשות הציבור המתפלל במקום, ולפיכך, מחובתי להפעיל את הסמכויות שניתנו לי ע"י החוק, על מנת למנוע פגיעה שכזו.

אני משוכנע, כי תפילה מעורבת של נשים וגברים ביחד, ברחבת הכותל, ואפילו בחלקה האחורי והמרוחק, כפי שאתם מבקשים לערוך, תפגע ברגשות המתפללים האחרים במקום ותגרום להפרעה חמורה בסדר הציבורי ובבטחון הציבור.

9. מניעת הטכס בצורה המבוקשת עולה בקנה אחד גם עם הוראות סעיף 3 לחוק יסוד: ירושלים בירת ישראל, עם הוראות סעיף 1 לחוק השמירה על המקומות הקדושים התשכ"ז - 1967 וגם עם הוראות תקנה א2 א1 לתקנות השמירה על המקומות הקדושים ליהודים התשמ"א - 1981.

10. בבג"ץ 257/89 המוזכר במכתביכם, חזר בית המשפט העליון על פסיקתו בנושאים דומים ושלפיה הזכות לחופש פולחן, אינה מוחלטת אלא היא מסוייגת כשיש בה משום פגיעה בזכויות ואינטרסים הראויים אף הם להגנה ובכלל זה אינטרסים של הסדר הציבורי ובטחון הציבור. (דברי כבי' השופט ברק בבג"ץ 292/83 נאמני הר הבית נ. מפקד משטרת מרחב ירושלים פד"י לחי' (2) 449, 455, 456).

11. זכותם היסודית של מרשיך "לקיים את תפילותיהם בכותל המערבי על-פי מנהגם ואמונתם", כלשונך, עומדת להם כל עוד אין בכך משום פגיעה ברגשות ובתפילות של מתפללים אחרים.

12. לאור כל האמור לעיל איני יכול להעתר לבקשתך ליתן לקהלה של מרשתך לערוך את טכס התפילה באופן המבוקש על ידכם.

**בכבוד רב ובברכת גמר חתימה טובה
שנה טובה ומבורכת לך ולכל עם ישראל**

העתק:

הרבנים הראשיים לישראל שליט"א.

היועץ המשפטי.

עו"ד ז. רוזנברג - מנכ"ל המשרד לענייני דתות.

ד"ר י. ליפל - יועץ השר.

מר ע. וינר - מנכ"ל המרכז הארצי למקומות קדושים.

CCAR

A REFORM JEWISH QUARTERLY

JOURNAL

WINTER
1993

Published by the
Central Conference of American Rabbis

Trends in the Size of American Jewish Denominations: A Renewed Evaluation*

Uzi Rebhun

The fast and dramatic changes in the ideological preferences of American Jews are of major importance to the understanding of their secularization and assimilation into the surrounding general society. As a society encouraging religious and cultural pluralism, the United States was fertile ground for acceptance of new religious ideas which aimed to reform the *halachah* as a compromise between the old traditional framework and patterns of modern life. Alternative forms of relationships between Jewish individuals and Jewish communities considerably slowed down the process of assimilation; the identificational opportunities offered by American Conservative and Reform Jewry proved to be a major factor in the preservation of ethnic cohesion among the Jews.¹ Accordingly, an accepted concept of 'being Jewish in America' considers the ideological self-description a major component of identification with the Jewish community.² Therefore, as Goldscheider and Goldstein stated, a major way in which the Jewish community identifies itself individually and institutionally is through its religious denominations.³

Previous research works indicated that ideological affiliation is an excellent explanatory variable of religious commitment and social integration of American Jews.⁴ Some of these studies

---

* An early version of this paper was presented at the Second International Meeting of Jewish Demography Policies, which was held in Jerusalem, 9-11 February 1992.

demonstrated a linear model of identity, weakening from an identification with Orthodoxy to the Conservative and Reform denominations. According to the secularization-modernization thesis, non-affiliation with one of these three major denominations is interpreted as the final stage preceding total assimilation.⁵

Already in the seventies, Lazerwitz examined the generational changes in the ideological orientation of American Jews as viewed from the first National Jewish Population Study (NJPS) of 1970/71.⁶ His findings indicated a considerable decline in the percentage of Jews identifying themselves as Orthodox and a decline of the Conservative denomination, as opposed to a rise on the part of Reform Jewry among the second generation of native-born. Most revealing was the fact that the percentage of non-denominational Jews with native-born parents was double that of those whose parents were foreign-born. Using data from the 1965 Boston Community Survey and by contrasting children's denomination with that of their parents, Lazerwitz pointed to a cyclical change pattern with Orthodox-reared people becoming Conservative, Conservative becoming Reform and Reform moving to a non-identification position.

These are the concerns which have prompted the examination of changes and trends in the ideological orientation of U.S. Jews over the twenty years since 1970/71, and the determination, by generation, of the extent to which Jews today differ in their ideological preference. Such a reassessment was made possible with the completion, in 1990, of the second National Jewish Population Survey (NJPS). Since we consider, to a large extent, this paper to be a follow-up study to Lazerwitz' research, we adopt his approach to classification of the Jewish population by generational categories. One of the advantages of the 1990 NJPS over that of 1970/71 is its ability to document 'lifetime denomination' — i.e., the transition from the denomination in which individuals were raised to their current denomination. Such a matrix provides interesting information of loss versus gain balances of each of the ideological movements within American Judaism.

Data and Definitions

The 1990 National Jewish Population Survey was carried out and sponsored by the Council of Jewish Federations. Between April 1989 and April 1990, the ICR Survey Research Group conducted the first stage of the survey. A random national sample of 125,000 households was reached by random digit dialed (RDD) telephone interviews. Respondents were asked to state

any current or past attachment to Judaism for themselves and each member of their household. Questions were posed as to whether a person was Jewish, considered him/herself Jewish, was raised Jewish or had a Jewish father/mother. A positive answer to any of these screening questions qualified the entire household for the study's next stage. In stage II, the inventory stage, an attempt was made to re-contact households in order to re-qualify potential respondents. The final stage of the survey (in the summer of 1990) yielded a total of 2,441 completed interviews.⁷

For the purposes of this study, we narrowed the sample to those persons who defined themselves as Jews and who were also raised as Jews. These persons are the majority of what is known in recent Jewish sociological literature as the Core Jewish Population.⁸ Hence, 1,974 persons are included in our research sample.

Results

Generational Changes

Table 1 reports the ideological distribution of U.S. Jews (age 18+). As of 1990, about six percent identified with the Orthodox denomination as compared to 11 percent in 1970/71. A substantial decline was also observed among the Conservative Jews — from 42 percent to a mere 33 percent over the past twenty years. As opposed to the data of the 1970/71 NJPS, the relative majority (35 percent) of Jews in 1990 defined themselves as Reform. Perhaps the most alarming finding is the enormous rise in the percentage of Jews who did not identify with any one of the three major ideological denominations; their percentage among the total Jewish population almost doubled from 14 percent in 1970/71 to 26 percent in 1990.

The last three columns of *Table 1* show how the ideological distribution of American Jews in 1990 varies for foreign-born Jews, native-born Jews whose parents were both foreign-born, and, finally, for those Jews both of whose parents were native-born. The percentage of Orthodox Jews consistently declined from 17 percent among the foreign-born to only two percent among those whose parents were both native-born. Among the Conservatives, an increase was observed between the first two generations followed by a significant drop in the third, where both parents were born in the United States.

The most pronounced increase within the Reform group was from the first to the second generation of native-born. This trend is clearly different from the considerable rise in the percentage of Reform between foreign-born and first native-born

generation as was observed in the 1970/71 NJPS data.⁹ In our view, this important finding points to a process of changing ideology between the second generation of native-born and the preceding generation, both of whose parents were foreign-born. In the future, the portion of the former will continue to increase, so one can anticipate a further increase in the number of Reform Jews in the U.S. In addition, fewer of today's foreign-born came to America during the mass immigration of the late 19th and early 20th centuries as did most of the foreign-born in 1970/71. The new migrants, especially those from the former Soviet Union, lived for three generations under spiritual oppression and a dictatorship which forbade any religious activities. Most of these Jews will not identify at all, or will join the Reform movement.

It is not only that Jews today identify less with a major denomination. Apparently, even among those who do identify themselves as Orthodox, Conservative or Reform an erosion has taken place in synagogue membership (*Table 1*). Less than 30 percent of the 74 percent of the Jews expressing a denominational preference claimed synagogue membership. The parallel rate in 1970/71 was 48 percent.¹⁰ This trend is clearly associated with the decline in the percentage of Orthodox and Conservative Jews. Among the Reform, a relatively small number are synagogue members. Lazerwitz' somewhat optimistic prognosis for maintaining a 50 percent level of synagogue membership¹¹ was, to our regret, found to be inaccurate.

Lifetime Denomination

The data from the 1990 NJPS allow us to trace the changes in the ideological orientation of individual Jews. *Table 1* shows that only a low percentage of people raised in Orthodoxy chose to retain identity with that denomination. While among the first generation of native-born the transition was clearly to the Conservative denomination, among the second generation a larger percentage of ex-Orthodox defined themselves as Reform or lacking ideological denomination. People from Conservative or Reform homes as well as those with non-denominational background tended to remain within their parents' denominational group. However, a substantial percentage with Conservative backgrounds — both of Jews with foreign-born and native-born parents — switched to the Reform denomination. Interestingly, among the second generation of native-born from ideologically oriented homes, a similar percentage (16 percent) changed to a non-denomination position regardless of

whether their background was Orthodox, Conservative or Reform.

Transition from past denomination to present one, and the direction of change, resulted in gain to those denominations which offer more personal freedom from the rigorous Jewish tradition: to Conservative from Orthodox; to Reform from Orthodox and from Conservative (*Table 3*). Moreover, the non-denominational group has a positive balance with each of the three major ideological denominations. These trends were found both among the first and second generations of the native-born. Among the latter, the pattern proved to be consistent along all four U.S. Census Regions (Northeast, Midwest, South and West).¹² The index of denominational stability, measured by the percentage of persons remaining with their parental denomination, was at the same level (65 percent to 67 percent) in all four regions.

Discussion

The new evidence from the 1990 National Jewish Population Survey, such as the material presented in this paper, contributes to a reassessment of the trends in the ideological orientation of American Jews and, thereby, also allows examination of the changing levels of Jewish identity. Three major conclusions are derived from the data:

- 1) The Reform movement has become the largest of the ideological denominations and is the source of identification for the (relative) majority of the U.S. Jewish community. It can be predicted that the portion of American Jews defining themselves as Reform will rise as the Jewish population will include more descendants of native-born. Moreover, it seems that Jewish immigration in great numbers to the U.S. is conceivable today especially from the former Soviet Union. These Jews will most probably prefer not to identify themselves at all or will consider themselves as Reform Jews.
- 2) A similar percentage among former Conservative and among former Reform Jews, both of whose parents were native-born, were found to be without denominational identification. Such trends predict an additional increase of the non-denominational within the American Jewish population.
- 3) Today there are more non-denominational Jews than there were in 1970/71. This has an effect on the identification profile and the levels of community involvement of American Jews.

It is not only that the non-denominational are unlikely to claim synagogue membership. It seems that along extended social and religious identity patterns, the erosion and weakening of ties from Jewish life are most significant among this group. There is a dramatic difference between Reform and non-denominational Jews; for example, 85 percent versus 53 percent saw being a Jew to be of great importance (Table 4). Also, 46 percent of Reform Jews viewed living in a Jewish neighborhood to be important, versus 24 percent among the non-denominational. Furthermore, a small percentage of the non-denominational donate to Jewish charities, and they feel less attached to Israel. In addition, over 13 percent of the non-denominational Jews participate at least once a month in a non-Jewish religious service. Considering these results, many of the non-denominational Jews might be heading down a road ending in assimilation.

Among other reasons, marriage to a non-Jewish spouse is an explanatory variable for a transition from denominational background to a non-denominational position. It was found that among people raised as Reform Jews who are currently non-denominational, 62 percent were married with a non-Jewish spouse as compared to 50 percent among those who remained Reform (we refer to married individuals regardless of generation).¹³ Among Jews with a Conservative background who became non-denominational, 72 percent had a non-Jewish spouse; the rate of mixed marriage among Jews who were raised and remained Conservative was only 30 percent. The parallel values among the Orthodox were 46 percent and nine percent, respectively. Hence, many of the Jews who were raised with denominational identification, but presently are non-denominational, married a non-Jewish spouse.

Although the confrontation with mixed marriage evokes sentiments of fear about Jewish survival, this threat must be approached. It is necessary to continue efforts on various levels such as Jewish education, Jewish singles' activities in synagogues, Jewish centers and *Beit-Hillels*, and the strengthening of Jewish consciousness among parents in order to reduce the high levels of mixed marriage. Nor must we delude ourselves and accept the existence of this phenomenon. As Jonathan Sarna wrote "...this is the price for living in a highly tolerant society where Jews and Christians interact freely."¹⁴ Ways should be sought to approach mixed couples and offer them opportunities to establish ties with organized Jewish life. This is not a hopeless effort and it will be a part of the struggle of American Jews also in the beginning of the 21st century.

Acknowledgments

The research which supplied the findings reported in this article was conducted in the Division of Jewish Demography and Statistics at the Institute of Contemporary Jewry, The Hebrew University of Jerusalem. We thank the North American Jewish Data Bank in New York for providing the computer files. The author wishes to thank Prof. Sergio DellaPergola for kindly reading a draft of this article and making valuable suggestions. Judith Even and Beny Anderman ably assisted in this study.

Table 1

Denominations of Jewish Adults, NJPS 1970/71, and Denominations of Respondents by Generation NJPS 1990 (percentages)

Jewish Denom. Groups	Adults 1970/71 ^a	Respondents 1990			
	Total U.S. Jews	Total U.S. Jews	Foreign Born	U.S. Born Both Parents Foreign-Born	U.S. Born Both Parents Native-Born
Total ^b	100	100	100	100	100
(N)	(5,790)	(1,979)	(162)	(428)	(1,120)
Orthodox	11	6	17	10	2
Members	7	4	12	5	1
Not Members	4	2	5	5	1
Conservative	42	33	37	44	27
Members	24	15	22	22	11
Not Members	18	18	15	22	16
Reform	33	35	20	26	43
Members	17	11	9	9	13
Not Members	16	24	11	17	30
No Denomination ^c	14	26	26	20	28
Members	—	2	2	2	3
Not Members	—	24	24	18	25

a. Lazerwitz, B. "Past and Future Trends in the Size of American Jewish Denominations"

Journal of Reform Judaism, Vol. 26, no. 3 (Summer 1979), p. 78

b. The columns entitled "Total U.S. Jews" include Jews with one parent who is foreign-born.

For 1990, information on synagogue membership relates to the entire household.

c. Refers to all Jews not identifying with one of the three major ideological movements.

Table 2

**Jewish Respondents by Current
Denomination, Denomination Raised and
Generation,
United States, NJPS 1990 (percentages)**

Current Denomination	Denomination Raised			
	Orthodox	Conservative	Reform	No Denom.
A. Both Parents Foreign-Born				
Total	100.0	100.0	100.0	100.0
(N)	(204)	(132)	(41)	(51)
Orthodox	20.3	0.0	0.0	2.4
Conservative	53.7	60.1	1.4	8.2
Reform	17.0	30.4	80.0	5.0
No Denom.	9.0	9.5	18.6	84.4
B. Both Parents Native-Born				
Total	100.0	100.0	100.0	100.0
(N)	(104)	(422)	(420)	(174)
Orthodox	18.4	0.8	0.2	0.4
Conservative	38.2	57.0	3.9	8.0
Reform	26.9	26.0	79.3	11.8
No Denom.	16.5	16.3	16.6	79.8

Table 3

**Jewish Respondents by Denominational Mobility
and Gain *versus* Loss Balance^a, by Generation,
United States, NJPS 1990 (percentages)**

Current Denomination	Denomination Raised			
	Orthodox	Conservative	Reform	No Denom.
A. Both Parents Foreign-Born				
Orthodox	9.8	0.0	0.0	0.3
Conservative	25.9(+)	17.6	0.1	1.0
Reform	8.2(+)	8.9(+)	8.0	0.6
No Denom.	4.4(+)	2.8(+)	1.9(+)	10.6
B. Both Parents Native-Born				
Orthodox	1.7	0.3	0.1	0.1
Conservative	3.5(+)	20.5	1.4	1.5
Reform	2.4(+)	9.4(+)	29.0	2.2
No Denom.	1.5(+)	5.9(+)	6.1(+)	14.6

Index of Denom. Stability .460

n=428

Index of Denom. Stability .658

N=1120

a. The sign in parentheses refers to the gain/loss balance of the horizontal denomination with the vertical denomination.

Table 4

Selected Indicators of Jewishness of Jewish Respondents^a by Current Denomination, United States, NJPS 1990 (percentages)

Selected Jewish Indicators	Current Denomination			
	Orthodox	Conservative	Reform	No Denom.
Both Parents Jewish	86.0	75.1	75.9	34.4
Importance Being A Jew				
Somewhat-Very	91.8	88.5	85.8	52.6
Synagogue Attendance				
Few Times a Month or More	53.7	29.3	16.8	9.2
Non-Jewish Service Attendance				
Few Times a Month or More	..	4.1	2.3	13.3
Jewish Education				
— Day School	37.5	9.6	3.1	4.8
Had Bar /Bat Mitzvah	52.8	52.4	51.0	32.0
Hs. Contribution to Jewish Charity	76.5	65.4	50.7	29.0
Importance of Jewish Neighborhood				
Somewhat-Very	74.3	58.7	45.5	24.4
How Many Jewish Friends				
Most-All	70.5	53.5	32.6	21.5
Attached to Israel				
Very-Extremely	74.7	41.6	23.2	15.6

a. With no distinction of place of birth or generation

Footnotes

¹ DellaPergola, S. "Quantitative Aspects of Jewish Assimilation" in Bela Vago, *Jewish Assimilation in Modern Times* (Boulder: Westview Press, 1981),

p. 196

² Massarik, F. "Socio-Ideological Differentiation in the U.S. Jewish Population" in Schmelz, U.O., Glikson, P., and DellaPergola, S. *Papers in Jewish Demography 1977* (Jerusalem: Institute of Contemporary Jewry, 1980), p. 143

³ Goldscheider, C. and Goldstein S. *The Jewish Community of Rhode Island: A Social and Demographic Study 1987* (Rhode Island: Jewish Federation of Rhode Island, 1988), p. 175

⁴ For example, see: a) Massarik, op. cit.; b) Rebhun, U. "The Community of Residence as an Explanatory Variable of Jewish Identity" *Yahadut Z'emanenu*, Vol. 8 (1992) (forthcoming)

⁵ Goldscheider, C. *Jewish Continuity and Change: Emerging Patterns in America* (Bloomington: Indiana University Press, 1986), p. 153

⁶ Lazerwitz, B. "Past and Future Trends in the Size of American Jewish Denominations" *Journal of Reform Judaism*, Vol. 26, no. 3 (Summer 1979), pp. 77-82

⁷ Kosmin, B., Goldstein, S., Waksberg, J., Lerer, N., Keysar, A., and Scheckner, J. *Highlights of the CJF National Jewish Population Survey* (New York: CJF, 1991), pp. 1-2

⁸ Schmelz, U.O., and DellaPergola, S. "World Jewish Population 1989" *American Jewish Year Book*, Vol. 91 (1991), pp. 442-444

⁹ Lazerwitz, op. cit. p. 78

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid., p. 81

¹² Data processing of the 1990 NJPS, Division of Jewish Demography and Statistics, The Institute of Contemporary Jewry, The Hebrew University of Jerusalem

¹³ Ibid.

¹⁴ Sarna, J.D. "Reform Jewish Leaders, Inter-marriage, and Conversion" *Journal of Reform Judaism*, Vol. 33, no. 1 (Winter 1990), p.3

מס' 100
אנחנו מנסים
לפתור את
הבעיה הזו
באופן
הכי טוב

To: S. Ben-Shaul (Weiss) From: E. Ben-Shaul August 21, 1994

PLEASE NOTE: This is really not a valid observation. For example, it was finally necessary to disrespect the sensitivities of Governor Wallace of Alabama when it came time to admit African Americans to universities in his state. It was finally necessary to maximize the offense to the sensitivities of those in South Africa who supported apartheid. In the end it was necessary to offend the sensitivities of some British officials in order to create the State of Israel. Perhaps the time has come when it is necessary to disrespect and offend, just a little, the sensitivities of those, who, for one reason or another, continue to justify the exclusion of women within the framework of Judaism.

In any case, your well-intentioned reply was appreciated.

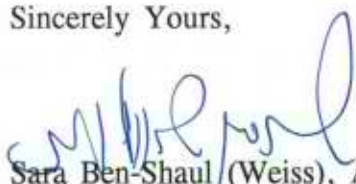
ERP

prayer at the site. It also agreed, however, that the sensitivities of others must be respected, and any offense to these sensitivities must be minimized.

The Government is committed to finding a solution by the end of the year, and has appointed the Prime Minister's Adviser on the Status of Women, Nava Arad, to oversee its implementation.

The Government is optimistic that with mutual tolerance, goodwill and respect, a satisfactory agreement can be reached.

Sincerely Yours,

Sara Ben-Shaul (Weiss), Adv.
Acting Legal Adviser and
Committee Coordinator

August 4, 1994
כ"ז באב התשנ"ד
8Q.1510

Ms. Evelyn R. Benson
219 Myrtle Avenue
Havertown, PA 19803
USA

Dear Ms. Benson,

Thank you for your letter of July 26, 1994 to Mr. Shmuel Hollander, who has forwarded your letter to my office.

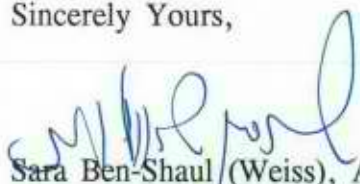
The Government of Israel recognizes that the issue of the right of women to partake in public prayer services at the Western Wall is of great importance not only to the citizens of Israel, but to Jews everywhere. I appreciate your concern in the matter and would like to update you on the recent decision taken by the Government.

Following the ruling of the High Court of Justice on May 17, 1994, the Directors-General Committee on Prayer Arrangements at the Western Wall, headed by the Director-General of the Prime Minister's Office, Mr. Shimon Sheves, is exploring ways to enable freedom of assembly and prayer at the site. It also agreed, however, that the sensitivities of others must be respected, and any offense to these sensitivities must be minimized.

The Government is committed to finding a solution by the end of the year, and has appointed the Prime Minister's Adviser on the Status of Women, Nava Arad, to oversee its implementation.

The Government is optimistic that with mutual tolerance, goodwill and respect, a satisfactory agreement can be reached.

Sincerely Yours,

Sara Ben-Shaul (Weiss), Adv.
Acting Legal Adviser and
Committee Coordinator

485

In any case, your well-intentioned reply was appreciated.
Judaism.
to justify the exclusion of women within the framework of
sensitivities of those, who, for one reason or another, continue
necessary to disrespect and offend, just a little, the
create the State of Israel. Perhaps the time has come when it is
of some British officials in order to

בבית המשפט העליון בירושלים

לפני :

כבוד הנשיא מ' שניידר

המבקשים :

סוזן אלטר ו-8 אח' על-ידי עו"ד א' שפאר, רחוב בן-יהודה 2, ירושלים

נגד

המשיבים :

1. השר לענייני דתות
2. הרבנים הראשיים לישראל
3. הרב מ"י גץ, הממונה על הכותל המערבי
4. המפקח הכללי, משטרת ישראל
5. היועץ המשפטי לממשלה
- כולם על-ידי גב' ארד, מנהלת מחלקת בג"צ, פרקליטות המדינה, משרד המשפטים, רחוב צלאח א-דין 29, ירושלים
6. התאחדות הספרדים שומרי-תורה - תנועת ש"ס
7. הרב שמחה מירון
8. אגודת החרדים - דגל התורה
9. הרב אברהם רביץ, חבר הכנסת
- כולם על-ידי עו"ד צבי טרלו, רחוב קרן קיימת לישראל 8 (כניסה 5), ירושלים 92428, טל. 02-634413; 02-240929
10. יהודית גרין, רחוב אביגיל 3, ירושלים (משיבה פורמלית)
11. רנדל זיין-רובינסון, רחוב שלום יהודה 9/29, ירושלים (משיבה פורמלית).

הזנגדות המשיבים 6 - 9 לבקשה לעיון נוסף בעניין שפסק בו בית המשפט העליון כחוקי בג"צ 257/89 ו-2410/90

מוגשת בזאת הזנגדות המשיבים 6 - 9 לבקשה הנ"ל.

הודעה על דבר-הדואר הרשום, שהכיל את החלטת כבוד הנשיא לעניין חגובת המשיבים, נמצאה בחיבת הדואר במענו של בא-כוח המשיבים האמורים ביום 6.4.94, ודבר-הדואר הוצא מסניף הדואר באותו יום.

ואלה נימוקי ההזנגדות:

1. עיון בשלוש חוות הדעת שניתנו כחוקי בג"צ 257/89 ו-2410/90 מגלה:

(א) דעתו של כבוד המישנה לנשיא מ' אלון היא, כי יש לדחות את העתירה מן הסעם שניתן.

(ב) דעתו של כבוד השופט ש' לוין, בסעיף 1.ו של חוות-דעתו, היא כי יש לתח פסק-דין עקרוני המכיר בזכותן של העותרות (כפוף לסייגים הנזכרים שם, וכפוף להשארותו של צו הביניים בחוקף לשנה אחת).

(ג) דעתו של כבוד הנשיא, בעמ' 121, היא כי "אין להכריע בסוגיה שבפנינו כדרך בה נחתך סכסוך משפטי מן השורה" ולכן הוא מציע לממשלה לשקול מינוי של ועדה שתבדוק את הנושא לעומקו "כדי להגיע לפתרון שיקיים את חופש הגישה לכותל ויצמצם פגיעה ברגשות המתפללים", לפיכך הביע הנשיא את דעתו שיש לדחות בשלב זה את העתירות, בכפוף להמלצתו הנ"ל.

(ד) מסתבר, איפוא, כי אין רוב לדעה אחת.

3. (א) הדין הוא כי "באין רוב לדעה אחת בענין אזרחי, תכריע דעת אב-בית-הדין" (סעיף 80(ב) לחוק בתי המשפט (נוסח משולב), התשמ"ד-1984; (להלן - חוק בתי המשפט)).

(ב) וכך היה בענין הנדון: דעתו של כבוד הנשיא הכריעה, ופסק-הדין (להבדיל משלוש חוות-הדעת) הוא: "הוחלט ברוב דעות לדחות את העתירות, בכפיפות להמלצה שבפסק דינו של אב בית הדין".

4. החוצאה היא כי פסק-דין יש כאן; "הלכה" - בסוגיות שהועלו בשתי העתירות הנ"ל - אין כאן.

5. תנאי מוקדם להיענות לבקשה לדיון נוסף לפי סעיף 30(ב) לחוק בתי המשפט, הוא כי נפטרה הלכה (השווה, על דרך ההפוך, עם סעיף 30(א), שם, אשר מדובר בו על דיון נוסף ב"ענין" שפסק בו בית המשפט העליון). ו/א כ"ג, 18/81, כ"ז (4) 279, 280 ד.

6. בא-כוחם המלומד של המבקשים, מודה בהגינותו בכל אלה:

(א) כי שלושת השופטים הנכבדים נחלקו בדעותיהם "ולמעשה לא התקבל רוב לאף אחת מחוות הדעת" (סעיף 3 בבקשתו);

(ב) כי בנסיבות אלה נדחו עלירות המבקשים לאור תוכנה של חוות דעת כבוד הנשיא וזאת על יסוד האמור בסעיף 80(ב) לחוק בתי המשפט (סעיף 4, שם);

(ג) כי "טרם יצאה הלכה פסוקה" בשאלות המהעוררות בעתירה, וכי גם בדיון בעתירות אלה לא הוכרעו השאלות האמורות, באשר דעות השופטים נחלקו "איש איש וקביעתו" (סעיף 7, שם).

7. העובדה כי העחירה מעוררת, כלשונו של בא-כוח המבקשות, "שאלות כבודות משקל אשר טרם הוכרעו. בפסיקת בית המשפט הנכבד" (סעיף 9, שם) היא החורצת את דינה של בקשה זאת להילחוח: תהא חשיבותן של השאלות האמורות אשר תהיה, אין הן תחליף ל"הלכה" חדשה, חשובה או קשה - שקיומה הוא הבסיס לדיון נוסף, לעי סעיף 30(ב) לחוק בהי המשפט.

8. המשיבים 6 - 9 מבקשים כי היעדר הגובתם על סעיפים אחרים בבקשה לא תתפרש כהודאה בנכונות הנטען בהם.

9. אשר על כן, מתבקש כבוד הנשיא לראות לטוב לפניו לדחות את הבקשה ולחייב את המבקשות בהשלום הוצאות המשפט, כולל שכר טרחת עו"ד המשיבים 6 - 9 ומע"ם עליו, הכל צמוד ונושא רבית מירבית כחוק.

היום, כ"ו בניסן התשנ"ד
(7.4.94)

עו"ד עזי טרלו
בא-כוח המשיבים 6 - 9

בכית המשפט העליון בשבתו כבית משפט גבוה לצדק

בג"צ 257/89
בג"צ 2410/90

כבוד הנשיא מ' שמגר
כבוד המשנה לנשיא מ' אלון
כבוד השופט ש' לוין

בפני:

1. ענת הופמן
2. ד"ר בונה הכרמן
3. ד"ר יהודית גרין
4. רנדל פיין רובינסון

העותרות:
(בג"צ 257/89)

נ ג ד

1. הממונה על הכותל המערבי
2. משרד הדתות
3. הרבנים הראשיים לישראל
4. מפקד תחנת העיר העתיקה, משטרת ישראל, ירושלים
5. מפקד מרחב ירושלים, משטרת ישראל
6. משטרת ישראל
7. התאחדות הספרדים שומרי תורה - תנועת ש"ס
8. הרב שמחה מירון
9. אגודת החרדים - דגל התורה
10. הרב אברהם רביץ

המשיבים:
(בג"צ 257/89)

1. סוזן אלטר
2. פרופ' סוזן אראנוף
3. פרופ' פיליס צ'סלר
4. גב' רבקה האוט
5. פרופ' נורמה באומל-יוסף
6. פרופ' שולמית מגנוס
7. הועד הבינלאומי למען נשות הכותל אינק.

העותרים:
(בג"צ 2410/90)

נ ג ד

1. השר לענייני דתות
2. הממונה על הכותל המערבי
3. המפקח הכללי, משטרת ישראל
4. היועץ המשפטי לממשלה

המשיבים:
(בג"צ 2410/90)

- כ' באייר התשמ"ט (25.5.89)
- כ' באב התשמ"ט (21.8.89)
- ג' באדר התש"ן (28.2.90)
- י"ג באדר התשנ"א (27.2.91)

תאריכי הישיבות:

בשם העותרות:	עו"ד הרצל קדוש, עו"ד אורי גנור
(בג"צ 257/89)	
בשם המשיבים 1-6:	עו"ד נילי ארד
(בג"צ 257/89)	
בשם המשיבים 7-10:	עו"ד צבי טרלו
(בג"צ 257/89)	
בשם העותרים:	עו"ד ארנולד שפאר
(בג"צ 2410/90)	
בשם המשיבים:	עו"ד נילי ארד
(בג"צ 2410/90)	

פ ס ק - ד י נ

המשנה לנשיא מ' אלון:

אקדמות מילין

נדרשים אנו לדון בשתי עתירות שענינן סדרי התפילה ברחבה שלפני הכותל המערבי, אשר בירושלים, בירתה של ישראל. העובדות ותוכן העתירה המבוקשת בכל אחת מן העתירות שונות הן במהותם, אך לרגל הנושא המשותף החלטנו לדון בשתייהן במאוחד.

נושא העתירות, מטבעו וממהותו, רגישות רבה כרוכה בו. מבחינת התוכן - מדובר בהלכות תפילה והליכותיה, המהות נושא מרכזי בעולמה של הלכה ויהדות. מבחינת המקום - מדובר במקום המקודש ביותר לעם היהודי מאז חורבן בית המקדש. וכבר ידענו גם ידענו, מתוך חקיקה מיוחדת ופסיקה נרחבת שיצאה מלפני בית משפט זה, עד כמה הנושא של המקומות הקדושים בארצנו רגיש ורווי מתח הוא. והדבר בא לידי ביטוי

גם בעובדות שבכל אחת משתי העתירות שבפנינו ובטענות שבפי באי כוחם המלומדים של העותרות. נעייין, איפוא, בכל אלה, דבר דבור על אופניו, והיתה משנתנו סדורה.

וזהו סדר דיוננו. לאחר עיון בנושא העתירות (פיסקאות 1-3), נעמוד במפורט על פרטי העובדות שבכל אחת ואחת מהעתירות, שחשיבות נודעת להן לדיוננו ולהכרעתנו (פיסקאות 4-11), ועל טענות העותרות והמשיבים (פיסקאות 12-17). כאמור, השאלות שאנו נדרשים להכריע בהן שלובות הן בנושאים שבעניני תפילה ודיניה, שהם מכבשון עולמה של הלכה, ובהם נתחיל דיוננו (פיסקה 18). לאחר שנעמוד על שינויים חברתיים במעמדה ובתיפקודה של האשה בימינו (פיסקאות 19-20), נעייין בדיני תפילה ב"מנין", מצוות עשה שהזמן גרמן, "קבוצות תפילה" של נשים, התעטפות נשים בטלית וקריאה בתורה על ידי נשים (פיסקאות 21-27); ומכאן נעבור לעייין בנושא המנהג בעולמה של הלכה, שחשיבות מיוחדת לו לנושא דיוננו: המנהג בכלל, בבית הכנסת בפרט, ובכותל המערבי במיוחד, כשינוי במנהג, מניעת מחלוקת ועשיית אגודות אגודות (פיסקאות 28-32); ומתוך כך נעמוד על חריפותם של חילוקי הדעות בנושא סוגיתנו, על הדין והערכים בעולמה של ההלכה (פיסקאות 33-36), הוצאת דין אמת לאמיתו (פיסקאות 37-38) וסיכומה של עמדת ההלכה בנושא דיוננו (פיסקה 39). ומעולמה של הלכה נעבור לעולמה של מערכת המשפט בישראל: המקומות הקדושים, הסטטוס קוו (פיסקאות 40-43) והסכסוכים בענינם (פיסקאות 44, 48-49); הכותל המערבי באקופת המנדט ולאחר שחרורו במלחמת ששת הימים (פיסקאות 45-46); מניעת תפילת יהודים בהר הבית (פיסקה 47) וסיכום דברי ימי המקומות הקדושים (פיסקה 50). ומשנבוא לכאן נדון בעקרון חופש הפולחן, איזונו וסייגיו (פיסקאות 51-53), התקנה בדבר השמירה על "מנהג המקום" ואי פגיעה ברגשות ציבור המתפללים כלפי המקום בכותל המערבי (פיסקה 54),

בסבירותה, תקינותה והכרחיותה של התקנה (פיסקאות 55-60). ונסיים בסיכומם של דברים (פיסקה 61) בפסיקת דין אמת לאמיתו בנושא דיוננו (פיסקה 62), ובהערה לדברים שנאמרו על ידי חברי הנכבדים (פיסקה 63).

כבג"צ 4185/90, נאמני הר הבית נ' היועץ המשפטי לממשלה (טרם פורסם) דנו בעתירה שענינה עבודות המבוצעות בהר הבית, היינו בצדו המזרחי של הכותל המערבי. בעתירות שכפנינו דנים אנו באירועים שאירעו בצדו המערבי של הכותל. שני פסקי הדין דנים איפוא באירועים שמשני עברי הכותל. ומתוך שעמדנו במפורט על חולקות הר הבית והכותל המערבי כבג"צ 4185/90, לא ראינו צורך בפסק דיננו בנושא סוגיתנו לחזור על מה שכבר נאמר כבג"צ 4185/90; לעתים הפנינו מכאן לשם, ולעתים אף לא הפנינו. והמעין יענין שם וכאן, והיו לאחדים בידו.

כבג"צ 257/89

1. ביום י"ד באדר ב' התשמ"ט (21.3.89) הגישו העותרות כבג"צ 257/89 עתירה למתן צו על-תנאי, לאמור:

א. כנגד המשיבים 1-3 - המה הממונה על הכותל המערבי, משרד הדתות והרבנים הראשיים לישראל:

"מדוע הם אוסרים על העותרות בפרט ועל נשים יהודיות בכלל ו/או מונעים בעדן לשאת ספרי תורה בכותל ולקרוא בהם ו/או להתעטף בטליתות בעת תפילתן" (סעיף א.2. לכותרת העתירה).

ב. כנגד המשיבים 6-8 - המה מפקד תחנת המשטרה בעיר העתיקה, מפקד מרחב ירושלים במשטרת ישראל ומשטרת ישראל:

"מדוע לא יגנו על העותרות בפרט ועל נשים יהודיות בכלל כבואן לממש בכול את זכותן לחופש האמונה, הדת, הפולחן והמצפון" (סעיף ב.2. לכותרת העתירה).

ביום כ' באייר התשמ"ט (25.5.89) ניתן בהסכמת ב"כ המדינה המייצג את המשיבים האמורים, צו על-תנאי כמבוקש.

בדיון שקיימנו ביום כ' באב התשמ"ט (21.8.89) החלטנו להורות על צירופם של תנועת ש"ס, הרב שמחה מירון, אגודת דגל התורה והרב אברהם רביץ כמשיבים 7-10 לעתירה, בהתאם לבקשתם של משיבים אלו (בשג"צ 318/89, בשג"צ 319/89).

2. ביום ג' באדר התש"ן (28.2.90) הגישו העותרות - בעקבות תיקון תקנות השמירה על המקומות הקדושים, תיקון עליו נעמוד בהמשכם של דברים - עתירה מתוקנת, ובה הוסיפו בקשה נוספת, והיא, כי ינתן צו על-תנאי כנגד המשיבים 4 ו-5, המה שר הדתות ושר המשפטים -

"מדוע לא יצהיר בית המשפט על בטלותן של תקנות השמירה על מקומות קדושים ליהודים (תיקון), התש"ן-1989... ולחלופין מדוע לא יבטלן". (סעיף ב' לכותרת העתירה המתוקנת).

בהסכמת המשיבים ניתן צו על-תנאי מתוקן על יסוד העתירה המתוקנת.

בג"צ 2410/90

3. ביום י' בסיון התש"ן (3.6.90) הגישו העותרים בבג"צ 2410/90 -

"עתירה למתן צו נגד המשיבים [=שר הדתות, הממונה על הכותל המערבי, המפקח הכללי של משטרת ישראל והיועץ המשפטי לממשלה] האוסר עליהם למנוע מאת העותרות מס' 1-6 להתפלל ליד הכותל המערבי וברחבת הכותל כשהן עוטפות את עצמן בטליתות וקוראות בספר התורה והמחייב אותם לאפשר לעותרים להכניס ספר תורה לרחבת הכותל ולהבטיח תפילה כנ"ל על-ידי העותרות ללא הפרעה ופגיעה" (כותרת העתירה).

במועד הגשת העתירה, ניתן בה צו על-תנאי.

הדיון בהתנגדות לצוים על-תנאי התנהל במאוחד, ביום יג באדר התשנ"א (27.2.91), בשתי העתירות - כג"צ 257/89 ובג"צ 2410/90 - כפי שכך ביקשו העותרים בבג"צ 2410/90.

העובדות

כג"צ 257/89

4. העותרות בעתירה זו הן נשים יהודיות, תושבות ירושלים. העותרות 1 הינה חברת מועצת עיריית ירושלים. העותרות באות "להתפלל בכותל בצוותא עם נשים יהודיות אחרות כמועדים שונים בקבוצה המכונה 'קבוצת ראש חודש' " (סעיף א.1 לעתירה המתוקנת). בעת תפילתן הן מתעטפות בטלית וקוראות בתורה. העותרות 1 ו-2 "הינן בעלות קריאה ומשמשות גם מעת לעת כשליחות ציבור, כל אחת בקהילה אליה היא משתייכת" (סעיף א.3 לעתירה המתוקנת).

טוענות העותרות כי שעה שבאו להתפלל כמתואר ברחבת הכותל המערבי, הופרעה תפילתן. תחילתם של דברים בראש חודש טבת התשמ"ט

(9.12.88), שאז אירעה "התנהגות אלימה ... [כלפיהן] מצד חרדים"

(נספח א' לעתירה המתוקנת). על ארועי ראש חודש אדר א' החשמ"ט

מספרת העותרת השלישית, ד"ר יהודית גרין:

"בבוקר יום ב', א' באדר א' (6.2.89) ... בשעה 6:30 החלה קבוצה של כ- 25 נשים בתפילות ראש חודש ברחבת הכותל ... הודענו מראש למשטרה ביום לפני כן, יום א', ל' בשבט (5.2.89) על כוונתנו לקיים את התפילה ומסרנו את כל הפרטים המלאים ...

ואכן בבוקר ראינו ניידת מול הכותל, בה ישבו כ- 10 שוטרים ואנשי מג"ב. חשבנו שהם נמצאו שם כדי לראות מה יקרה ולהתערב אם יתעורר הצורך לכך. התפללנו שחרית והלל ללא הפרעה רצינית, אך כאשר התחלנו בקריאת התורה החלו כמה נשים חרדיות להפריע לנו ולקלל אותנו. לבסוף הן רצו אל המחיצה וקראו לגברים החרדיים לעזרתן. הגברים פרצו דרך המחיצה והחלו להרביץ לנו. הם חטפו סידורי תפילה וניסו לחטוף את ספר התורה שלנו. 'תגבורת' הגיעה משיבות שונות ברובע היהודי (כנראה) וברגע זה הלכו כמה גברים שדאגו לשלומנו אל הניידת וביקשו עזרה. השוטרים אמרו להם שאל להם להתערב ועליהם לתת למשטרה 'לעשות את העבודה שלה'. כאשר החלו החרדים להשליך כסאות ושולחנות עלינו, אני פניתי לשוטרים וביקשתי עזרה. אמרו לי לא לדאוג, שהם שולטים כמצב וכבר הזעיקו עזרה. כמה אנשים אחרים גם פנו אל השוטרים אבל אף לא אחד מהם טרח לרדת מהניידת. בשלב זה דאגנו לשלום ספר התורה ולשלומם של הגברים שביקשו להגן עלינו. לכן עזבנו את המקום כקבוצה, מסודרות מסביב לספר התורה, כאשר החרדים המשיכו לקלל אותנו ולהכות בנו. אף שוטר או איש מג"ב לא נכנס לאזור הארוע האלים הזה, למרות שהוא התרחש ממש לפני עיניהם.

בצאתנו פגשנו שוטר שאמר שהוא מפקד האיזור. הוא אמר שהוא לא ידע על רצוננו לקיים תפילת ראש חודש בבוקר זה. אגדה שעה עמדו איתו מספר שוטרים שהיו בניידת והם המשיכו לגעור בנו על כך שניסינו להעיר להם איך לעשות את עבודתם" (נספח א' לעתירה המתוקנת).

בעקבות האירועים המתוארים, נחקיים משא ומתן בין המשיבים

והעותרות, אשר לא נשא פרי. העותרות הודיעו למשיב 1 כי הן "תכואנה

להתפלל בכותל ביום תענית אסתר וללא טליתות וללא ספרי תורה",
והמשיב 1 התחייב לדאוג "לשלומן ולקיום תפילתן" (סעיף א.9.
לעתירה).

וזהו שארע - לטענת העותרות - ביום תענית אסתר התשמ"ט:

"11. (א) ביום 20.3.89 (יום תענית אסתר)
נתקבצו העותרות יחד עם חברותיהן,
בקבוצה שמנתה כמה עשרות נשים,
לתפילה בכותל, ללא טליתות וללא ספרי
תורה ...

(ב) בעת כניסתן לעזרת הנשים בכותל קמה
מהומה גדולה מצד אנשים, אנשים
ונשים אחרים שהיו במקום, אשר עלבו
בעותרות וחברותיהן וניסו לתקפן.
שוטרי מג"ב אשר נכחו במקום איבטחו
את כניסתן לעזרת הנשים ללא פגע.

(ג) בעת תפילתן החלו גברים פורעי חוק
וסדר לנסות ולפרוץ אל חוף עזרת
הנשים, לצעוק ולקלל, להשליך כסאות
ואבנים לעבר קבוצת המתפללות. נשים
קיצוניות אשר נכחו בעזרת הנשים
הוסיפו אף הן בגידופיהן ובאגרופיהן.

(ד) שוטרי מג"ב ניסו תחילה להגן על
קבוצת המתפללות ולתפוס את
העבריינים, אך עד מהרה, ובהתאם
להוראה מגבוה, פינו את הכותל והרחבה
והשאירו את קבוצת המתפללות לחסדיהם
של המתפרעים האלימים. סדרני הכותל
שנכחו במקום קצרה ידם מלהושיע.

(ה) ב"ב העותרות אשר נכח בעת הארוע ודרש
מהשוטרים את הגנת המשטרה על
המתפללות, הופנה אל המשיב 6 [מפקד
תחנת העיר העתיקה].

(ו) המשיב 6 עמד בעת הארוע במרפסת נקודת
המשטרה בקירבת הכותל והשקיף על
הנעשה בחיבוק ידיים וללא מעש,
בבחינת 'ישחקו הנערים לפנינו'.

(ז) ב"ב העותרות, אשר פנה אל משיב 6
וביקש את התערבותו המהירה עקב
התקיפות וההתפרעויות והחשש לשפיכות

דמים בכוחל, נדרש בתקיפות רבה לפנות את נקודת המשטרה.

(ח) ההתפרעויות האלימות בכוחל נמשכו ללא התערבות המשטרה, לרבות השלכת בקבוק וניפוצו כעזרת נשים, השלכת כסאות ואבנים, צעקות ושריקות.

(ט) כתוצאה מהשלכת כסא על ראשיהן של המתפללות נפגעו אחדות מהמתפללות. הגב' רחל לוין נפגעה בראשה וטופלה לאחר מכן ב'הדסה'...

(י) משליך הכסא הנ"ל נמלט בריצה מעזרת הנשים אל תוך ה'קרדו' כאשר ב"כ העותרות ואחרים דולקים אחריו. שוטרי מג"כ שעמדו בכניסה ל'קרדו' ונתבקשו לעצור את העברייין הנמלט, עמדו מהצד ואיפשרו לו להימלט ולהיעלם בתוככי ה'קרדו'. הם הפנו את המלינים אל מפקדם המשיב 6.

12. לאחר כ- 45 דקות. התערבה סוף סוף המשטרה תוך פיזור רימוני גז ברחבת הכוחל והרחקת הגברים. כתוצאה מרימוני הגז נמנע גם המשך תפילתן של העותרות וחברותיהן, והן נאלצו לעזוב את עזרת הנשים פגועות, חבולות ודומעות, ולסיים את תפילתן הרחק מחוץ לרחבת הכוחל.

13. כל עת תפילתן של העותרות בכוחל כיום 20.3.89 נכה במקום מנכ"ל משרד הדתות וצפה במחרש. (סעיפים א.11 - א.13 לעתירה המתוקנת).

יום לאחר אירועי תענית אסתר הגישו העותרות, כאמור, את העתירה שבפנינו.

5. המשיבים הציגו גירסה שונה לאירועים שארעו עד למועד הגשת העתירה. וכך מתוארים הדברים על ידי המשיב 1, הרב מאיר יאודה גץ, הרב הממונה על הכוחל המערבי ויתר המקומות הקדושים מסביב להר הבית, במכתבו מיום כ"ב באדר התש"ן (19.3.90) אל מנהלת מחלקת הבג"צים:

"במשך למעלה מעשרים שנה, מיום קבלתי את תפקידי כרב הכותל, היתה רחבת הכותל המערבי אי שקט ורגוע בים הסוער של חיינו בארץ.

מליוני יהודים באים לבקר ליד הכותל מדי שנה בשנה, מהארץ ומהתפוצות, ולשפוך צקון לתשם ליד שריד בית מקדשנו וכל אחד יכול להתייחד עם קונו בשלוה ובבטחה.

כולם שוים לפני בורא עולם, דל ושוה, תלמיד חכם ועם הארץ, משכיל ובור, ומתפלל תפילתו בנוסח ספרד, אשכנז, עדות המזרח, סדור מתוקן, בעברית, אנגלית או צרפתית או בכל שפה אחרת. בלי פוצה ומצפצף ונוסף עליהם, באלף אלפי הכדלות, מוסלמים, קטוליים, פרוטסטנטים, פריסטרים ועד לאנשי המקווה היפניים, וזכינו לראות במו עינינו את החזון הנעלה בבחינת 'כי ביחי בית תפלה יקרא לכל העמים'.

נהר הצרות של עם ישראל משחף ברגיעה ליד האבנים עתיקות היומין ואחינו ואחיותינו יוצאים ממנו בהרגשת פורקן והקלה.

וזה עד ליום המר והוא כב' בכסלו תשמ"ט (1.12.88) עת קבלתי הודעה אנונימית בסוף הלילה בהיותי בלשכתי בכותל, מאדם שהזהירני שתבואנה נשים פמיניסטיות לכותל והן תהפוכנה את המחיצה המפרידה בין נשים לגברים. לא האמנתי למשמע אזני וחשבתי שהוא חומר לו לצון.

אך בכל זאת השכם בבוקר, הודעתי למפקד המשטרה על כך ודרשתי תגבורת משטרתית תוך הסתייגות מנאמנות ההודעה.

ובראותי, סמוך לשעה 07:00, צבא צלמים ועיתונאים ישראלים וזרים, הזעקתי את המנכ"ל לענייני דתות מר ז. אורלב, שהגיע מיד, והעמדתי את כל צוות הסדרנים ויתר עובדי הכותל בכוננות ליד המחיצה.

כעבור מחצית השעה אכן, כחמישים-ששים נשים הגיעו לשטח, בחלקן עטופות בטלית או חובשות כיפות וביד אחת מהן סלר תורה, וזה הצית מיד את הרגשות של המתפללים והמתפללות.

לא מנעתי מהן להכנס לרחבת הכותל ואף הרגעתי את הרוחות הנזעמות בהסבירי לכל דכפין שמבחינה הלכתית-משפטית אין איסור אלא שזה נוגד את המנהג ולא מתקבל בעם ישראל וכך שכנתי את רוגזם של המוחים. חשבתי לתומי שזוהי תופעה חד פעמית ותחלוף ותעבור מן העולם (דרך אגב אני

מכחיש בתוקף שידעתי, וגם לא דווח לי, על בוא נשים, או אשה בודדה, לכותל המערבי עטופה בטלית וגם לא הצהרתי על כך!).

ומה גם הופתעתי שכתצהירים לעתונות על שלוחותיה הודגש על ידי העותרות שזוהי מעתה מדיניות קבועה ושטתית ולכן פניתי לכב' הרבנים הראשיים לישראל שיחוו דעתם מבחינה הלכתית והם פסקו בתאריך יז' בשבט תשמ"ט לאסור, וזאת לאחר שבראש חדש טבת (9.12.88), שוב חידשו את התופעה והפעם נתקלו בתגובות זועמות-מלוליות של המתפללים.

ענין בוא הנשים עטופות בטלית וספר תורה בידן, קבל צורה חמורה של הפרת הסדר הצבורי והפך את רחבת הכותל לזירת קרב מבישה וכדי בזיון וקצף.

והעותרות מצדן מוסיפות אש למדורה ע"י הודעות לעתונות חדשים לבקרים דבר שגרר תגובות זועמות מהצד שכנגד.

בר"ח שבט לא קרה דבר כי זה חל ביום שבת קדש.

בר"ח אדר א' (6.2.89) שוב התחדש החזיון הקשה. הגיעה קבוצת נשים כנ"ל מלוות עתונאים וצלמים לרוב, הפעם היתה הסלמה משום שהודעותיהן לעיתונות 'גייסו' מתנגדים לרוב, ומצדן הוסיפו פרט של שירה, דבר שנוגד במפורש את ההלכה.

לא ידוע לי על פגיעה פיזית כל שהיא. אך המדהים הוא שהנ"ל טענו במפורש שקכלו היתר ממני לערוך תפלתן. עם הרבנות הראשית לישראל והנהלת משרדנו, קיימנו כמה דיונים להגביל את הנזק ולצמצם את הכושה. אישית, פניתי לאנשי צבור שונים ובקשתי להשפיע על המנהיגות ובמיוחד על העותרת מס' 1, להמנע מלגרום חלול ח' ולא לגרור את הצבור לחלול הקודש.

ביום יא' אדר ב', התקימה בלשכת המנכ"ל ישיבה משותפת ובה נכחו גם נציגות של העותרות. הן דרשו שנגן עליהן בכואן ביום תענית אסתר ובה הצהרנו בצורה חד משמעית שהן מפירות את הסדר הצבורי ומצדנו נקפיד על השמירה עליו...

אי לזאת נערכתי ליום זה, יג' אדר ב' תשמ"ט [יום תענית אסתר] (20.3.89) ובתאום עם המשטרה ומפקדה, תגברתי את המערך של הסדרניות תוך הדגשה שהמשטרה תתערב רק במקרה והסדרנים יאבדו את השליטה בשטח.

ושוב חזר המקרה של הודעות לעתונות, רכוז צלמים ועתונאים מבעוד מועד, והנשים נתקלו בחומת אדם שנסו לחסום בפניהן את הגישה לכותל והסדרנים סוככו על הנשים ואיפשרו להן זאת; אלא שזעקות ונסיונות פגיעה פיזיים, אלצוני לבקש את התערבותה של המשטרה אשר פזרה את ההפרעות על ידי שני רמוני גז מדמיע.

ופני מתכסים בושה וכלימה על כך, למה כל זאת? ומה יכולע להן באם הן תתפללנה כרצונן בבתייהן או בבתי תפילה שלהן, היה צורך בכל המהומה הזאת"? (נספח מש/ב לכתב התשובה מטעם המשיבים מיום 8.4.90)

6. ממועד הגשת העתירה, היינו מיום י"ד באדר ב' התשמ"ט (21.3.89), ועד למועד הדיון הראשון בעניינה של העתירה, היינו עד ליום כ' באייר התשמ"ט (25.5.89), שככה המהומה ברחבת הכותל המערבי. וכך מתוארים הדברים במכתבו הנ"ל של הרב גץ:

"לקראת כ"ח ניסן תשמ"ט (6.4.89) בתאום עם הנהלת המשרד, גייסתי צוות של נשים אשר תוכלנה להשתלט על נשים מתפללות המנסות להתנגד לבואן. וגם סילקתי את הכסאות מהשטח הן של הגברים והן של הנשים. ואכן בבואן לרחבה, נמסר לי על-ידי בא כחן 'תצהיר משפטי' שהנשים באות ללא ספר תורה וללא טלית ושלא תתקרבנה לעזרת נשים. ואכן פרט לזעקה בודדה, לא היו כל תגובות מצד כל שהוא.

כך היה גם בר"ח אייר (6.5.89). הסברתי לבאות שזה לא הזמן להקים מהומות ושהן צריכות לזכור שרק אחמול נשפך דמם של שני יהודים במרכז ירושלים ושעליהן להתנהג באיפוק.

אך בכל זאת, בפותחן בשירה במהלך התפילה שהיתה עד כה שקטה, נשמעו קריאות מתאה מצד מתפללות ומתפללים וחיש הן עזבו את השטח" (נספח מש/ב לכתב התשובה מטעם המשיבים מיום 8.4.90).

וכך ניתן ללמוד על האירועים עד למועד הדיון הראשון בעניינה של העתירה ממכתבו מיום כ' באייר התשמ"ט (7.5.89) של מר זבולון אורלב, מנכ"ל משרד הדתות דאז, אל מנהלת מחלקת הכג"צים:

"הריני מתכבד להעביר לך דיווח על השתלשלות האירועים בקשר לתפילות קבוצת הנשים הפמניסטיות הנוהגות לאחרונה להתפלל בכותל המערבי מידי ראש חודש.

אישית, אני מלווה ענין זה במהלך ראשי החודשים שבט, אדר א', אדר ב', ניסן ואייר. כמוכן נפגשתי גם אישית יחד עם הרב גץ, הרב הממונה בכותל המערבי, עם נציגות הקבוצה לשיחה בנושא.

ראשית הענין הובא לידיעתי דרך כלי התקשורת שפירסמו שהקבוצה תתפלל בכותל עטופות בטלית ותוך קריאה בספר תורה.

בראשי החודשים הראשונים קדמו לתפילה הודעות בכלי התקשורת ועל פי ניתוח תוכנן אין לי כל ספק כי המקור לידיעות היה מצד הנשים.

הודעות אלה יצרו תגובות נגד בעיתונות החרדית וגרמו לחימום האוירה וליצירת ציפיות למאבק.

גם כשהנשים הגיעו לכותל כלי טליתות וספרי תורה היו תגובות חריפות מצד החרדים הואיל והם האמינו לידיעות בכלי התקשורת וציפו שהנשים תממשנה את מה שפורסם.

תרמו לכך הליווי המובלט של הפוליטיקאים שהלכו בראש הקבוצה, וצוותי טלוויזיה רבים, צלמים וכתבי עתונות שליוו את קבוצת הנשים שנכנסה לרחבה כגוף אחד בשורות וטורים מסודרים כמו במצעד הפגנתי מובהק.

משרדנו השקיע מאמצים רבים להבהיר מחד גיסא לנשים כי לא תותר כניסתן אם הם תתפללנה בטליתות ובקריאה בספרי תורה, ולחרדים, מאידך גיסא, כי אם הנשים מבטיחות לא לשנות ממנהגי המקום - הן לא תפרנה את הבטחתן.

ואמנם בר"ח ניסן, נשא המאמץ פרי, ולמעט כמה קריאות קולניות של מספר מצומצם של גברים ונשים כנגד קבוצת הנשים, לא היתה כל הפרעה משמעותית. קריאות אלה באו על רקע הכניסה המאווגנת ההפגנתית וליווי צמוד של כלי התקשורת שלא הוזמנו על ידינו או על ידי הצד השני ...

לקראת ר"ח אייר, לא הופיעו בכלי התקשורת שום ידיעות בנושא. קבוצת הנשים הופיעה ללא הבלטת הפוליטיקאים וכתוצאה מכך יש לשער, גם בהעדר ליווי צוותי טלוויזיה, צלמים וכתבי עתונות. אני שמח לדווח לך כי הקבוצה נכנסה ללא כל הפרעה (לא נכנסו במסדר אלא כקבוצה טבעית) התפללו

כחצי שעה ועזבו בנחת את הרחבה. במהלך התפילה, לאחר שהקבוצה החלה להתפלל תוך כדי שירה מאורגנת בקול רם - בניגוד להחלטת הרב הממונה על הכותל - צעקו 2 נשים חרדיות שהשירה הפריעה להן, ושהשתקו על ידי סדרני הכותל.

השתלשלות אירועים זו מוכיחה ומביאה לידי המסקנות הבאות:

א. כל עוד האירוע מקבל ציביון של הפגנה מצד הנשים, הוא גם זוכה לתגובת הצד השני, ולהיפך.

ב. כל עוד האירוע מתנהל במסגרת הנחיות הרב הממונה על הכותל, אין תגובות חריפות ומהומות, ולהיפך.

מחוך שיחות שקיימתי עם מפקד משטרת העיר העתיקה סג"צ יאיר מוסט, הנמצא עמי יחד בכל אירוע, אני יודע כי הוא שותף לניתוח האירוע ומסקנותיו. (נספח מש/1 לכתב התשובה שהגישו המשיבים בבשג"צ 312/89 ב'15.8.89).

7. במועד הדיון בעתירה ניתן, כאמור, צו על-תנאי בהסכמת המדינה. כן נרשמה הודעת המדינה לפיה "ידאגו הרשויות המוסמכות באזור רחבת הכותל המערבי ... לשמור על שלומן, ובטחונן של העותרות וכי לא תופרענה בתפילתן ברחבת הכותל המערבי" בכפוף לכך שהעותרות ימשיכו ויקיימו תפילות בכותל "כפי מנהגי התפילה המקובלים כיום במקום, לאמור - יתפללו בעזרת הנשים, בלא טליתות וספרי תורה" (סעיפים 3,2 להודעת המדינה מיום 24.5.89).

למרבה הצער, הסדר ביניים זה לא הביא להפסקת ההתכתשויות ברחבת הכותל המערבי.

8. ביום ו' באב התשמ"ט (7.8.89) הגישו העותרות בקשה "ליתן צו ביניים המורה למשיבים לנקוט בכל הצעדים הדרושים כדי להבטיח את

קיום תפילתן של העותרות וחברותיהן ללא אלימות פיזית או מילולית וללא הפסקה" (בשג"צ 312/89). בבקשה זו תיארו העותרות את האירועים שאירעו לטענתן, לאחר הסדר הביניים המתואר. וכך מתוארים ארועי ראש חודש סיוון התשמ"ט (4.6.89) כמכתבו של כא-כוח העותרות אל היועץ המשפטי לממשלה ואל מנהלת מחלקת בג"צים מיום 5.6.89:

"א. בראש חודש סיוון 4.6.89, ניסו העותרות כיחד עם חברותיהן להתפלל בעזרת הנשים בכותל. הן הגיעו לכותל ללא טליתות וללא ספר תורה והתפללו בתוך עזרת הנשים. במקום התרחשו האירועים הבאים:

1. קבוצת נשים הרעישה בצעקות וגידופים מחרישי אזניים והפריעה לתפילה.
2. קבוצת גברים, מהצד השני של המחיצה צעקו והפריעו לתפילה.
3. נשים אחדות ניסו בדחיפות להדוף את המתפללות, כאשר אלו מנסות להתפלל, אל מחוץ לרחבה.
4. לגב' ענת הופמן חטפו את הסידור, קימטו אותו וירקו עליה, למתפללת אחרת חטפו את הסידור והשליכו אותו לריצפה.
5. במתפללת נוספת פגעה אבן שהושלכה עליה.

ב. בהכירן את הודעת המדינה, שנמסרה בכתב כהתחיבות המדינה, בבית המשפט העליון, בשכתו כבג"צ כעחירת הנשים בתיק 257/89, פנו הנשים לעזרת הסדרנים והמשטרה.

ג. אלו גם אלו עמדו מנגד, אדישים, ונמנעו 'מלשמור על שלומן ובטחונן של העותרות וכי לא תופרענה בתפילתן ברחבת הכותל המערבי' (ציטוט מתוך התחיבות המדינה הנ"ל).

ד. אם לא די במתואר לעיל, נדהמו הנשים כאשר הגיע אליהן מר שמואל מרקוביץ, שהיה קצין המשטרה האחראי במקום, ודרש כשמו של הרב גץ שהנשים תתפללנה אך ורק בלחש או שהמשטרה תפעל כנגד הנשים המתפללות.

ה. כהרגלן, פנו הנשים לבית הכנסת 'החורבה' ושם התרחשו הארועים הנאים:

1. המקום היה 'תפוס' על ידי קבוצת גברים חרדים.
2. כשניסו הנשים להתפלל במקום נמוך יותר, שפכו עליהן הגברים מים, וחרדים ניסו להתפרץ פנימה, אל בין המתפללות. תוך כדי כך, פגעו במרים קלץ ובהלן לואיס, שנפלו, נחבלו ונזקקו לטיפול רפואי.
3. המשטרה לא ניסתה, באופן רציני, לאפשר לנשים להתפלל.
4. הנשים שהגישו תלונות טורטרו כהוגן בין הקישלה, מגרש הרוסים, משרד התיירות וכו'. ומשתי המתלוננות שנפגעו לא נתקבלה תלונה אלא לאחר טרטורים רציניים".
(נספח ב' לבקשת העותרות בבשג"צ 312/89)

תאור נוסף של ארועי ראש חודש סיון מובא על ידי העותרות

במכתבן אל שר הדתות מיום כ"ו בסיון התשמ"ט (29.6.89):

1. "... למרות התחייבות המדינה גילינו בראש חודש סיון (4 יוני 89) שהאלימות כלפינו נמשכת, ושמשרדך לא הצליח להגן על שלומנו בצורה יעילה כפי שהובטח בבית המשפט.

בראש חודש סיון לא הצליחו הסדרנים להגן עלינו והרב גץ שהיה נוכח במקום לא הזעיק את משטרת ישראל לעזרה. סדרני הכותל טענו שאין הם מוכנים לגעת באישה ואפילו היא מתפרעת, מכה ומקללת מתפללות אחרות. כדי לפתור בעיה זו העלית הצעה להזמין סדרניות לכותל ואנו ברכנו על יוזמה זו שלך.

2. ... מאז דצמבר 88, כראשי חודשים, 'חגים וערבי שבתות' אנו נוקטות באותו מנהג, אנו מגיעות לרחבת הכותל בשקט כיחידות או בזוגות. מתכנסות בעזרת הנשים לקבוצה, ובלא תורה וטליתות מתפללות יחדיו.

בראש חודש סיון לא שינינו דבר ממנהגנו למרות הדיווח בכתב שנמסר לך על-ידי הרב גץ" (נספח ד' לבקשת העותרות בבשג"צ 312/89).

בראש חודש תמוז התשמ"ט (4.7.89) וכראש חודש אב התשמ"ט

(2.8.89) חלה החמרה בתופעות האלימות, כפי שמצהירות על כך העותרת

הראשונה, גב' ענת הופמן, והעותרת השנייה, ד"ר בונה הכרמן, בתצהירן

מיום 6.8.89:

"3. ...

(ג) בעת תפילתנו ב- א' בתמוז וב- א' באב הקצה משרד הדתות כוח של נשים סדרניות, אשר אמורות היו להגן עלינו בפני תוקפינו האלימים ולאפשר את תפילתנו ללא הפרעה. אלא שבמקום זאת הצטרפו אף הסדרניות לאלה המנסים להחריש את תפילתנו. משניסינו להמשיך את תפילתנו כרגיל - אף שהיינו בלא טליתות ובלא ספר תורה - נגררנו אנו וחברותינו, תוך שימוש בכוח ובטרם נסיים תפילתנו, אל מחוץ לעזרת הנשים, תוך שנשנים, המתכנות 'חרדיות', מנצלות את ההזדמנות כדי לסקול אותנו בחצץ ולהטיח בנו בוץ ועפר.

4. לא זו בלבד שנגררנו בכוח וגורשנו מתוך עזרת הנשים באורח משפיל ומבזה לעיני כל, אלא שהממונה על הכותל הרב גץ, הצהיר בפני בא כוחנו - עו"ד הרצל קדש - כפי שהלה דיווח לנו - שלהבא לא יאפשר כלל את כניסתנו לתוך עזרת הנשים. דברים דומים פורסמו כאמצעי התקשורת כדברים שנאמרו מטעמו של משרד הדתות.

5. אלה מאיתנו המתפללות בכותל מדי יום ששי (בקבוצה של 10-25 נשים) נתקלות אמנם באלימות מילולית, אך עד כה לא סוכלה תפילתן, כפי שארע בראשי החודשים.

...

7. (א) הרשויות מתיימרות לתרץ התנהגותן זו כהבחנה מלאכותית שהן עושות בין 'תפילה' ו'שירה' ובהגדרת תפילתנו כשירה. בכך מבקשות הן להתחמק מאחריותן ומחובתן הן על-פי החוק והן על-פי התחייבותן בכג"צ.

(ב) אנו מתפללות מתוך סידורי תפילה בלבד, תפילתנו היא בנוסח אשכנזי מקובל. אנו מתפללות בקבוצה, בקול, עם שליחת ציבור. נוסח התפילה כולל בין השאר 'פסוקי דזימרה' ובתוכם 'שירת הים', וכן כולל תפילות כגון 'צור ישראל' ו'עלינו לשבח'. כראשי חודשים כוללת התפילה גם 'הלל'. תפילות אלה נקראות בקול. (תצהירן של העותרות הוגש בתמיכה לבקשתן בבשג"צ 32/89).

עוד צרפו העותרות לתצהירן האמור תמונות המתארות את ארועי ראש חודש אב. בתמונות אלו נראתה קבוצת נשים יושבת על רחבת הכותל, כשסדרניות הכותל מנסות להרים אחת מן הנשים; קבוצת הנשים נראתה כשהן שכובות על רחבת הכותל והסדרניות מנסות להרים אחת מהן; אשה נראתה כשהיא מפונה מן הרחבה על ידי סדרנית; ואשה "חרדית" נראתה כשהיא נאבקת בעזרת תיקה עם אחת מן הנשים שישבו ברחבת הכותל.

9. המשיבים הסבירו את אשר אירע בראש חודש סיוון, תמוז ואב בכך שהעותרות הפרו את הסדר הביניים שסוכם עליו בדיון מיום כ' באייר התשמ"ט (25.5.89):

"7. (א) ...

(ב) משדונה העתירה למתן צו על-תנאי בפני בית המשפט הנכבד, הוסכם על הצדדים כי עד אשר ימוצו ההליכים המשפטיים ינהגו העותרות על פי מנהג המקום - ומחמת שנושא העתירה התמקד בעניין ספציפי, הודגשה בהודעה ההתייחסות לאותו עניין, דהיינו, תפילת הנשים כשהן קוראות בתורה ועטופות טליתות.

(ג) מדברים אלה, למדו העותרות ככל הנראה, כי ניתן היתר בידן להפר מנהג המקום בכל המצוי מחוץ לגדר עתירתן, ומכאן ואילך, כבואן להתפלל תפילת ראש חודש, פתחו בשירה.

בעשותן כן, חרגו העותרות ממנהג המקום, כיוזעין, כאשר לטענתן ממלאות הן בכך אחר מנהגיהן הן בקהילותיהן" (תשובת המדינה מיום 15.8.89 בבשג"צ 312/89).

כן הביאו המשיבים תאור שונה של ארועי ראש חודש סיוון, תמוז ואב. על אשר אירע בראש חודש סיוון התשמ"ט (4.6.89) עומד הרב גץ במכתבו הנזכר לעיל אל מנהלת מחלקת הבג"צים:

"בראש חודש סיוון תשמ"ט (4.6.89) שוב נשנה הענין של השירה המתגרה וההתנגדות של המתפללים ואידך שהוא השתלטתי על המצב" (נספח מש/ב לכתב התשובה מטעם המשיבים מיום 8.4.90) ..

ארועי ראש חודש תמוז התשמ"ט (4.7.89) מתוארים על ידי הרב גץ במכתבו אל מנכ"ל משרד הדתות מיום א' בתמוז התשמ"ט (4.7.89), הוא יום האירועים:

"הבוקר, א' דראש חודש תמוז, באה קבוצה מהנשים הריפורמיות ובראשה גב' ע. הופמן. היתה קבוצה קטנה יחסית מזו שצפינו לה, ובסה"כ כ- 40-50 נשים.

קודם לכן הנחיתי את הסדרנים, וגם את הסדרניות שגייסנו לצורך שעה בהוראות מדויקות... כן ערכתי תאום מלא עם מפקד המשטרה מר י. מוסט וכן לחצתי על המתפללים והמתפללות שלא להתערב כלל ועיקר ולהשאיר לי בלעדית את הטפול. ובהגיע קבוצת הנשים הנ"ל לשטח בסמוך לשעה 07:00, חולקה לכל אחת מהן פנייתי בעברית ומעבר לדף באנגלית [= בה נתבקשו המתפללות לא לשנות 'ממסורת הדורות של עמנו בשום עניין' (נספח מש/2א) לבשג"צ 312/89].

ללא כל הפרעה הן התקרבו לכותל והחלו להתפלל. אך מדי פעם, הן פתחו בשירה והסדרניות בקשו מהן באדיבות לשחוק ופה ושם נשמעו קולות מחאה של נשים בודדות. אך כאשר הן פתחו בקולי קולות, ולא רצו להפסיק, הוריתי לסדרניות לפעול להוצאתן - ללא תוקפנות מיוחדת - מהרחבה. המתפללות הנ"ל בראותן זאת, נרגעו

וסיימו את קטעי התפלה שלהן בשקט ועלו למדרגות הרובע לקריאת תורה וכו'. יצויין שגב' ע. הופמן רצה כל הזמן מאחת לשניה וכנראה ניסתה ללבות את היצרים וללא הצלחה מרובה.

בסכום - וכן מצטרף לדעתי מפקד כח המשטרה שלא היה כל צורך להשתמש בו - זוהי כנראה, עד להכרעה המשפטית, שטת הטפול הנאותה ובזאת זכינו ברוך ה' להשליט סדר ללא כל פגיעה שהיא לא גופנית ולא נפשית".
(נספח מש/2 לכתב התשובה שהוגש ככשג"צ 312/89 ביום 15.8.89).

עוד מן הראוי להביא כאן את ההנחיות שהנחה הרב גץ את הסדרניות לקראת ראש חודש תמוז:

"מתפקידך היום:

א. למנוע כל הפרעה לכל אשה הבאה להתפלל ברחבת הכותל ולהגן עליה.

ב. למנוע כל הפרעת הסדר הציבורי מכל צד שהוא.

ג. ובהתאם לסעיף 4(ג) מתקנות הכותל (תשמ"א) גם להרחיק פיזית מרחבת הכותל כל אדם כאשר תקבלי הוראות לכך מהח"מ [הרב גץ]". (נספח מש/2 (ב) לכתב התשובה שהוגש ככשג"צ 312/89 ביום 15.8.89).

הארועים החמורים שארעו בראש חודש אב התשמ"ט (2.8.89)

מתוארים על ידי הרב גץ במכתבו אל מנכ"ל משרד הדתות מיום א' באב התשמ"ט (2.8.89), הוא יום הארועים:

"הבוקר, הופיעה קבוצת הנשים הריפורמיות שמנתה הפעם מספר גדול מהרגיל כ- 70-80 אשה. קדמו לבואן, נציגי טלביזיה, ישראלית וזרה, וכן צלמים ועיתונאים.

כבואן, הן נתבקשו ע"י הסדרניות לשמור על הסדר ולכבד את מנהגי המקום. הסדרנים שלנו עמדו ליד המחיצה מצד עזרת הגברים בכדי למנוע כל התפרצות מצד מתפללים.

הריפורמיות החלו את תפלתן בשקט ולא הפרעו כלל ועיקר. אך בפותחן כשירה היתה תגובה כללית של קריאה לשקט; שגרתי כמה מהמתפללות בעזרת הנשים לדבר על לכן ולבקשן באדיבות לשמור על קדושת המקום.

לרגע, השירה פסקה, ושוב הן פתחו בה בקולי קולות. ולאחר שהוזהרו להפסיק, החלו הסדרניות להוציאן; ואז עפ"י אות מוסכם, התישבו כולן בבת אחת על הרצפה, והגבירו את קול השירה, בצורה פרובוקטיבית ביותר.

נאלצתי איפוא להורות על הוצאתן הפיזית אחת אחת, תוך בלימה בפתח ע"י סדרנים, למניעת חזרתן לשטח. מאד מאד לא נעמה לי התמונה. אך הן לא השאירו לי כל ברירה אחרת. אני מציין לשבח את עמידת המשטרה בפקודו של מפקח מרקוביץ אם כי לא ראיתי צורך להפעילה (מר מוסט נמצא בחופשה).

לסכום, אני רואה הסלמה בתופעה ואני מציע לשקול הפעם את אי כניסתן לשטח, בכדי שלא לחזור על המחזה הקשה של היום. (נספח מש/3 לכתב התשובה שהוגש בבשג"צ 312/89 ביום 15.8.89).

וכך נאמר במכתבו של הרב גץ אל מנהלת מחלקת בג"צים:

"... לעומק ההשפלה של קדושת הכותל המערבי הגענו בראש חודש אב (2.8.89). כיאה לחורבן, חזיתי מראש את שעלול לקרות, גייסתי צוות סדרנים וסדרניות מתוגבר, תאמתי עם מפקד המשטרה וגם פניתי באגרת כתובה בעברית ובאנגלית ובה קיבלתי את פני הבאות בברכת אחים ובבקשה לבל תפרנה את הסדר הציבורי, ממש התחננתי אליהן שתתנהגנה באיפוק ולא תגררנה לפרובוקציות.

ואומנם בתחילה הן החלו להתפלל בשקט אך פתחו כשירה קולנית ולמרות בקשותיי החוזרות ונשנות הן התעלמו לחלוטין מהן ואף הגביהו את האוקטבה.

ומצד שני כמובן באה התגובה הצפויה ומחשש להתפתחויות קשות ואלימות, הוריתי לסדרניות להוציאן החוצה ואז לפי אות מוסכם נתישבו כולן בבת אחת על הרצפה תוך שילוב זרועות ושירה בקולי קולות.

למרות הכאב הצורב שאני חש עד עצם היום הזה, הוריתי לגררן החוצה לעיני המצלמות הרכות, שכרגיל הוזעקו מבעוד מועד" (נספח מש/ב לכתב התשובה מיום 8.4.90).

תמונה דומה של ארועי ראש חודש אב מוצגת במכתבו של מר זבולון אורלב אל מנהלת מחלקת הנג"צים מיום ב' באב התשמ"ט (3.8.89). לפי האמור במכתב:

"... מפרות הנשים את כללי התפילות וההתנהגות במקום ע"י שירה מכוונת, מאורגנת ומופגנת.

בר"ח אב (2.8.89) הגדילו לעשות בכך שכאו בקבוצה מאורגנת בהיקף גדול ובליוי צמוד של פוליטיקאים וכלי התקשורת (עתונות כתובה, רדיו וטלוויזיה) שהוזמנו על ידי.

אנו רואים בכך הפרה בוטה של פסק הנג"צ שקבע כי התפילות תיעשנה במסגרת הכללים הנוהגים במקום ולכן אבקש לנקוט באמצעים משפטיים על הפרת הנג"צ וביזיון בית המשפט.

כמו כן, אתכבד להודיעך כי לאור הפרות חוזרות ונישנות של כללי המקום ע"י הקבוצה, אנו שוקלים שלא לאפשר להם להכנס יותר לרחבה בקבוצה מאורגנת אלא כבודדים".
(נספח מש/4 לכתב התשובה שהוגש בנשג"צ 312/89 ביום 15.8.89).

10. בסופו של הדיון שהתקיים ביום כ' באב התשמ"ט (21.8.89) בעניין בקשתן של העותרות לצו ביניים כמתואר לעיל, ולאור האירועים המתוארים, החליט בית משפט זה לאמור:

"לענין צו הביניים, יש להמשיך במצב הקיים בלא לשנותו, לא לכאן ולא לכאן. כל שינוי בסדרי התפילה יוכל לבוא, אם בכלל, רק בעקבות החלטה שיפוטית של בית משפט זה לאחר דיון בעתירה לגופה. אשר על כן יש לאפשר לעותרות לקיים תפילה במקום על פי מנהגי המקום, כפי שרב הכותל מצהיר עליהם. משמעות הדבר, בין היתר, כי תפילתן תהא ללא טלית וספרי תורה. אשר

לשירה במקום או תפילה בקול רם, אף עניין זה חייב להעשות - כל עוד לא נדון הדבר לגופו בבית משפט זה - על פי מנהגי המקום כאמור. את תפילתן של העותרות, על פי מנהגי המקום, צריכים המשיבים לאפשר ולדאוג על-ידי סידורי בטחון נאותים כי הדבר יבוצע כראוי" (ההחלטה בבשג"צ 312/89)

לאחר החלטה זו שבה השלווה אל עזרת הנשים, ותפילתן של

העותרות - בהתאם למנהגי המקום - עברה בהשקט ובביטחה. עומד על כך

הרב גץ במכתבו הנזכר לעיל מיום כב' באדר התש"ן (12.3.90) אל מנהלת

מחלקת הבג"צים:

"הורדת הקיטור' חלה בתאריך י"ט מנחם אב תשמ"ט (20.8.89) [צריך להיות: כ' מנחם אב תשמ"ט (21.8.89)] בהנח"צו מכבוד בית המשפט העליון שעליהן לציית להוראות רב הכותל ושלא לשנות ממנהגי המקום.

ופרט לניסיון מסויים של הפרת סדר בראש חודש אלול תשמ"ט (1.9.89), חלה רגיעה מוחלטת ומדי ראש חודש באות קבוצות גדולות או קטנות של נשים, ללא הודעות מוקדמות לעתונות, מתפללות בכותל בשקט ככל כנות ישראל והולכות כלעומת שבאות והן מתקבלות בסבר פנים יפות" (נספח מ/ב לכתב התשובה מיום 8.4.90).

כן עולה הדבר ממכתבו מיום כ"ח כסלו תש"ן (29.11.89) של מר

צבי הופמן, מנהל המחלקה למקומות קדושים במשרד הדתות, אל מר זבולון

אורלב:

"הבוקר, ראש חודש כסלו, הופיעה קבוצת הנשים הריפורמיות שמנתה הפעם כ- 100 אשה בשעה 7:20 בבוקר. הקבוצה היתה יחסית גדולה מזה הרגיל. קדמו לבואן נציגי התקשורת, וכן צלמים ועתונאים. כבואן הן נתבקשו ע"י המזכיר של הרב גץ, מר צ. הכט (היות והרב גץ לא היה נוכח במקום עקב מחלתו) לשמור על הסדר ולכבד את מנהגי המקום.

ללא כל הפרעה הן התקרבו לכותל והחלו את תפלתן בלי שום שירה ובלא הרמת קול. כעבור בערך 20 דקות הן גמרו את תפלתן והן עלו למדרגות הרובע לקריאת התורה וכו'.

בסכום - לא היה כל צורך להשתמש בכוח המשטרתי וגם לא בסדרניות שהוזמנו על ידינו. וזה רק מראה שתפלותן יכולות להתקיים כפי מנהגי המקום בלי שום בעיות".
(נספח מש/ג לכתב התשובה מיום 8.4.90).

בג"צ 2410/90

11. עובדות עתירה זו - אף שמעלות הן נושא אחד - שונות הן תכלית השינוי מעובדות העתירה בבג"צ 257/89. העותרות 1-6 בעתירה זו הינן נשים יהודיות תושבות ארצות-הברית. העותרות הקימו את העותר 7 - הועד הבינלאומי למען נשות הכותל - ולטענתן הן "מייצגות ציבור של 1000 נשים יהודיות לפחות, המשתייכות לזרמים העיקריים של היהדות לרבות האורתודוקסים, הקונסרבטיבים והרפורמים והמתחדשים". (סעיף 1 לעתירה)

אשר לדרך תפילתם של העותרות והציבור אותו הן מייצגות -

13. אפיון תפילתו של ציבור זה הינו כי מאחר והנשים שייכות לזרמים שונים, אם כי בעיקר אורתודוקסיים, החליטו הן לאמץ את הכלל ללכת על פי המכנה המשותף להן, היינו תפילה המקובלת על הזרמים כולם.

14. לאור החלטה זו מתפלל ציבור זה על פי ההלכה האורתודוקסית ועל פיה בלבד, שכן אין בכך כדי לפגוע בתפיסתה הדתית של אף אחת מחברותיו ועקב כך מקיימות טכסי תפילה אשר מותרים על פי ההלכה כמקובל בעולם האורתודוקסי היהודי הדתי.

15. לאור זאת מקפידות העותרות בתפילתן המשותפת, אשר נעשית בצוותא:

(א) שלא לקרוא לעצמן ושלא להחשב 'מנין' לשום דבר וענין.

(ב) שלא לקרוא את אותן התפילות אשר מותרות רק במסגרת מנין, כך שאין הן אומרות את הקדיש, אין הן אומרות את 'ברכו...'
אין חזרת שליח ציבור לאחר תפילת שמונה עשרה וכדומה.

(ג) אין הן מקיימות סדרי קריאת התורה ולא מברכות או 'עולות' לקרוא בתורה.

16. למעשה מקיימות העותרות תפילת יחיד, על איפיוניה ומגבלותיה, בצוותא, ובתוספת שתיים אשר מותרות גם מותרות על פי ההלכה -

(א) עוטפות את עצמן בטלית בעת תפילתן;

(ב) קוראות מספר התורה אשר הן נושאות עימן" (עיקרי הטיעון מטעם העותרים מיום 27.2.91).

על הרקע להגשת העתירה נאמר בה כדלקמן:

"4. בין מאמציהן לקשור קשר אמיץ ומעמיק עם ירושלים, נשות הכותל הביאו לירושלים לקראת סוף 1989 ספר תורה והשאירו אותו בירושלים בין היתר כדי שבעת ביקוריהן החוזרים תוכלנה לקרוא בו במהלך תפילותיהן.

5. נשות הכותל בקשו להתפלל כנ"ל בראש חודש כסלו (29.11.1989) ליד הכותל כשהן עוטפות את עצמן בטליתות וקוראות בספר התורה שהביאו כנ"ל.

6. כשנמסר לנשות הכותל שהמשיב מס' 2 [הרב גץ, הממונה על הכותל] עלול לנסות ולמנוע את תפילתן כנ"ל, כפי שעשה כלפי קבוצת נשים ישראליות, אשר עתירתן בנדון תלויה בפני כבוד בית משפט זה בתיק 257/89, דחו העותרות מס' 1-6 את מועד התפילה המיועד ליום ה', ה- 30.11.1989, וכ- 26.11.1989 פנו למשיב מס' 2 ולנציג המשיב מס' 3 [מפכ"ל משטרת ישראל] בעיר העתיקה, תוך משלוח העתקי פנייתן למשיבים מס' 1 [שר הדתות] ומס' 4 [היועץ המשפטי לממשלה]...

על-מנת שהמשיבים יוכלו לנקוט בצעדים
הדרושים כדי למנוע הפרעה בחפילתן המיועדת
כנ"ל. המכתבים נמסרו לחעודתם לא יאוחר
מיום 28.11.1989.

...

12. בשעה שיועדה כנ"ל לתפילתן באו נשות הכותל
אל רחבת הכותל כשבידיהן טליתות וספר
התורה, אך נציג המשיב מס' 1 מנע את
כניסתן אל רחבת הכותל תוך טענה שבהיותן
נשים אין הן רשאיות לעטוף את עצמן
בטליתות ולקרוא בספר התורה, וזאת על סמך
החלטה של המשיב מס' 2... נאמר לעותרות
מס' 1-6 שכניסתן לרחבת הכותל ותפילתן שם
תמנע בכוח" (סעיפים 4-6, 12 לעתירה בבג"צ
2410/90).

עם זאת מדגישים העותרים כי -

"עם מניעת כניסתן לרחבת הכותל כאמור לעיל,
התפזרה קבוצת העותרות והמלווים אותן באותו
יום 30.11.89, בשלום ובשקט כשהן לא ניסו
לחצות את גדר השמירה שמחוץ לרחבת הכותל
מכיוון שער האשפות, ובשום מקרה, לא בעבר ולא
אחרי הגשת העתירה, לא ביקשו העותרות לקיים את
תפילתן ליד הכותל המערבי כמנהגן עקב עמדת
המשיבים כנ"ל.

... ותפילתן לא גרמה לשום הפרה בסדר הציבורי,
שכן היא לא נעשתה אף פעם בכותל, לידו או
ברחבה שמולו" (סעיפים 17, 20 לעיקרי הטיעון
מטעם העותרים מיום 27.2.91).

טענות הצדדים

טענות העותרים

12. חוק השמירה על המקומות הקדושים, התשכ"ז-1967, קובע כדלקמן:

1. שמירת המקומות הקדושים

המקומות הקדושים יהיו שמורים מפני חילול וכל
פגיעה אחרת ומפני כל דבר העלול לפגוע בחופש

הגישה של בני הדתות אל המקומות המקודשים להם או ברגשותיהם כלפי אותם המקומות.

2. עבירות

(א) המחלל מקום קדוש או הפוגע בו בכל דרך אחרת, דינו - מאסר שבע שנים.

(ב) העושה דבר העלול לפגוע בחופש הגישה של בני הדתות אל המקומות המקודשים להם או ברגשותיהם כלפי אותם מקומות, דינו - מאסר חמש שנים.

3. שמירת דינים

חוק זה בא להוסיף על כל דין ולא לגרוע ממנו.

4. ביצוע ותקנות

שר הדתות ממונה על ביצוע חוק זה, והוא רשאי, לאחר התייעצות עם נציגים של בני הדתות הנוגעות בדבר או לפי הצעתם, ובהסכמת שר המשפטים, להתקין תקנות בכל הנוגע לביצועו.

כאשר הוגשה העתירה המקורית בבג"צ 257/89, קבעו תקנות השמירה על מקומות קדושים ליהודים, החשמ"א-1981 - שנתקנו לפי האמור בסעיף 4 לחוק השמירה על המקומות הקדושים - בין היתר, לאמור:

1" הגדרות

בתקנות אלה -

'מקומות קדושים' - הכותל המערבי ורחבתו, לרבות כל מבנה וכל מעבר עילי או תת קרקעי שהכניסה אליהם היא מתוך הרחבה...;
'הממונה' - מי ששר הדתות מינהו, על פי המלצת הרבנים הראשיים לישראל, להיות הממונה הראשי או הממונה על מקום קדוש פלוני.

2. מעשים אסורים

(א) בתחומי המקומות הקדושים, בכפוף לאמור בתקנת משנה(ב), אסורים:

- (1) חילול שבת ומועדי ישראל;
- (2) תלבושת שאינה הולמת;
- (3) הצבת קיוסקים או דוכנים, עיסוק ברוכלות או בכל עסק אחר;
- (4) מתן שירותי דת מכל סוג שהוא שלא בהיתר מאת הממונה;
- (5) חלוקת פרסומים שלא בהיתר מאת הממונה;
- (6) נשיאת נאום, הכרזה בקול רם או נשיאת כרזות או שלטים, והכל שלא בהיתר מאת הממונה ולפי תנאיו;
- (7) פשיטת יד וקבלת תרומות, למעט הצבת קופסאות או קופות צדקה במקומות שהועיד לכך הממונה ולמטרות שהוא קבען;
- (8) שחיטה;
- (9) אכילה, שתיה או עריכת חגיגה מחוץ למקומות שהועיד לכך הממונה;
- (10) עישון;
- (11) לינה מחוץ למקומות שהועיד לכך הממונה;
- (12) הכנסת בעלי חיים.

(ב) ...

3. הגבלות על העיסוק בצילום ברחבת הכותל המערבי

...

4. סמכויות הממונה

- (א) הממונה רשאי, על דעת הרכנים הראשיים לישראל ושר הדתות, ליתן הוראות להבטחת קיומם היעיל של האיסורים האמורים בתקנה 2.
- (ב) כל אדם הנמצא בתחומי המקומות הקדושים חייב לציית להוראות הממונה שניתנו כדין.
- (ג) הממונה רשאי להרחיק ממקום קדוש אדם המפריע לו במילוי תפקידיו או העובר על הוראה מהוראות תקנות 2 או 3.

5. עונשין

- העובר על הוראה מהוראות תקנות 2 או 3, דינו - מאסר ששה חודשים או קנס 500 שקלים."

משכך היה נוסח התקנות בעת הגשת העתירה המקורית בכג"צ

257/89, טענתן העיקרית של העותרות בעתירה זו היתה כי -

"תקנות השמירה אינן אוסרות תפילת נשים בעזרת נשים, ואף אינן אוסרות קריאת נשים בתורה או התעטפותן בטליתות" (סעיף ב.3 לעתירה המקורית).

וכן טענו כי הממונה על הכותל והרבנים הראשיים אינם מוסמכים "להטיל איסורים ולגזור גזירות אשר אינם מפורשים בתקנות השמירה, ואם עשו זאת הרי חרגו מסמכותם" (סעיפים ב.4 - ב.5 לעתירה מקורית). על-כן טענו העותרות כי אין למנוע מהן תפילה בכותל המערבי כשהן קוראות בתורה או מתעטפות בטלית, וכי על משטרת ישראל להבטיח את זכותן לכך.

13. ביום ד' בטבת התש"ן (1.1.90) - בטרם הגישה המדינה את תצהיר תשובתה לעתירה - הודיעה המדינה לבית המשפט על דבר הוצאתן של תקנות השמירה על מקומות קדושים ליהודים (תיקון), התש"ן-1989 (ק"ת 5237, התש"ן (31.12.1989), עמ' 190), לפיהן הוכנס תיקון לתקנה 2 שהובאה לעיל, לאמור:

"תיקון תקנה 2

1. בתקנה 2(א) לתקנות השמירה על מקומות קדושים ליהודים, התשמ"א-1981, אחרי פסקה (1) יבוא:

'(א1) עריכת טכס דתי שלא על פי מנהג המקום, הפוגע ברגשות ציבור המתפללים כלפי המקום'."

כאמור לעיל, לאור תיקון התקנות הנ"ל, הגישו העותרות בכג"צ

257/89 את העתירה המתוקנת.

14. בעתירתן המתוקנת טענו העותרות בהרחבה נגד תוקפו של התיקון האמור לחקנה 2 של תקנות השמירה. לפי טענתן התקנות החדשות בטלות מדעיקרא או, לחלופין, דינן להיבטל מאחר שלוקות הן בפגם מפגמים שונים: חוסר סבירות קיצוני, אפליה פסולה, שיקולים זרים ומטרה זרה, חריגה מסמכות ופגיעה בעיקרי הצדק (סעיף 14 לעתירה המתוקנת; סעיף ו' לעיקרי הטיעון מטעם העותרות בבג"צ 257/89).

עוד טענו כי תפילתן כשהן עטויות בטלית וקנראות בספר התורה אינה נופלת בגדר האיסור שקבעו התקנות החדשות. טעמה של טענה זו - שתפילה בדרך המתוארת אינה מנוגדת ל"מנהג המקום" (סעיף ב.6 (א) לעתירה מתוקנת; סעיף ו.7 לעיקרי הטיעון מטעם העותרות).

15. העותרים בבג"צ 2410/90 חזרו, בעיקרם של דברים, על טענות העותרות בבג"צ 257/89, תוך שהם עומדים על ההבדלים העובדתיים הקיימים בין שתי העתירות. כמיוחד הדגישו העותרים בעתירה זו את הקפדתם שלהם לנהוג לפי דיני ההלכה. כן הדגישו העותרים את העובדה שהם - בשונה מהעותרות בבג"צ 257/89 - לא גרמו להפרת הסדר הציבורי (סעיפים 18 - 20 לעיקרי הטיעון מטעם העותרים בבג"צ 2410/90).

טענות המדינה

16. בתשובתה הדגישה המדינה כי זכות הגישה של העותרות לכותל המערבי וזכותן להתפלל בו אינן שנויות במחלוקת. אשר נמנע מן העותרות הוא להתפלל בכותל על פי דרכן, היינו כשהן מגיעות בקבוצה, עטופות בטליתות, נושאות ספר תורה וקנראות בו. טעמה של מניעה זו על שום שבעת שקיימו העותרות תפילה כמתואר נגרמו מהומות קשות ברחבת

הכותל, הופר הסדר הציבורי ונפגעו הנימוסים ההולמים (סעיף 3 לעיקרי הטיעון מטעם המדינה מיום 24.2.91).

מתוקף הסמכות שהוקנתה לו בחוק השמירה על המקומות הקדושים התקין שר הדתות את תקנות השמירה על מקומות קדושים ליהודים, לאחר התייעצות עם הרכנים הראשיים לישראל ובהסכמתו של שר המשפטים, כפי שכך נדרש בסעיף 4 לחוק. בתקנות אלו נקבעו הסדרים שנועדו לקיים את מטרתו של החוק, לאמור אי-חילול או אי פגיעה אחרת במקומות הקדושים, ואי פגיעה ברגשות ציבור המתפללים כלפי המקום. הסדרים אלו מבטיחים כי במקום הקדוש יישמרו הסדר הציבורי והנימוסים ההולמים. כחלק מההסדרים האמורים, קובעת תקנה 2 שורה של "מעשים אסורים" בתחומי המקומות הקדושים. בין המעשים האסורים מצוי האיסור - על "עריכת טכס דתי שלא על פי מנהג המקום, הפוגע ברגשות ציבור המתפללים כלפי המקום" (סעיפים 6-7 לעיקרי הטיעון מטעם המדינה מיום 24.2.91).

כדי להגשים את החובה לשמור על הסדר הציבורי והנימוס במקומות הקדושים קיים העקרון בדבר שמירה קפדנית על הסדרי הסטטוס קוו במקומות הקדושים. כמגילת העצמאות הצהירה מדינת ישראל כי תכטיח את חופש הדת וכי "תשמור על המקומות הקדושים לכל הדתות". הבטחה זו נשמרה במציאות בכך שהוקפד על קיום הסדר הציבורי והנימוס בכל המקומות הקדושים, תוך שמירה על ה"סטטוס קוו" שבאותם מקומות. מדיניות זו של ממשלת ישראל מצאה ביטוי גם בחוק השמירה על המקומות הקדושים ובסעיף 3 לחוק יסוד: ירושלים בירת ישראל (סעיפים 15-17 לעיקרי הטיעון מטעם המדינה מיום 24.2.91).

על פי האמור, התקנה נשוא הדיון בעתירתנו תקפה היא, ועל פיה יש לבדוק את הדרך בה קיימו העותרות את תפילתן בכותל. כן טענה

המדינה כי לצורך יישומן של הוראות התקנה כלפי העותרות, השאלה הנשאלת היא האם תפילה בדרכן של העותרות היתה אי פעם מנהג המקום בכותל המערבי. התשובה על שאלה זו היא שלילית, ותפילה בדרכן של העותרות בכותל המערבי יש בה משום פגיעה ברגשות ציבור המתפללים כלפי המקום (סעיפים 19-22 לעיקרי הטיעון מטעם המדינה מיום 24.2.91).

המדינה ציינה לחוות הדעת שנתנו הרבנים הראשיים בסוגיה שבפנינו, בהן הביעו התנגדות תקיפה נגד קיום טכסי התפילה בכותל בדרכן של העותרות. לטענת המדינה, חוות דעת זו ניתנה בתוקף הסמכות שהוקנתה לרבנים הראשיים כמפורש בסעיף 4 לחוק השמירה על המקומות הקדושים, שלפיו קיימת חובת היוועצות בנציגי הדתות הנוגעות בדבר. כן קובע סעיף 4 לחוק הנ"ל כי שר הדתות רשאי להתקין תקנות לפי הצעתם של נציגי הדתות הנוגעות בדבר (סעיף 23 לעיקרי הטיעון מטעם המדינה מיום 24.2.91).

טענות הצדדים ביחס לסמכות בית המשפט

17. בתחילתם של דברים, לא העלתה המדינה כל טענה באשר לסמכות שיפוטו של בית משפט זה בנושא העתירה. המשיבים 7-10 בבג"צ 257/89 - תנועת ש"ס, הרב מירון, אגודת דגל התורה והרב רביץ - הם שטענו כי -

"העניין נשוא העתירה... אינו בתחום סמכותו של בית משפט נכבד זה בשל הוראות סעיף 2 לדבר המלך במועצה על ארץ ישראל (המקומות הקדושים), 1924" (סעיף 7א) לתצהירו של הרב מירון מיום 17.8.89 ולתצהירו של הרב רביץ מיום 18.8.89.

בעיקרי הטיעון שהגישה המדינה ביום י' באדר התשנ"א (24.2.91) הסבירה את נימוקיה לאי-העלאת הטענה בדבר סמכותו של בית משפט זה.

העתירות מכוונות כלפי ההסדרים שנקבעו בתקנות השמירה על המקומות הקדושים, ואשר מכוחם נמנע מן העותרות לקיים תפילתן בכותל על פי דרכן. וכן העותרות בבג"צ 257/89 השיבו באריכות ובפרוט לטענה בדבר חוסר סמכותו של בית משפט זה (פרק ב' לעיקרי הטיעון מטעם העותרות מיום 24.2.91). איננו רואים מקום להאריך בכך לצורך הדיון שבפנינו.

דבר המלך על המקומות הקדושים איננו שולל את סמכותו של בית המשפט לדון בשמירה על הסדר הציבורי ובמניעת עבירות פליליות, כפי שנקבע בחוק ובתקנות השמירה על המקומות הקדושים. בפרשת חוגים לאומיים (בג"צ 222/68, פד"י כד(2) 141) דעת הרוב היא שדבר המלך שולל אמנם את סמכותו של בית המשפט לדון בחופש הפולחן במקומות הקדושים, אך הוא אינו שולל את הסמכות לדון בחופש הגישה למקומות הקדושים, בחובת השמירה מפני חילולם של המקומות הקדושים ובחובת ההגנה על רגשותיהם של בני הדתות אל המקומות המקודשים להם, שבהם דנות התקנות האמורות שבעניננו. עניינה של העתירה בחופש הגישה של העותרות אל הכותל המערבי, בסכנת חילולו של המקום ובפגיעה האפשרית ברגשות המתפללים, ובית המשפט מוסמך לדון בנושא העתירה.

נושא דיוננו בעולמה של הלכה

18. השאלות שאנו נדרשים להכריע בהן שלובות הן בנושאים שבענייני תפילה ודיניה, שהם מכבשון עולמה של הלכה. אין אני מתימה לפסוק את הדין בשאלה זו או אחרת המובאת בפנינו מבחינת עולמה הפסיקתי של ההלכה. לא פוסק ולא בן פוסק אנוכי; מעיין אני בדבריהם של חכמים ופוסקים, והוגה אני בהגותם והגיגיהם של בעלי מחשבה והוגים, ומביע אני את דעתי אני בנדון. עיון זה ראוי הוא על שום שבעלי הדין האריכו במעניהם בפנינו בשאלה זו מבחינה הלכתית, במיוחד על ידי הגשת חוות דעת של פרופ' פנחס שיפמן (בבג"צ 257/89), של פרופ'

שמואל שילה (בבג"צ 2410/90), ושל פרופ' אליאב שוחטמן, שהגיש תחילה חוות דעת לענין בג"צ 257/89, והוסיף חוות דעת לענין בג"צ 2410/90 שהוגש כעבור זמן. משום כבודם, אומר אף אני דברים אחדים בנושא זה. עיון זה דרוש לשם הבנת נושא דיוננו שמתחס הוא לשאלות מובהקות שבדיני ההלכה ומכוסס הוא על עולמה של הלכה וערכיה. מן הראוי ומן הנכון, איפוא, לדון בקצירת האומר - בטרם ניכנס לצדדים המשפטיים שבסוגיתנו - בנושאי העתירה כפי שהם באים לידי ביטוי בהלכה ועולמה.

שינויים חברתיים כמעמדה ובתיפקודה של האשה

19. נושא זה שבסוגיתנו - תפילת נשים, חיובן ופטורן ונושאים נוספים הקשורים לכך - נדון בספרות ההלכה וההגות מני אז. דיון הולך וגדל בנושא זה מצוי הוא במיוחד בדורנו, על רקע השינויים החברתיים עליהם נעמוד להלן, ונתחברו בענינו ספרים ומאמרים רבים, שלחלקם נציין בדברינו.

בעית מעמדה של האשה בעולמה של הלכה, על רקע השינוי שחל במעורבותה החברתית, מעמדה ההשכלתי והתפקידים שממלאת האשה בחיי יום יום - כולל האשה השומרת תורה ומצוות - נושא מרכזי הוא בעיונם של חלק מפוסקי ההלכה והוגי דעות בימינו. ואף אנו דנו בשאלה זו באריכות בפסיקתו של בית משפט זה (ראה בד"מ 1/81, נגר נ' נגר פד"י לח(1) 365; בג"צ 153/87, שקדיאל נ' השר לעניני דתות, פד"י מב(2) 221), לענין לימוד תורה על ידי אשה בהקשר לפסיקתנו בדבר החובה ללמד את הבן ולחנכו שמוטלת היא בשווה על האב והאם (פרשת נגר הנ"ל; ראה פרשת שקדיאל, עמ' 265), ובענין הזכות לבחור ולהבחר לתפקידים צבוריים (פרשת שקדיאל הנ"ל). לאחר דיון מפורט בשתי הסוגיות האמורות, סיכמנו ואמרנו (פרשת שקדיאל, עמ' 268):

"לענין לימוד תורה לאישה, מצויה הלכה מפורשת בתלמוד ובכל הפוסקים, שלא רק שפטורה היא מלימוד תורה אלא אף אסורה היא בלימוד תורה, ודין זה נסמך על לימוד מפסוק שבתורה - ולמדתם אותם את בניכם - ולא בנותיכם. אך בעקבות שינויים חברתיים-אידיאולוגיים מעמיקי התמורה שאירעו בדורות אחרונים, חל שינוי מהותי ומרחיק לכת בסוגיה זו, ונקבע, שלא רק שאיסור אין, אלא האישה אף חייבת בלימוד תורה, ולא רק שלומדת היא לעצמה, אלא מלמדת היא אף בניהם של אחרים. ואם כך עלה בסוגיית לימוד תורה לאישה, קל וחומר שכך צריך שיעלה לעניין בחירת אישה על ידי הציבור למילוי 'משימה' ציבורית, שלדעת הרוב המכריע של חכמי ההלכה אין לכך כל איסור מפורש בהלכה התלמודית גופה, ולדעת חלק מן הפוסקים, כמה וכמה ראשונים חולקים על דעתו של הרמב"ם, הסובר, שכל משימות אין ממנים בהם אלא איש. ואם חל שינוי כה מהותי כביטול האיסור התמור של לימוד תורה לאישה בעקבות תמורות חברתיות ואידיאולוגיות, על שום מה לא יחול שינוי, שהוא הרבה פחות מהותי, בעקבות אותן תמורות חברתיות אידיאולוגיות גופן, ואישה תהא רשאית לכהן כחברה כמנעצה דתית? וכי אין הנימוק - שבדברי הרב מלכה - לחיוב האישה בימינו בלימוד תורה, היינו 'שבימינו אלה, שהנשים לוקחות חלק גדול באורחות חיים, חודרות אל מעמקי החכמות החיצוניות וממלאות ספסלי האוניברסיטאות, מנהלות משרדים ובעלות עסקים ויש להן יד ושם בהנהגת המדינה ובעניני הפוליטיקה' (ההדגשה שלי - מ' א') כדי להוות נימוק מכריע וקובע להתיר לאישה זו גם לקחת חבל בפיתוח קיום השירותים הדתיים במקום מגוריה, וזאת על ידי כהונתה כחברה כמנעצה המופקדת על פיתוח וקיום אלה? והאם אין במניעת אפשרות כהונתה של אישה זו כמנעצה הדתית דווקא, שעה שלוקחת היא חלק פעיל בתחומים חינוכיים, לימודיים, תרבותיים, חברתיים ופוליטיים שונים משום עלבון קשה לכבודה ולמעמדה כאשה דתית דווקא? למלא תפקידים מתפקידים ציבוריים בכל תחומי החיים החברתיים, התרבותיים והפוליטיים - כן, אך למלא תפקיד ציבורי בגוף ציבורי שדואג לאורחות חייה הדתיים - לא? יציב בארץ, וגירא בשמי שמיא? (האזרח בארץ, והגר בשמי שמים? כבא קמא, מב, א)."

ועוד הוספנו ואמרנו (שם, עמ' 269):

"ודאי ואין צריך לומר, כי בעולמה של הלכה אין אנו דנים בשאלה הלכתית בלבד, בחינת זכויות

וחובות משפטיות, אלא שלוב וכרוך הוא נושאנו, קשר כל יינתק, בעולמה הערכי-אידיאולוגי של אורחות חיי תורה ומצוות. שהרי כלל גדול בידינו: אל תיקרי הליכות אלא הלכות (השווה מגילה, כח, ב), ואותה מידה נוכל לומר, בדרך הפרפראזה: על תיקרי הלכות אלא הליכות, שהרי הלכות משפט והליכות חיים ירדו כרוכים אלה באלה. ואכן ראינו בכל דבריהם של חכמים ופוסקים שעמדנו עליהם, שבנוסף לבחינה המשפטית של נושאנו, דנים הם, באריכות ובמפורט, באספקטים-מושגים של מהות המשפחה בעולמה של יהדות, בתפקידי האב והאם, האישה והגבר, בשלום בית, במושג הצניעות וכיוצא באלה, שהרי העיון במושגים אלה הכרחי הוא וחלק מהותי הוא מהפסיקה ההלכתית-משפטית, שהתעוררה בנושאנו, אך במושגים חשובים אלה יש לדון הן לפי משמעותם המקורית והן לפי זמן הדיון בהם. כפי שכן למדנו דעת מדברים שעמדנו עליהם וציטטנו מהם. טול, למשל, מושג אחרון זה, 'על משמעותו העמוקה בעולמה של יהדות באשר לכל אדם, כדברי מיכה המורשתי: 'הגיד לך אדם מה טוב ומה ה' דורש ממך - כי אם עשות משפט, ואהבת חסד והצנע לכת עם אלקיך' (מיכה ו', ח; וראה מכות, כד, א)."

בהקשר לכך ציטטנו (שם, עמ' 269) מדבריו של הרב א. ליכטנשטיין, ראש ישיבת הר עציון אשר באלון שבות שבגוש עציון (במאמרו "האשה וחינוכה", הוצאת אמנה, תש"ס, עמ' 158):

"השאלה היא, באיזו מידה רוצים להנציח את המצב ההתחלתי הקיים בהלכה או לשנות אותו בדרכים הלכתיות לגיטימיות, בהתחשב בהתפתחויות הסטוריות. זו שאלה השקפתית שאינה מיוחדת רק לבעיה שלנו, אלא לעוד הרבה שאלות, כגון שביעית, היתר עיסקה ועוד. כשאנו עוקפים את ההלכה, בכלים הלכתיים כמובן, האם יש לומר שההלכה רצתה אז כך, והיום היא רוצה אחרת? או שההלכה דורשת אותו דבר גם היום ואנחנו לא מסוגלים לעמוד בזה? כדי לדון בבעיה זו צריך לראות לא רק את השאלה הספציפית העומדת על הפרק, אלא גם את העומק הערכי של הבעיה. כשאנחנו באים היום לעקוף את ההלכה בכלים כשרים, יש לשאול האם זה למען השגת דבר שמבחינה ערכית ותורנית הוא משמעותי או לא. יש הנדל אם עוסקים בהערמה על מנת להאכיל כמה נשים עניות כמו במקרה של ר' טרפון בירושלמי (יבמות פ"ד הי"ב) או כדי שמישהו ירוויח עוד כמה לירות.

לבעיית שינוי או תיקון מעמד האשה, אם ניתן לבנות חברה בריאה ושלימה יותר, מתחשבת בערכי תורה והלכה, יש לטעון שמה שהיה פעם - החאים למצב של אז, והיום יש מקום להתייחס למציאות היום בחלל ריק. אי אפשר לחזור למצב של פעם, זה לא ריאלי. אי אפשר להחיות את התמימות הפשטנית שהיתה לאשה אז. מכאן שצריך להחליף את ה'צאנה וראנה' במשנה 'חולין', ללמד נשים יותר ולתת להן תוכן חיים שהוא קרוב יותר לגבר, כדי שהנשים תפקנה תועלת מן המציאות הקיימת. אבל לא זה ולא זה ודאי שאי אפשר. לא אמונה תמימה כמות פעם ולא לימוד תורה רציני, אם כן האשה תיפול בין שני הכסאות וזה וודאי לא טוב".

ועל כך הוספנו ואמרנו (פרשת שקדיאל, עמ' 269-270):

"כך דרכה של הלכה מני אז ומני קדם. אמרנו על כך במקום אחר (= המשפט העברי, מהדורה שלישית, חשמ"ח, עמ' טו):

'...בתולדות דיני המשפט העברי, מוסדותיו ונושאים, משתקפים במידה רבה תולדותיה של האומה העברית. שהרי המשפט העברי נמשך והתפתח, כשהוא אחוז ושזור בחיי המציאות ובעיותיה, כשהוא מדריך מציאות זו ומודרך על ידה. לפני חכמי ההלכה ומנהיגי הציבור עמדה משימה כפולה: מצד אחד הדאגה המתמדת להמשך יצירתו ופיתוחו של המשפט העברי, ומצד שני האחריות הגדולה של שמירה על רוחו, מגמתו ורציפותו של המשפט העברי, על הרעיון המרכזי שביסודו של כל מוסד ומוסד משפטי. ביצוע משימה כפולה זו של מציאת הכרעה ופתרון משפטיים, המושתתים על העבר והמשתתים את הצרכים המרובים של בני אותו דור, עולה מאליה לפני המעיין בתולדות המשפט העברי לכל תקופותיו...' (וכן ראה, שם, בעמ' 45).

ולשם כך נזקקה מערכת המשפט העברי למקורות המשפטיים של מערכת זו, היינו אותם מקורות שמערכת ההלכה עצמה מכירה בהם כאמצעים ליצור ולפתח את דיני מערכת המשפט העברי (ראה שם, בעמ' טו ו-45).

אכן, כך דרכה ועולמה של הלכה, וכל בעיה או סוגיה העולה בפניה, לרגל מציאות חברתית וסוציאלית משתנה, טעונה היא עיון ודיון מעמיקים בדיניה, עקרונותיה וערכיה כדי להביא לכלל פתרון הולם

ונכון - באמצעות המקורות היוצרים המצויים בתוך מערכת ההלכה - הן מבחינת פתרון הכעיה העולה והן מבחינת עולמה הרוחני והערכי של מערכת ההלכה. וככל שהנושא הוא עקרוני יותר, ומקיף יותר, צריך ועיון זה ייעשה בעיון מעמיק יותר ואחראי יותר. וכך הוא, במידה לא מעטה, לענין הנושאים העולים בעתירות שבפנינו, עליהן נעמוד עתה.

20. השאלות העולות בעתירות שבפנינו, מבחינת דיני ההלכה, ענינם בדיני התפילה: האחת - האם רשאיות נשים לעטוף עצמן בטלית וציצית; והשניה - האם מותר להן לשאת ספר תורה, ולקרוא בו. לשני נושאים אלה קודם בירורו של נושא נוסף, והוא - אופן קיום התפילה בציבור על ידי נשים. נושא אחרון זה מודגש במיוחד על ידי העותרות בכג"צ 2410/90, שהן מקפידות שקבוצות התפילה שהן מקיימות תהיינה "על פי ההלכה כמקובל בעולם האורתודוקסי היהודי הדתי", "שלא לקרוא לעצמן ושלא להחשב 'מנין', לשום דבר וענין", "שלא לקרוא את אותן התפילות אשר מותרות רק במסגרת מנין" ועוד (ראה לעיל, פסקה 11).

כאמור בפתיחתם של דברינו, דברים רבים ומאלפים נפסקו ונאמרו בנושאים אלה, ובנושאים רבים נוספים הקשורים אליהם, בספרות התלמודית, במפרשים, בפוסקים ובהגותם של חכמים. במיוחד הולך ורב הדיון בכל אלה לאחרונה, לרגל השינויים במציאות החברתית ומקומה ותיפקודה של האשה במציאות זו, עליה עמדנו זה עתה בדברים בהם פתחנו את העיון בנושא דיוננו בעולמה של הלכה. לא כאן המקום להאריך בכל אלה, ואין אנו מתיימרים ואין אנו רואים צורך למצות את הדיון והעיון בהם. נעמוד, בקצירת האומר, על כמה מעיקרי הדברים שבנושאי הסוגיות שבדיוננו.

ראויה לציון התופעה המעניינת שספרות הלכתית ניכרת וחשובה בנושאים אלה מצויה - בספרים ומאמרים - בשפה האנגלית (ראה ספרו של

הרב אברהם ווייס Women at Prayer, הרב משה מייזלמן Jewish Woman in Jewish Law, של הרב פרופ' אליעזר ברקוביץ - Jewish Women in Time and Torah, וכן מאמריהם של הרב דוד בלייך Survey of Recent Halakhic Periodical Literature (in: Tradition, 14:2 (1973) p. 113), של הרב שאול ברמן, The Status of Women in Halakhic Judaism, ושל הרב אריה א' פרימר, Women and Minyan, ועוד, אליהם נציין בהמשכם של דברים). תופעה זו, שאינה שכיחה ברובם המכריע של נושאים הלכתיים אחרים, יסודה בכך, שההתענינות, מתחילה ועד היום, ביישום הנושאים האמורים מצויה, במידה מרובה, במיוחד בקהילות שונות שבארצות הברית. וגם לכך עניין יש משנבוא להכריע מכחינה משפטית בנושא עתירתנו.

תפילה כ"מנין"

21. נשים חייבות בתפילה, אך אין הן חייבות בתפילה בציבור (ברכות כ, א-ב; רמב"ם, הלכות תפילה, א, ב; שו"ע אורח חיים סימן קו, א-ב, ומגן אברהם, שם, סעיף קטן ב; שו"ת שאגת אריה, יד) הדעות חלוקות אם נשים חייבות בכל שלושת התפילות היומיות - ערבית, שחרית ומנחה - או רק בחלקן. לדעת אחד הפוסקים המקובלים בדורנו, ר' ישראל מאיר מראדין, בספרו "משנה ברורה", נשים חייבות בתפילת שחרית ומנחה (משנה ברורה על שולחן ערוך אורח חיים, סימן קו, סעיף קטן ד). על הנימוק שנשים אינן חייבות בתפילה בציבור נעמוד להלן, בלברינו באשר למצוות עשה שהזמן גרמן.

לפי ההלכה, לשם קיום חובת תפילה בציבור, יש צורך ב"מנין", היינו עשרה גברים, ורק ב"מנין" נאמרים "דברים שכקדושה" (מגילה, כג, ב), היינו תפילות וברכות שמקדשים בהם את השם, כגון תפילת קדיש, ו"ברכו" ו"קדושה", וכן חזרת הש"ץ (= שליח-ציבור) את תפילת

שמונה עשרה. נשים אינן נמנות על הרכב "מנין" של עשרה, ולהלן נעמוד על טעמו של דבר. גם לענין דברים נוספים, כגון נשיאת כפים (= על ידי הכהנים), ברכת הזימון בעשרה, ועוד, צורך יש במנין של עשרה גברים, אך נחלקו הפוסקים בטעמו של דבר (ראה רמב"ם, הלכות תפילה, פרק ח, הלכות ד-ו; שלחן ערוך, אורח חיים, סימן נה, סעיף א וסימן סט, א; וראה על כל הנ"ל כמפורט באנציקלופדיה תלמודית כרך ו, בערך "דבר שבקדושה", עמ' תשיד ואילך).

נשים אינן נמנות על הרכב "מנין" הנדרש, כאמור, פרט לענינים מסוימים ומטעמים מסוימים, לפי דעותיהם של חכמי הלכה שונים, מבין הראשונים והאחרונים. דרך משל - לענין קריאת המגילה וברכת "הרב את ריבנו" שלאחר הקריאה (ראה רמב"ן, מלחמות ה', על הרי"ף, מגילה, ה, א; מאירי, ברכות, מז, ב; ר"ן על הרי"ף, מגילה יט, ב, ד"ה הכל כשרין, ועוד); לענין קידוש ה' בפרהסיא (ראה הרב ר' ראובן מרגליות, מרגליות הים, סנהדרין, עד, ב, סימנים ו, כז, ומקורות שמביא שם); לענין ברכת הגומל (ראה שולחן ערוך, אורח חיים, סימן כט, במשנה ברורה, סעיף קטן ג, ומקורות שמביא שם; וראה אנציקלופדיה תלמודית, כרך ד, עמ' שיח-שיט, בערך "ברכות הודאה"), ועוד; ולא כאן המקום להאריך (וראה מאמרו המפורט של הרב אריה פרימר, *Women and Minyan*, in: *Tradition* 23(4) 1988, p. 54 etc. *Women at prayer*, p. 13-56).

"מצוות עשה שהזמן גרמן"

22. בקשר לשאלות שבנושא סוגיתנו, והנימוקים שביסודן, מן הראוי לעמוד על העקרון שבהלכה, לפיו נשים פטורות מקיום מצוות עשה שהזמן גרמן, היינו שביצוען תלוי במועד ובזמן קבוע (ביום ולא בלילה,

במועדים מסוימים ביום, בימים ובהגים מסוימים, וכיוצא באלה; משנה קידושין, פרק א, משנה ז; קידושין לב, א; רמב"ם, הלכות עבודה זרה, פרק יב, הלכה ג; הלכות ציצית, פרק ג, הלכה ט; שולחן ערוך, אורח חיים, סימן יז, סעיף ב). בטרם נעייין בהסברה של הלכה זו, מן הראוי להעיר כי בעולמה של הלכה מצויים לא מעט יוצאים מן הכלל לכלל זה, ונשים חייבות במספר ניכר של מצוות עשה שהזמן גרמן - כגון אמירת (או שמיעת) קידוש בשבת, אכילת מצה כליל ראשון של פסח ועוד (ברכות כ, א-ב; קידושין לד, א; סוכה, כח, א ועוד; וראה, S. J. Berman, "The Status of Women in Halakhic Judaism" Tradition 14, 11-13 (1973).

לפטור זה ניתנו נימוקים שונים, (ראה, לדוגמה, הרב אלינסון, בין האשה ליוצרה, האשה והמצוות, ספר ראשון, מהדורה שניה, ירושלים, חשמ"ב, עמ' 30 ואילך; הרב ברמן, שם). הדעה המקובלת היא שמטרתו של פטור זה היא כדי להקל על האשה במילוי תפקידיה, ולא בשל נחיתותה ביחס לגברים. בעולמה של יהדות התפקיד המרכזי שנועד לאשה הוא בנין הבית והמשפחה - "כל כבודה בת מלך פנימה" (תהלים, מה, יד); אשר על כן קבעו חכמים כי כל מעשה שביצעו תלוי בזמן מסוים, אין היא מחויבת בעשייתו, כדי לא להכביד עליה במילוי תפקיד מרכזי זה. נימוק זה מופיע הוא בספרות ההלכה עוד בימי הראשונים (ראה, דרך משל, ספר אבודרהם השלם, סדר תפילות של חול, השער השלישי, ברכות המצוות).

נציין לדברים שנאמרו על ידי הרב ר' משה פיינשטיין, מגדולי הפוסקים בדורנו, בדיונו בנושאים שבסוגיתנו (אגרות משה, אורח חיים, חלק רביעי, סימן מט). וזה לשונו:

"כי סתם נשים בעולם אינן עשירות ועליהן מוטל גידול הילדים והילדות, שהיא מלאכה היותר חשובה, להשם יתברך ולהתורה...".

טבע הנשים מסוגל יותר לגידול הילדים, שמצד זה הקל עליהן שלא לחייבן בלמוד התורה, ובמצוות עשה שהזמן גרמן.

שלכן, אף אם ישתנה סדור החיים בעולם גם לכל הנשים ולעשירות בכל הזמנים, ואף כשאפשר למסור הגידול לאיזה אינשי ונשי כבמדינתנו - לא נשתנה דין התורה ואף לא דין דרבנן.

ובהמשכם של דברים, מוסיף הרב ר' משה פיינשטיין ואומר:

"צריך לדעת, כי אין זה בשביל שנשים פחותות במדרגת הקדושה מאנשים, דלענין הקדושה שוות לאנשים לענין שייכות החיוב במצוות. שרק מצד הקדושה דאיכא בישראל הוא ציווי המצוות, וגם לנשים נאמרו כל הקראי (= הפסוקים) דקדושה.

בין תחלת תנאי קבלת התורה: 'והייתם לי סגולה ואתם תהיו לי גוי קדוש' שנאמר לבית יעקב, אלו הנשים, וחגיד לכני ישראל, אלו האנשים... ובכל מקום שנמצא ענין קדושה דישראל נאמר גם לנשים.

ולכן, גם הנשים מכרכות בלשון: 'אשר קדשנו במצותיו', כמו האנשים, אף על המצוות שלא חייבתן תורה.

ורק שהוא קולא מאיזה טעמי השם יתברך שרצה להקל לנשים כדלעיל, ולא מצד גריעותא (=גריעות), חס ושלוש.

ובהחיוכים בין איש לאשתו איתא (=יש) חיוב הכבוד על האיש לאשתו ועל האשה לבעלה בלא שום חילוק.

והרבה מהנשים שהיו נביאות ויש להן כל דיני נביא שבאנשים.

ובהרבה דברים נשתבחו, בין בקראי (=פסוקים) בין בדברי חז"ל, עוד יותר מלאנשים.

ולכא שום זלזול בכבודן ובכל דבר, בזה שנפטרו מלמוד התורה וממצוות שהזמן גרמן, וליכא כלל שום סיבה להתרעם כלל.

וזה יש לכבוד תורתו להסביר בכל פעם ופעם.

דברים מאלפים אנו שומעים מפיו של ר' יצחק עראמה, בעל עקידת

יצחק, מגדולי ההוגים ופרשניה של תורה, החי בסופה של המאה ה-15, כדור גירוש ספרד. ואלה דבריו (עקידת יצחק, בראשית, השער התשיעי):

"והנה בשני השמות - 'אשה', 'חוה' - נחבאר שיש לאשה שתי תכליות:

האחד מה שיוורה עליו שם 'אשה', כי מאיש לוקחה', וכמוהו תוכל להבין ולהשכיל בדברי שכל וחסידות, כמו שעשו האמהות וכמה צדקניות ונביאות, וכאשר יורה פשט פרשת 'אשת חיל' (משלי לא).

והשני עניין ההולדה... וגידול הבנים, כאשר יורה עליה שם 'חוה' - אם כל חי'.

והנה תהיה האשה כאשר לא תלד מנועה מהתכלית הקטן [= השני דלעיל] ותישאר להרע או להטיב כמו האיש אשר לא יוליד, ונאמר עליהם [= על האיש העקר והאשה העקרה]: 'ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם, טוב מבנים ומבנות' (ישעיה, נו, ה), כי ודאי עיקר תולדותיהם של צדיקים מעשים טובים [= רש"י בראשית ו, ט, ד"ה 'אלה תולדות נח']. על כן חרה אף יעקב ברחל, כאשר אמרה: 'הכה לי בנים ואם אין מתה אנכי' (בראשית, ל, ב), לגעור בה ולהשכילה בזה בעניין הנכבד והוא, שהיא אינה מתה לפי התכלית המשותף, כאשר מנע ממנה פרי בטן, כמו שיהיה בו העניין גם כן אם (= הוא) לא יוליד".

התכלית הראשונה של האשה, שכבעלה, כך היא - "תוכל להבין ולהשכיל בדברי שכל וחסידות, כמו שעשו האמהות וכמה צדקניות ונביאות"; והתכלית הקטנה, השניה, הוא ענין ההולדה וגידול הבנים. סדר הדברים מעניין ומאלף, והוא חורג ממה שמקובל היה בעולמה של הגות באותם ימים (וראה עוד הרב אברהם ווייס, *Women at Prayer*, 1990, עמ' 5-11).

נימוק מאלף, מיוחד בטבעו, ניתן על ר' שמשון רפאל הירש, בעל אסכולת "תורה ודרך ארץ" (בפירושו לתורה, ויקרא, כג, מג):

"ברור, שפטור נשים ממצוות שהזמן גרמן איננו נובע מחשיבותן הפחותה כביכול, או מתוך שהתורה לא מצאה אותן ראויות כביכול לקיים מצוות אלה. הטעם לאי חיובן במצוות אלה הוא, כפי שנראה לנו, בכך שאין התורה חושבת שנשים זקוקות למצוות אלה ולקיומן. התורה מניחה אצל נשותינו חיבה יתרה והתלהבות קודש לתפקידן בעבודת הכורא, יותר מאשר אצל הגברים. הגברים, שהנסיונות בחייהם המקצועיים מסכנים את נאמנותם לתורה, זקוקים מזמן לזמן לתזכורות מדרבנות ומזהירות בצורת מצוות שהזמן גרמן. לא כן הנשים, שצורת חייהן כוללת פחות נסיונות וסיכונים כאלה".

23. "הפטור" מחיוב קיום מצוות עשה שהזמן גרמן - כגון תפילה בציבור, תקיעת שופר (בראש השנה), נטילת לולב (בסוכות), אינו שולל, איפוא, מהאשה את הרשות לקיים את מצוות העשה אם תרצה בכך, וכפי שראינו, לדעת פוסקים רבים, כאשר האשה מקיימת מצוות עשה שהזמן גרמן, אזי רשאית היא גם לברך את הכרחה המתאימה שנאמרת על ידי הגברים: "... אשר קדשנו במצוותיו וציוונו" (תוספות קידושין, לא, א, ד"ה דלא מפקידנא; רמב"ן, שם, ד"ה מאן דאמר לי; חידושי הריטב"א, שם, ד"ה כתבו כתוספות; הראב"ה, חלק ב, סימן תקצ"ז). אכן, כאמור לעיל, אשה הבאה להתפלל בציבור אינה נחשבת על מרכיבי ה"מנין" של עשרה. ניתן לכך, בין היתר, נימוק סביר והגיוני, והוא שמי שפטור מן המצוה אינו יכול להימנות על ההרכב הדרוש והמחייב כדי ליצור מנין של עשרה. בגלל אותו נימוק גופו, דרך משל, גם גבר שפטור מקיום מצוות - כגון שמת עליו קרובו שצריך לשבת עליו "שבעה" והנפטר טרם הובא לקבורה - נחשב ל"אונן" מעת הפטירה ועד להבאת הגופה לקבורה, ובתקופה הזו הנו פטור מקיום מצוות בגלל אבדו וטרדתו בקבורת המת, והמצב הנפשי שהוא נתון בו. לדעת רבים מפוסקי ההלכה, בתקופה זו של "אוננות", מאחר שפטור הוא מחובת התפילה, אין הוא יכול להיחשב על מרכיבי הרכב של "מנין" (שיירי כנסת הגדולה, אורח חיים, סימן נה, הגהות בית יוסף,

אות ד; שו"ת פרח מטה אהרון, חלק א, סימן יט; שו"ת שבות יעקב, חלק ב, סימן כה). ומשום כך נשים נמנות על הרכב "מנין" לענין דברים שהן מחויבות בהם, מנימוק זה או אחר (כגון לענין קריאת מגילה, קידוש ה' בפרהסיה ועוד (ראה דברינו לעיל; וראה ווייס, שם, עמ' 44-55).

"קבוצות תפילה" של נשים

24. עד לעת החדשה נשים לא היו הולכות, בדרך כלל, לבית כנסת לשם תפילה כציבור. בעת החדשה החלו נשים לבוא לבית הכנסת לתפילה בשבתות ובחגים; התפילה וקריאת התורה התנהלה כולה על ידי הגברים שנמצאו בעזרת הגברים; הנשים ישבו בעזרת נשים שהיא נפרדת מעזרת הגברים, ומילאו תפקיד פאסיבי בלבד, היינו התפללו בעזרת נשים את כל התפילה שנאמרה ונוהלה בעזרת הגברים.

העותרות שבעתירה בג"צ 257/89 מבקשות לקיים תפילה, שמורכבת ומתנהלת כולה על ידי נשים, כפי שנהוג במנין של גברים, היינו כאמירת קדיש, "ברכו" וכיוצא באלה. ברור כי עמדה זו נוגדת את ההלכה. לעומתן, העותרות שבעתירה בג"צ 2401/90 מבקשות אף הן לקיים תפילה שמורכבת ומתנהלת כולה על ידי נשים, אך לא כפי שנהוג ב"מנין" של גברים - היינו שנאמרים בתפילה קדיש, ברכו וכיוצא באלה - אלא ללא אמירתם של אלה, וזאת כדי לא לפגוע בדיני ההלכה. עותרות אלה מכנות את טקס תפילתן בשם "קבוצות תפילה" (באנגלית - Prayer groups או Tefillah groups), כדי להבחין בין מעמדה של קבוצת תפילה זו למעמדו של "מנין" גברים. אך לענין שני נושאים, ככל שנוגע לנושא עתירתן, נוהגות הן "בקבוצת התפילה" כפי שנהוג ב"מנין" הגברים, והוא - שמתעטפות הן בטלית וציצית, וקוראות הן בתורה, מבלי לכוך

ו"לעלות" לחורה, כנהוג ב"מנין" הגברים.

25. כאמור, הנשים הנמנות על "קבוצות התפילה" אינן נוהגות כדרךן של העותרות בכג"צ 257/89, משום שדרךן של אלה אינה עולה בקנה אחד עם דיני ההלכה; לטענתן, הדרך של "קבוצות התפילה", כמתואר לעיל, כן תואמת את דיני ההלכה. חלק מהרבנים הנמנים על היהדות האורתודוקסית תומכים ב"קבוצות תפילה" אלה. אך חלק אחר מהרבנים הנמנים על היהדות האורתודוקסית, שאף המה מודעים לתפקודה החברתי וההשכלתי של האשה שומרת תורה ומצוות בימינו ומעודדים אותה לכך, חולקים על דרכן זו של "קבוצות התפילה", ורואים בהן פגיעה חמורה בעולמה של הלכה. כיום הזה, מספרן של "קבוצות התפילה" הנ"ל אינו רב; תחילתן וייסודן ביהדות ארצות הברית, ובארץ מספרן מועט מאוד.

בין שתי הגישות האמורות ביהדות האורתודוקסית, שרב גם המשותף ביניהם, מצויים כאמור חילוקי דעות חריפים, הבאים לידי ביטוי בכתיבה עניפה למדי, שמקצתה נזכיר להלן ונעמוד על אי אלה פרטים שבהן. חילוקי דעות אלה חריפים הם עוד הרבה יותר, כיום הזה, בין לבין הרוב המכריע של היהדות האורתודוקסית, השולל שלילה מוחלטת את "קבוצות התפילה", ורואה בהם פגיעה חמורה בדיני ההלכה ובעולמה. על טיבם ומהותם של חילוקי דעות אלה נעמוד בהמשכם של דברים. אך כטרם נעיין בכך, נאמר בקצרה דברים אחדים על התעטפות בטלית ובציצית וקריאת התורה על ידי נשים.

התעטפות נשים בטלית

26. נשים פטורות מלבישת ציצית ומהתעטפות בטלית, על שום שמצווה זו

נמנית על מצוות עשה שהזמן גרמן, מאחר והחיוב בה הוא לפרק זמן מוגבל (שעות היום, ולא כלילה). אך כפי שאמרנו לענין מצוות עשה שהזמן גרמן שנשים פטורות מלקיימן, אך מותרות לקיימן, כך הוא גם לענין מצוות ציצית, והרמב"ם אף מביא עקרון כללי זה בהקשר למצוות ציצית. וזה לשונו (רמב"ם, הלכות ציצית, פרק ג, הלכה ט):

"נשים... פטורין מן הציצית מן התורה; נשים שרצו להתעטף בציצית, מתעטפים בלא ברכה. וכן שאר מצוות עשה שהנשים פטורות מהן, אם רצו לעשות אותן בלא ברכה, אין ממחין בידן".

וכן היא דעת הראב"ד (בהגהות הראב"ד, שם); ומוסיף שיש לנשים גם רשות לברך על קיום המצוות (וראה עוד דברי הראב"ד בפירוש לספרא, ויקרא, פרשתא ב.).

מחוך כך, אנו עומדים גם על חילוקי דעות בעולמה של הלכה באם נשים, שמקיימות מצוות עשה שהזמן גרמן מרצונן, רשאיות לברך על עשייתן של מצוות אלה. בדברינו הקודמים עמדנו על דעת אלה מחכמי ההלכה, ובראשם רבינו חס, מגדולי בעלי התוספות, שרשאיות הן לברך "אשר קדשנו כמצוותיו... וצונו", וכך היא גם דעת הראב"ד כאן לענין נשים המתעטפות בציצית שרשאיות הן לברך על כך. לעומת זאת, דעת הרמב"ם היא, כאמור, שרשאיות הן להתעטף בציצית אבל בלי ברכה, וזוהי שיטה שונה, שרבים מגדולי ההלכה, במיוחד מבין חכמי הספרדים, נקטו בה (וראה עוד דברינו להלן).

וכן קובע הרב ר' משה פיינשטיין בתשובתו האמורה (אגרות משה, אורח חיים, חלק רביעי, סימן מט), כי כשם שנשים רשאיות לקיים מצוות עשה שהזמן גרמן, ולברך עליהן, כך גם לענין מצוות ציצית - "שייך לאשה שתמצה ללבוש בגד שיהיה בצורה אחרת מכגדי אנשים, אבל יהיה בד'

כנפות ולהטיל בו ציצית ולקיים מצוה זו". הרב ר' משה פיינשטיין מוסיף סייג לכך, סייג שעובר כחוט השני בכל דבריו, והוא -

"אבל פשוט שהוא רק בחשקה נפשה לקיים מצוות אף כשלא נצטווה.

אבל מכיון שאינו לכוונה זו אלא מצד תרעומתה על תורתו, אין זה מעשה מצוה כלל אלא אדרכה מעשה איסור, שהאיסור דכפירה שחושבת דשייך שיהיה איזה חלוף כדיני התורה היא עושית גם במעשה שחמיר".

דרישת כוונה זו של קיום המצוה מתוך מטרה לקיימה, ולא מתוך מניע של אי התחשבות בדין שבהלכה בגלל "שיקולים זרים" של התנגדות עקרונית לעצם הפטור על שום שפוגע הוא באשה, משמשת היא יסוד מוסד בעולמה של הלכה, בהתקנת תקנות, בהנהגת מנהגים, והכנסת שינויים בהם. בעלי הדין הגישו לנו מכתב שנכתב על ידי הרב טנדלר, נכדו של הרב ר' משה פיינשטיין, המבהיר את גישת סבו, באשר לחשש הגדול שמניעיהם של קבוצות התפילה נובע מהשיקולים הזרים כאמור, וההיתר לעטיפת טלית הנה אך ורק כאשר ברור כי "כוונתן לשם שמים, בלי שום ערעור על תורת ישראל ומנהגי ישראל".

נימוק זה נמנה הוא על התפיסות הערכיות שבעולמה של הלכה, שמשמשות גורם נכבד כמדיניות פסיקתה של ההלכה בכלל, ובנושאים רגישים ומיוחדים כגון זה שבפנינו - בפרט. ועוד נדון בכך בהמשכם של דברים.

בדורות הראשונים והאחרונים, היו נשים שנהגו להתעטף בציצית, ולברך עליה, על דעתם של חכמים (ראה י.ז. כהנא, תשובות ופסקים מהר"ם מרוטנבורג, פסקים ומנהגים, עמ' קמא, סימן כד; שו"ת צמח צדק,

לאדמור השלישי בשושלת חכ"ד, חלק אורח חיים, סימן ג, שם מצוי דיון מפורט ומלא בנושא; הרב י. מ. טולידאנו, נר המערב, עמ' 155; וכן ראה ש. אשכנזי, האשה באספקלריית היהדות, תשי"ג, חלק א, עמ' קלז). יחד עם זאת, לא נהגו נשים, לפחות בדורות האחרונים, ללבוש ציצית ולהתעטף בטלית, בשונה ממצוות אחרות שהזמן גרמן - כתקיעה בשופר, נטילת לולב ושיבה בסוכה שנוהגות הן לקיימן. הטעם לכך יסודו נעוץ במנהג, המוזכר לראשונה על ידי המהרי"ל (שו"ת מהרי"ל החדשות, ירושלים, תשל"ז, אורח חיים, סימן ז, עמ' יג-יד) שנשים תמנענה מכך. המנהג הובא ברמ"א (שולחן ערוך, אורח חיים, סימן יז, סעיף ב), אשר זה לשונו:

"ומ"מ אם רוצים לעטפו ולכרך עליו הרשות בידן כמו בשאר מצוות. עשה שהזמן גרמן... אך מחזי כיוהרא. ולכן אין להן ללבוש ציצית הואיל ואינו חובת גברא".

מתוך דבריהם של חלק מבין הפוסקים האחרונים עולה אכן שהמנהג כיום הוא שאין נשים מתעטפות בציצית (כף החיים, אורח חיים, סימן יז, סעיף קטן ח; ערוך השולחן, אורח חיים, סימן יז, סעיפים ב-ג, וראה שם הסברו של בעל "ערוך השולחן" לדברי הרמ"א ש"מחזי כיוהרא", וסיום דבריו: 'ולכן אין מניחים לנהוג מצוה זו, וכן המנהג, ואין לשנות'; הרב ש. ישראלי במאמרו "נשים בקיום מצוות" בתוך: האשה וחינוכה, הוצאת "אמונה", תש"ס, עמ' 29; וכן ראה מייזלמן, שם, עמ' 44-45, 152-154). למען שלמות הדיון יש להוסיף גם את האמור בתרגום יונתן בן עוזיאל על הפסוק בתורה (דברים, כב, ה): לא יהיה כלי גבר וכו', אך נימוק זה לא נתקבל על דעת רוב הפוסקים (וראה תשובת ר' משה פיינשטיין, עליה עמדנו לעיל, וכן הדיוק בדבריו האמורים: בגד שיהיה בצורה אחרת מכגדי אנשים). מן הראוי להעיר, באשר לנימוק של "מחזי כיוהרא", כי לענינים אחרים שבקשר אליהם מובא נימוק זה בעולמה של הלכה, לא תמיד היה בו כדי להביא לכלל איסור המקובל על

הכל. כך, דרך משל, חלק מגדולי הלכה ומקובלים, כגון רבי יצחק לוריא, האר"י, הורו שאין ללבוש ציצית מחוץ לכגדים מטעם יוהרא, וחכמי הלכה אחרים הורו שלא להניח תפילין של רבינו חם משום יוהרא; לענין שני הדברים, ובמיוחד לענין הראשון שלא ללבוש ציצית מעל לכגדים, חלק ניכר משומרי תורה ומצוות בימינו אינם נוהגים כך (וראה על הנ"ל במפורט בדבריו של הראשון לציון, הרב עובדיה יוסף, שו"ת יחוה דעת, חלק ב, סימן א).

קריאה בתורה ע"י נשים

27. לדעת רוב הפוסקים, נשים פטורות ממצוות קריאת התורה כוון שנחשבת היא למצווה עשה שהזמן גרמא (תוספות, ראש השנה, לג, א, ד"ה הא רבי יהודה הא רבי יוסי; וראה שם דיון מפורט ברוב נושאי סוגית דיוננו; ר"ן על הרי"ף, מגילה כג, א, ד"ה הכל עולין למנין שבעה; שו"ת מהרש"ם, חלק א, סימן קנ"ח; ערוך השולחן, אורח חיים, סימן רפב, סעיף קטן ו).

לשם בירור נושא זה שבדיוננו מן הראוי לעיין, בקצרה, בהנמקותיו של בעל ערוך השולחן (שם). בתחילת דבריו אומר הוא שמצוי מקור בהלכה שהימנו ניתן להסיק שנשים כן חייבות בשמיעת קריאת התורה:

"ודע, דנמצא במסכת סופרים (פרק יח, הלכה ד) שנשים חייבות לשמוע קריאת ספר כאנשים וכו' ומן הדין הוא לתרגם לעם, לנשים ותינוקות, כל סדר ונביא של שבת לאחר קריאת התורה; עד כאן לשונו".

אך דוחה הוא ראייה זו, וזה לשונו:

"ונראה לי דלאו חיוב גמור קאמר, אלא דומיא דתינוקות, שהרי פטורה מתלמוד תורה.

ועוד - דאין לך זמן גרמא יותר מזו.

ומה שאשה עולה למניין שבעה (= בקריאת התורה; הכוונה לאמור במסכת מגילה, כג, א), כבר כתבו התוספות בראש השנה (לג, א, סוף ד"ה הא), דזהו כמו שמכרכות על כל מצות עשה שהזמן גרמא...

ואין לדמות למצות הקהל, שצותה התורה (=דברים, לא, יב): 'הקהל את העם, האנשים והנשים והטף', שזו היא מצוה מיוחדת פעם לשבע שנים שהיה המלך בעצמו קורא ספר משנה תורה שהם דברי כבושין".

כוונת הדברים היא לאמור בספר דברים, פרק' לא, פסוקים י-ג,

ומן הראוי להביאם במילואם, מאחר שהאמור בהם שימש כאחד המקורות

המובאים בהקשר לנושא דיוננו. וכך נאמ' בפסוקים האמורים:

"ויצו משה אותם לאמור: מקץ שבע שנים במועד שנת השמיטה בחג הסכות.

בבוא כל ישראל לראות את פני ה' אלקיך במקום אשר יבחר, תקרא את התורה הזאת נגד כל ישראל באזניהם.

הקהל את העם האנשים והנשים והטף וגרך אשר בשעריך, למען ישמעו ולמען ילמדו ויראו את ה' אלקיכם ושמרו לעשות את כל דברי התורה הזאת.

ובניהם אשר לא ידעו ישמעו ולמדו ליראה את ה' אלקיכם כל הימים אשר אתם חיים על האדמה אשר אתם עובדים את הירדן שמה לרשתה".

מסקנת בעל ערוך השלחן היא, איפוא, שאין באלה כדי להוכיח

קיום חיוב לנשים בקריאת התורה. וכך מסיים הוא את דבריו:

"אבל שנאמר, שמחוייבים בכל שבת בקריאת התורה - וודאי הוא מילתא דתמיה (= דבר תמוה), ומעשים בכל יום יוכיחו; ועל פי רוב אי אפשר להן לשמוע. אלא ה'מסכת סופרים' אומר, על דרך המוסר, בזמן שהיו מתרגמים, שנכון לתרגם

לפניהן ולפני התינוקות להשריש בלבן יראת ה'
ואהבתו יתכר".

וכן ראה "משנה ברורה", שם, שם, סעיף קטן יב.

לעומת דעה זו, עולה מדבריו של בעל "מגן אברהם" (על שולחן
ערוך, אורח חיים, סימן רפב, סעיף קטן ו), לכאורה, שניתן להסיק
מהמקורות המובאים בערוך השלחן שנשים חייבות בקריאת התורה.

לאחר שהמגן אברהם מביא את האמור במסכת מגילה, כג, א, ש"הכל
עולין לשבעה" (ראה לעיל), והפרושים השונים שניתנו לכך, ממשיך הוא
ואומר:

"משמע מכאן דאשה חייבת לשמוע קריאת התורה;
ואף על פי שנתקנה (= קריאת התורה) משום
תלמוד תורה ונשים אינן חייבות בתלמוד תורה,
מכל מקום מצוה לשמוע, כמו מצות הקהל שהנשים
והטף חייבים בה. עיין סימן קמ"ו.

ומיהו יש לומר, דאף על פי שאינן חייבות -
עולות למנין; וכן כתבו התוספות סוף (מסכת)
ראש השנה.

אבל במסכת סופרים, פרק יח, כתוב הנשים חייבות
לשמוע קריאת הספר כאנשים, ומצוה לתרגם להם
שיבינו; עד כאן לשונו.

אך גם בעל מגן אברהם מסיים את דבריו לאמור:

"וכאן נהגו הנשים לצאת חוצה".

ולא כאן המקום להאריך, בסוגיא זו, לצורך דיוננו. ומתוך נמוק
זה גופו לא מצאנו מקום לדון באמור במסכת מגילה, שם, וברמב"ם,
הלכות תפילה פרק יב, הלכה יז, ובשו"ע, אורח חיים, סימן רפב, סעיף
ג, בענין הנימוק של "כבוד הציבור" (בדבר משמעותו של נימוק זה, ראה

דיון מפורט אצל ווייס, שם, עמ' 67-83; וכן ראה מייזלמן, שם, עמ' 140-146).

מצות קריאת התורה מוגדרת כמצות עשה שהזמן גרמא, על שום שמוחממת היא לזמנים קבועים. נשים אינן מצטרפות, איפוא, להרכבת "מנין" של עשרה לקריאת התורה, כשם שאינן מרכיבות "מנין" לתפילה. אך מותרות הן בקריאת התורה, משמדובר ב"קבוצת תפילה" המורכבת כולה מנשים, ואופיה של קריאה זו. השאלה העולה היא כאשר לברכת "ברכו", שהותקנה על ידי חכמים בעת קריאת התורה, שהיא נמנית על "דברים שבקדושה" (ראה לעיל). דיונים רבים הביאו להצעות שונות בקשר לברכה אחת הנאמרת בפני קריאת התורה, והיא נאמרת לפני תפילת שחרית, שניתן, איפוא, לאמרה. כאמור, בעתירתן של העותרות בבג"צ 2410/90 שמבקשות לקיים קבוצת תפילה תוך שמירת דיני ההלכה, נאמר שהן "קוראות מספר תורה אשר הן נושאות עמן", אך - "אין הן מקיימות סדרי קריאת התורה, ולא מברכות או 'עולות' לקרוא בתורה" (לעיל, פסקה 11); אשר על כן איני רואה מקום להאריך מעבר לכך. נציין למה שנאמר במכתבו האמור של הרב טנדלר, עליו עמדנו בדברינו לעיל, לאחר שהדגיש את התאורטיות בדבר עצם אפשרות קיום "קבוצת התפילה" של נשים שכוונתן לשם שמים, כי -

"וגם יכולות לקרוא מספר תורה, רק יזהרו שלא לעשותו באופן שיש לטעות שזה במעשה קריאה בציבור. למשל, לא יברכו בפרהסיא, או יסמכו על מה שברכו מקודם, או במקרה שעדיין לא ברכו - יברכו לעצמן".

וכן ראה בסיומו של המכתב האמור: "ואין איסור גמור לאשה נידה מלהסתכל או ליגע בספר תורה, גם שנכון להחמיר, מכל מקום נתפשט שמקילות בזה" (וראה רמב"ם, הלכות ספר תורה, פרק י, הלכה ת; שולחן ערוך, יורה דעה, סימן רפכ, ט; וראה דברי הרמ"א על שולחן ערוך,

אורח חיים, סימן פח, א, ודיון בקשר לכך אצל ווייס, עמ' 85-98).

ואשר לקריאה בדרך זו בבית כנסת, נדון בהמשכם של דברים.

המנהג בעולמה של הלכה

28. משבאנו לכאן, מן הראוי לומר דברים מספר בקשר לכוחו של המנהג במערכת ההלכה, שתפקיד מיוחד נועד לו בנושא הסוגיה שבפנינו.

א. על המנהג כאחד מהמקורות המשפטיים היוצרים והקובעים במשפט העברי דנתי בהרחבה במקום אחר (ראה המשפט העברי, מהדורה שלישית, ירושלים, תשמ"ח, עמ' 713 ואילך). המנהג יכול ויעיד על קיומו של דין משכבר הימים, שבא בשעתו לעולמה של הלכה בדרך המדרש, התקנה וכיוצא באלה, ויכול וישמש הוא עצמו מקור יוצר לדין, בנסיבות מסוימות ולאחר מילוי תנאים מסוימים; השוני שכוחו של המנהג בענינים שבאיסורא לתחומי הלכה אחרים; הוכחת קיום המנהג, ופיקוחם של חכמי ההלכה על המנהג - אם מקורו בטעות, אם הוא מנהג גרוע, אם הוא לטורח על הציבור וכיוצא באלה (ראה המשפט העברי, שם). לא כאן המקום להאריך בנושא גדול ורחב היקף זה. רק עוד זאת נציין, שהמנהג כשם שיכול ויהיה כללי כך יכול ויהיה מקומי, היינו מוגבל למקום או מקומות מסוימים, כאשר גורמים שונים, לגיטימיים, משפיעים על כלליותו או מוגבלותו, וכן עשוי הוא מעצם טבעו להשתנות, לפי המקום והזמן, הכל לפי קיומם של גורמים לגיטימיים, שבמקום ושבזמן, המצדיקים שינוי זה (ראה המשפט העברי, שם; מנחם אלון (עורך), מפתח השאלות והתשובות של חכמי ספרד וצפון אפריקה, הוצאת המכון לחקר המשפט העברי, המפתח המשפטי, ירושלים תשמ"ו, כרך א, ערך "מנהג", עמ' 230-233; וראה עוד ספרו המקיף והמפורט של פרופ' דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, מקורות ותולדות, חלק א, תשמ"ט-1989, ושם, עמ' ס-סא,

והערה 18; חלק ב, תשנ"א-1991).

ב. בנושא סוגיתנו אומר על כך הרב צבי שכטר ("צאי לך בעקבי הצאן", פורסם ב"בית יצחק" כרך יז, תשמ"ה, 118, כעמ' 127):

"מעולם לא שמענו ולא ראינו הנהגה כזו, שיסדרו קריאת התורה וקריאת המגילה לנשים לבדן, וכן שיסדרו הקפות לנשים לבדן, ועלינו מוטלת החובה להמשיך במסורת אבותינו ואבות אבותינו באופן עשיית המצוות".

ואשר על כן -

"שמאחר שמעולם לא נהגו הנשים לקיים מצוות תפילה וקריאת התורה וכא' באופן כזה, אין לנו לשנות ממסורת אבותינו ולבדות מליבנו אופני הנהגות מחודשות... ולא זו בלבד שעלינו להמשיך במסורת אבותינו, אלא איסורא נמי איכא לשנות במנהגים. ואף דקיימא לן' דלא ראינו אינה ראייה', מכל מקום כבר ביאר הש"ך ליורה דעה (סימן א', ס"ק א')... דהנהגה כזו קובעת על כל פנים את המנהג... וממילא יש בהנהגות האלו איסור משום שינוי במנהג" (שם, עמ' 128-129).

קביעה זו אינה נקיה מספק. לא כל אי מציאותו של מנהג מהוה ראייה של "הסדר שלילי"; בנסיבות מסוימות יש כאן משום "לאקונה", שמקום יש למלא אותה, בהגיע השעה והצורך לכך, כמוכן אם אין בכך משום איסור הלכתי.

ג. דוגמא מעניינת לכך מצויה בשתי תשובות שניתנו על ידי הרב ר' יחיאל וויינברג, מחשובי הפוסקים בדורנו, בעל מחבר שו"ת שרידי אש, בחלק שלישי, סימנים צג ו-צו. הרב שכטר, בסימוכין לדבריו, מביא תשובה אחת משתי תשובות אלה - זו שכסימן צו - כסימוכין לדבריו (שם, עמ' 128), אך מתוך השוואת האמור בשתי התשובות האמורות, עולה מסקנה שונה. נעייין קמעה, בקצירת האומר, בדבר.

בתשובה שבסימן צו דן הרב ר' יחיאל וויינברג בשאלה אם מותר לתת סם הרדמה לילד בעת המילה, או לגדול בעת שמלים אותו - כגון גר או מי שלא נימול בקטנותו - כדי להקל עליו את הייסורים הכרוכים במילה. תשובתו היא שלילית, במיוחד לענין מילתו של גדול. בתשובה האחרת - זו שבסימן צג - נשאל הרב ר' יחיאל וויינברג בדבר קיום חגיגת בת מצוה לבת בהגיעה לגיל מצוות, כשהיא בת 12, כשם שמאז ומעולם נהגו לחגוג בר מצוה לבן בהגיעו לעול תורה ומצוות, משמלאו לו 13 שנים. לענין זה תשובתו היא חיובית, וכי יש לקיים חגיגת בת מצוה גם לבת. המשותף לשני הענינים שבשתי התשובות הוא הכנסת נהג חדש, לענין ברית מילה ולענין חגיגת בת מצוה. את תשובתו השלילית לענין שמוש בסם שינה בעת ברית המילה מנמק ר' יחיאל וויינברג, בתשובה ארוכה ומפורטת, בכך, שאפשרות זו קיימת היתה מקדמת דנא, עוד בתקופת התלמוד, אך הובעה התנגדות לכך על ידי חכמי ההלכה, מנימוקים הלכתיים המפורטים בתשובתו, ובכגון דא חל הכלל ש"מנהג ישראל תורה הוא", ואין לסטות הימנו. לעומת זאת, אשר לקיום חגיגת בת מצוה, תשובתו היא חיובית. ומאלפים מאוד הם נימוקיו לתשובה זו. אכן, גם חגיגת בת מצוה לא היתה נהוגה בדורות עברו, ומתוך כך -

"ויש טוענים נגד ההיתר של חגיגת הבת מצוה, משום שהוא נגד מנהג הדורות הקודמים, שלא נהגו מנהג זה" (שם, עמ' רצז, טור ראשון).

טענה זו נדחת על ידו. וכל כך למה?

"אבל באמת אין זו טענה כי בדורות שלפנינו לא הצטרכו לעסוק בחינוך הבנות, לפי שכל אחד מישראל היה מלא תורה ויראת שמים, וגם האויר (= האוירה) בכל עיר ועיר בישראל, היה מלא וממלא ברוח היהדות... אבל עכשיו נשתנו הדורות שינוי עצום..." (שם).

וזאת אף זאת:

"והרי זה דבר מכאיב לב, שבחינוך הכללי, לימודי שפות וספרות חילונית ומדעי הטבע והרוח דואגים לכנות כמו לכנים, ואילו בחינוך הדתי, לימודי תנ"ך וספרות המוסר של חז"ל, וחינוך למצוות מעשיות שהנשים חייבות בהן, מזניחים לגמרי. לאשרנו עמדו גדולי ישראל בדור הקודם על הקלקלה הזאת ותקנו מוסדות של תורה וחיזוק דתי בעד בנות ישראל. הקמת רשת גדולה ומקיפה של בית יעקב היא ההפגנה הנהדרה ביותר של דורנו. ושורת ההגיון הישר וחובת העיקרון הפדגוגי מחייב, כמעט, לחוג גם לבת את הגעתה לחיוב במצוות.

והפליה זו שעושים בין הבנים והבנות בנוגע לחגיגת הבגרות פוגעת קשה ברגש-האנושי של הבת הבוגרת" (שם, עמ' רצז, טור שני).

ואשר לחשש של "שיקולים זרים" בהכנסת מנהג חדש זה של חגיגת

בר מצוה - היינו חיקוי למנהגי הגויים וכיוצא באלה, מוסיף הוא

ואומר:

"ואלה מאחינו שהנהיגו זה מחדש חגיגת בת מצוה אומרים, שהם עושים כן כדי לחזק בלב הבת, שהגיעה למצוות, רגש אהבה ליהדות ולמצוותיה, ולעורר בה רגש הגאון על יהדותה ועל היותה בת לעם גדול וקדוש. ולא איכפת לנו מה שגם הגויים חוגגים חגיגת הקונפרמציון בין לבנים ובין לבנות, הם כדידהו ואנן בדידן (= הם בשלהם ואנחנו בשלנו), הם מתפללים וכורעים בכנסיות שלהם, ואנחנו כורעים ומשתחוים ומודים לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא" (שם, עמ' רצז, טור ראשון).

ד. סיכומם של דברים. מנהג שבא לסטות ממנהג קודם ששלל את המנהג

שבמבקשים לחדש - כגון לענין אמצעי הרדמה בברית מילה - ושאינו

מוצדק בשל שינויים חברתיים ואידאולוגיים לגיטימיים בעולמה של

הלכה, אין לנהוג לפיו, שהרי זהו כוחו של מנהג, שהיה לדין, ואין כל

הצדקה עניינית-הלכתית בשינויו. לעומת זאת, הכנסת מנהג חדש - כגון חגיגת בת מצוה לבת - שאיננו נוגד את הדין, ואי קיומו בעבר נבע ממיאוס חברתית-אידיאולוגית מסוימת שכיום הזה השתנתה לחלוטין (ראה גם דברים שהובאו על ידינו לעיל - פסקה 19 - בפרשת נגר ושקדיאל בענין השוני שחל בתפקודם החברתי והשכלתם של נשים בדורנו), מן הנכון ומן הראוי שיתקבל, לגופו של ענין וכדי למנוע בדורנו, כדבריו האמורים של הרב ר' יחיאל וויינברג - "הפליה זו שעושים בין הבנים והבנות בנוגע לחגיגת הבגרות (= שהיא) פוגעת קשה ברגש האנושי של הבת הכוגרת".

על הבחנה מהותית זו בדרכו של המנהג לאור שתי תשובותיו האמורות של הרב וויינברג, עמד תלמידו הרב פרופ' אליעזר ברקוביץ בספרו Jewish Woman in Time and Torah, ניו ג'רסי, 1990, בעמ' 79-81, בהסיקו מכך (שם, עמ' 81) גם לענין "קבוצות התפילה" של נשים, לפי הסייגים שנהגו לפיהן, כאמור בדברינו לעיל.

ה. שאלת הנהגת חגיגת בת מצוה בהגיע הבת לגיל שנים עשרה נידונה גם על ידי הרב ר' משה פיינשטיין (שו"ת אגרות משה, אורח חיים, סימן קד). בחשובתו מפקפק הוא בעצם נכונות הכנסת המנהג של חגיגת בת מצוה, ואין הוא רואה בחגיגה זו משום "דבר מצוה וסעודת מצוה, כי הוא רק כשמחה של יום הולדת בעלמא". הרב ר' משה פיינשטיין אוסר באופן מוחלט לקיים חגיגת בת מצוה בבית הכנסת, ומחיל לערכה רק בבית; לכך מוסיף הוא, כפי שראינו כבר בתשובותיו הקודמות, גם את השיקול שיש בחגיגה זו משום שיקול זר של חיקוי למה שנהוג בחוגים שאינם מקבלים עליהם כל עיקר עולה של הלכה. בחשובתו האמורה מסכים הרב ר' יחיאל וויינברג לסייג זה של הרב ר' משה פיינשטיין שלא לערוך החגיגה בבית הכנסת "כי אם בבית פרטי או כאולם הסמוך לבית

הכנסת" (שם, עמ' רצז, טור א), זאת משום הנימוק של השיקול הזר שבחיקוי.

דרך אגב, בתשובתו דן הרב ר' יחיאל וויינברג על שום מה יש לראות בעובדה שמקורו של מנהג הוא בחיקוי בעל אופי שלילי משום "שיקול זר" הפוגם במנהג, ולכן מן הראוי שחגיגת בת-המצוה לא תתקיים בבית הכנסת. הנימוק הוא על שום שבחיקוי זה מדובר בחיקוי שיסודו בתנועה הרפורמית שניקשה, והביאה אצל אלה שנימנו עליה, לביטול הלכות עקרוניות ביותר בעולמה של יהדות, ובין היתר "מחקו מסידור התפילות כל זכר לשיבת ציון וסדר העבודה לירושלים" (סימן צג, שם, עמ' רצח; וראה עוד בג"צ 47/82, קרן התנועה ליהדות מתקדמת בישראל נ' שר הדתות, פד"י מג(2) 661, דיוונו המפורט בעמדתה של התנועה הרפורמית, אז וכיום, שאינה מכירה במערכת ההלכה כמערכת נורמטיבית מחייבת, גם בדברים עקרוניים ביותר בעולמה של יהדות; שם, עמ' 705-709; וראה שם, שו"ת שרידי אש, סימן צג, תשובה מאלפת בשם הרב פרופסור ר' דוד צבי הופמן, מחשובי הפוסקים בדור שעבר, בשו"ת מלמד להועיל, אורח חיים, סימן טז, בענין איסור עוגב בבית הכנסת, משום שיקול זה של חיקוי שלילי). סייג זה, שהסכים לו גם הרב ר' יחיאל וויינברג, יסודו גם בזהירות המיוחדת הדרושה בשינוי מנהגים בבית הכנסת, כפי שנעמוד על כך להלן.

ו. מתשובתו האמורה של הרב ר' משה פיינשטיין עולה שאין דעתו נוחה מעצם הכנסת המנהג של חגיגת בת מצוה, כמפורט לעיל. בקשר לכך מעניינת היא פסיקתו של הראשון לציון הרב עובדיה יוסף, הרואה קיומו ועידודו של מנהג זה בחיוב גמור, ואף ממליץ על כך:

"... נראה בודאי שיש מצוה לערוך סעודה ושמחה לבת מצוה, על פי מה שכתב מהרש"ל (= ר' שלמה לוריא, מגדולי ההלכה במאה השש עשרה בפולין)

בספר ים של שלמה (פרק ז, כבא קמא, סימן לז),
 שסעודת בר מצוה אין לך סעודת מצוה גדולה מזו.
 והכי נמי (= וכך גם) בת שמתחייבת בכל המצוות
 שהאשה חייבת בהן, והוה לה (= והריהי) מצווה
 ועושה, שפיר יש לעשותו יום טוב, ומצוה נמי
 איכא... (שו"ת יביע אומר, חלק שישי, חלק
 אורח חיים, סימן כט, סעיף ד).

באותו נושא דן הראשון לציון הרב עובדיה יוסף גם במקום אחר
 (שו"ת יחוה דעת, חלק שני, סימן כט), ושם מוסיף הוא ואומר (בעמ'
 קיא):

"ובאמת שמניעת חגיגות לבנות מצוה, נותנת יד
 לפושעים לקטרג על חכמי ישראל, שכאילו מקפחים
 את בנות ישראל, ועושים הפליה בין הבנים
 לבנות".

וכן מביא הוא, ומסתמך, על דבריו האמורים של הרב ר' יחיאל
 ויינברג, בסימן צג, שאין בכך משום חיקוי לחוקות הגויים, ואי קיום
 חגיגת בת מצוה יש בה משום הפליה לגבי הבת ומשום פגיעה בקשה ברגש
 האנושי שבה.

בהמשך הדברים מסתמך הרב ר' עובדיה יוסף על תשובות נוספות
 מבין חכמי הלכה ספרדיים בני זמננו; וביניהם הרב ר' עובדיה הדאיה
 (שו"ת ישכיל עבדי, חלק ה, חלק אורח חיים, סימן כח) שסובר כך, וכן
 עולה מדברי הגאון רבי יוסף חיים בספר בן איש חי (ראה שו"ת יביע
 אומר ויחוה דעת, שם).

הרב עובדיה יוסף מתיחס לדעתו של הרב ר' משה פיינשטיין שמפקפק
 בנכונות המנהג של חגיגת בת מצוה, כפי שעמדנו על כך לעיל, ומסתייג
 הוא מדבריו:

"... וראיתי להרב הגאון ר' משה פיינשטיין
 שליט"א, בשו"ת אגרות משה, חלק אורח חיים,
 סימן קד... .

ובמחילת כבוד תורתו אין דבריו מחוורים.
שמכיון שנכנסה למצוות והיא כגדולה המצווה
ועושה, בכל המצוות שהאשה חייבת בהן, כודאי
שיש בזה מצוה... " (שו"ת יביע אומר, שם; וראה
בשו"ת יחווה דעת, שם - עמ' קי-קיא - שחולק על
דברים נוספים שכתב הרב ר' משה פיינשטיין
בנושא זה להצדקת עמדתו; עיין שם).

וכך מסכם הראשון לציון הרב עובדיה יוסף את פסיקתו (יחווה

דעת, שם):

"המנהג שנוהגים לעשות מסיבה חגיגית וסעודת
הודאה ושמחה לבת מצוה ביום מלאת לה שתיים עשרה
שנה ויום אחד, הוא מנהג טוב והגון. וטוב
שיאמרו שם דברי תורה, ושירות ותשבחות להשם
יתברך. אולם יש לשמור בקפדנות על כללי
הצניעות לפי דעת תורתנו הקדושה... והשם
יתברך לא ימנע טוב להולכים בתמים".

יש להעיר שבדבריו, בשתי תשובותיו, אין הרב עובדיה יוסף

מתיחס לדבריו של ר' יחיאל וויינברג שלא לקיים את שמחת בת המצוה
בבית הכנסת.

בהקשר לכך מן הראוי להביא דברים שאמרנו בקשר לדעתו של

הראשון לציון, הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל ז"ל, כאשר לדעתו שיש

ליתן לנשים זכות בחירה, בדומה לגברים, למוסדות השונים של הציבור.

וכך נאמר בפרשת שקדיאל (כג"צ 153/87, פד"י מב(2) 221, בעמ' 257):

"מאלפת היא דרכו של הרב עוזיאל בהנאת ראיות
'עקיפות' מרוחה של ההלכה, ראיות המצניעות על
מדיניות הפסיקה הרצויה. לפי ההלכה, המביא
קורבן סומך ידיו על ראש הבהמה. ובעניין זה
נאמר בספרא, ויקרא, פרשה ב: 'וסמך ידו על ראש
העולה (ויקרא, א, ד) - בני ישראל סומכין ואין
בנות ישראל סומכות', היינו, דין הסמיכה על
קורבן הבהמה אינו חל על האישה.

על כך נאמר בהמשכם של דברי הספרא:

'אמר רבי יוסי, אמר לי אבא אלעזר: היה לנו
עגל זבחי שלמים והוצאנוהו לעזרת נשים
(בבית המקדש) וסמכו עליו הנשים, לא מפני
שהסמיכה בנשים, אלא מפני נחת רוח של
נשים'.

ואם כך יש לנהוג לגבי דבר שמצד הדין הוא אסור
- סמיכה על ראש קורבן הנהמה - קל וחומר, ממשיך
ואומר הרב עוזיאל, שכך יש לנהוג לעניין מתן
זכות בחירה לנשים, שאין שום איסור מצד הדין,
'והמניעה מלשתפן (בבחירות - מ' א') תהיה להן
לעלבון והונאה'."

ומכלול דברים אלה, ומדיניות הפסיקה העולה מהם, יפים הם גם

לנושא דיוננו.

ז. כך דרכו של המנהג כמקור יוצר בעולמה של הלכה. המנהג יסודו
בעקרונות מקובלים בעולמה של הלכה, בדיניה ובערכיה. בימינו, משכנות
ישראל לומדות ומלמדות, יודעות את הדין ואת דרכי ההלכה, מן הראוי
שמשמגיעה היא למצוות - שמאורע זה ייחגג, כפי שכך הוא אצל בניס. אך
יש וקיימים שיקולים, שאף הם לגיטימיים, המשפיעים על קבלת המנהג על
ידי חכמי ההלכה בסייגים אלה או אחרים מחשש של חיקוי והשפעות זרות;
איש איש לפי דרכו בפסיקת ההלכה, ולפי מידת קיומו של חשש החיקוי
במקום זה או אחר. בעולם ערכיה של הלכה, יכול ותהא משמעות גם לחשש
זה, לאחר בדיקה ועיון זהירים וראויים. ועל כך עוד נעמוד בהמשכם של
דברים.

שינוי מנהג בבית כנסת

29. זהירות מיוחדת מצויה בעולמה של הלכה משמדובר בהכנסת מנהג חדש
בבית הכנסת. עובדה זו באה לכלל ביטוי בקשר למנהג של "קבוצות
תפילה", שמהוה נושא מרכזי בנושא דיוננו. "קבוצות תפילה" אלה

אכן, הכותל המערבי אינו חלק מבית המקדש עצמו, אלא הוא מחומות הר הבית שבו שכן בית המקדש. אך במסורת היהודית מקובל לראות את הכותל כ"שריד בית מקדשנו". התפילה המתקיימת בבתי כנסת באה במקום עבודת בית המקדש לאחר חורבנו, ובתי כנסיות מכונים בישראל בשם "מקדש מעט":

"ואהי להם למקדש מעט בארצות אשר באו שם"
(יחזקאל, יא, טז) - אמר רבי יצחק: אלו בתי
כנסיות ובתי מדרשות שבבבל" (מגילה, כט, א;
וראה בג"צ 4185/90 נאמני הר הבית נ' היועץ
המשפטי לממשלה, לא פורסם, פסקה 5).

יהודים, בכל הדורות, ראו מעלה יתירה בקיום התפילה ליד מקום המקדש, ובמיוחד בסמוך לכותל המערבי - השריד היחיד שנותר ממנו (וראה בג"צ 4185/90 הנ"ל, פסקה 23, ועוד).

לרגל העובדה שהרחבה שלפני הכותל המערבי שימשה באופן קבוע לתפילתם של יהודים, קבעו חכמי ההלכה שלרחבה זו דין של בית כנסת. וכך נאמר במאה הקודמת על ידי הרב הלל משה גלבשטיין בספרו "משכנות לאביר יעקב":

"מצוה לכבד ולרומם המקום ההוא בכל מה דאפשר, כמו בית הכנסת על כל פנים - ונוסף לזה... כיון שהוא לפני המקום הקדוש והנורא... נשתדל בכל כוחינו לעשות... רצפה נאה, מהודר ומיופה... ומכל שכן לשמור מבזיון. בכל מה דאפשר... בקל וחומר מבית הכנסת... שכותל בית הכנסת מבחוץ בקדושת בית הכנסת".

זאת ועוד: במקום הכותל המערבי חלה המצוה של "שמירת מקדש", שאף על פי שאי אפשר לקיימה בזמן הזה במקום המקדש ממש, אפשר לקיימה בסמוך להר הבית, דהיינו ליד הכותל המערבי (דבריו של הרב

גלבשטיין מובאים במאמרו של צבי קפלן, הכותל המערבי בהלכה, שנה בשנה, תשכ"ח, עמ' 174-175).

וכך פסק הראשון לציון, הרב עובדיה יוסף:

"המקום הזה בודאי צריך להיות לא פחות מבית כנסת שהוא בית מקדש מעט. כן גם לגבי הלכות בית כנסת... בודאי שכל מה שנהוג שם נוהג גם לגבי הכותל המערבי... יש לשוות לו לכל הפחות את החומרה של בית כנסת ומקדש מעט" (הכותל המערבי וסביבתו בהלכה, בתוך: כותל המערבי, ירושלים תשל"ו, עמ' 9-13).

איסור שינוי מנהג "מפני המחלוקת"

31. במקום התפילה שלפני הכותל המערבי, שכאמור דינו כדין בית כנסת ולמעלה מזה, לא התקיים מנהג של תפילת נשים, לא בצורה שמבקשות העותרות בבג"צ 257/89, ולא בצורה של "קבוצות תפילה", כמתואר בבג"צ 2051/90. היענות לעתירתם של העותרות יש בה משום שינוי מובהק של מנהג המקום בבית הכנסת, כפי שהתקיים במשך דורות על גבי דורות. כלל גדול הוא בעולמה של הלכה שאין לשנות מן המנהג "מפני המחלוקת" (פסחים, נ, א-ב). כלל זה נאמר לענין כל מנהג שבהלכה; קל וחומר שחל הוא לענין מנהג ממנהגי בית הכנסת; וקל וחומר בן בנו של קל וחומר שחל הוא לענין בית הכנסת שברחבה לפני הכותל המערבי. וזוהי דעתם החד משמעית של הרבנים הראשיים לישראל, עליה עמדנו לעיל.

במכתבו של הרב הראשי לישראל, הרב אברהם שפירא, נאמר:

"נוסף לכך, מלבד האיסור מצד ההלכה, וכנ"ל, יש גם יסוד של איסור שמבטלים מנהג, שמעולם לא נהגו, הן לגבי ציצית והן לגבי מנין של תפילה לנשים, ומעולם לא נשמע כדבר הזה, ואינו מקובל

בישראל, ומפני זה לחוד, הוי בניגוד לדין, משום שמנהג ישראל תורה הוא.

כל זה אמור אפילו אם יעשו כן לעצמן בביתן שלהן. אבל כשבאות לשנות את ההלכה והמנהג בפני רבים, במקום קדוש ככותל המערבי, דבר שמעורר ריב ומדון וקטטות, יש בכך גם איסור של ריבוי מחלוקת בישראל, וכיזוי מקום קדוש".

וכן היא מסקנת דבריו של הראשון לציון, הרב מרדכי אליהו,

בתוו דעתו האמורה:

"אנו מצווים ומוזהרים לא לשנות שום מנהג ובפרט כמנהגי תפילה ובית הכנסת... ולפיכך אסור לעשות שום שינוי בסדרי התפילה המקובל מדורי דורות בכותל המערבי, שהוא שריד בית מקדשנו ותפארתנו, מלבד שהוא התקדש בקדושה נוספת של מקום תפילת כל פה".

י.

וכפי שנעמוד על כך להלן, לחוות דעת של הרבנים הראשיים

לישראל נודעת חשיבות משפטית, בנושא הנדון בעתירות שבפנינו, במערכת

משפטה של מדינת ישראל.

32. רבות נכתב ונאמר על החומרה הרבה שבגרימת מחלוקת, במיוחד בבתי

כנסיות. נסתפק בציטוט מדבריו של בעל החפץ חיים (משנה ברורה, אורח

חיים, סימן קנא, סעיף קטן ב):

"... וכל שכן שיש ליזהר בבית הכנסת ובית המדרש מעוון דיבורים אסורים כגון לשון הרע ורכילות ומחלוקת וקטטות. כי מלבד שהם עוונות חמורים מאוד, עוד יגדל העוון יותר במקום קדוש כי הוא מזלזל בכבוד השכינה, ואינו דומה החוטא בינו לבין עצמו לחוטא בפלטין של מלך, לפני המלך.

ועוד תגדל הרעה בזאת שהוא מכשיל גם את הרבים בעונות החמורים הנ"ל, כי 'האי תיגרא דמיא לכדיקא דמיא' [= ראה סנהדרין, ז, א; תיגרה

זאת דומה לשטפון של מים], ומתחילה הוחל העוון באיזה אנשים, ולבסוף יתלקטו ויתחברו תכורות לריב איש ברעהו עד שנעשה כל בית הכנסת כמדורה גדולה, ובעוונותינו הרבים באין מזה כמה פעמים לידי חרפות וגידופין והלבנת פנים ברבים ולידי הכאות ומלשינות וגודל חילול שם שמים".

כלל גדול נקבע בעולמה של הלכה, במיוחד בתחום המנהגים, על פי האמור בתורה (דברים, יד, א): "לא תתגודדו", שחכמים פירשוהו כאיסור חמור של עשיית "אגודות אגודות", מפני המחלוקת (ראה מנחם אלון, המשפט העברי, עמ' 759; וראה שו"ת זכרון יהודה, סימן לז; שו"ת הריב"ש, סימן חקיב; תשב"ץ, חלק ב, סימן רד; שם, חלק ג, סימן קעו; משפטי עוזיאל, חלק ג, חושן משפט, בסופו, עמ' רכח). והקפדה מיוחדת הקפידו חכמים על שינויי מנהגי בתי הכנסת מכוח הציווי של "לא תתגודדו" (ראה מאמרו של פרופ' יצחק דוב גילת, לא תתגודדו, ספר השנה של אוניברסיטת בר-אילן, כרך יח-יט (תשמ"א), עמ' 88 ואילך).

חריפותן של חילוקי הדעות בנושא בעולמה של הלכה

33. על חריפותה של מחלוקת זו בנושא דיוננו, נוכחנו דעת מהתיאור העובדתי המפורט המצוי בעתירות ובכל מה שאירע בפרשת הדברים שבפנינו: מקום התפילה שליד הכותל המערבי היה ל"שדה קרב" של מעשים אלימים ביותר, מהלומות, זריקת פצצות גז, השתטחות גופנית על רצפת מקום התפילה שלפני הכותל והסתה בלתי פוסקת; וכל אלה - לעיני כלי התקשורת למיניהם ולסוגיהם. אך לא בכך בלבד באה מחלוקת זו לכלל ביטוי. כפי שאמרנו, נושא זה - שענינו דיני תפילה ומנהגיה - רגיש הוא במיוחד בעולמה של הלכה. עולמה של הלכה, משמעותו ופירושו - אוצר דיניה ומכלול ערכיה; וכשם שחלוקים הם חכמי ההלכה ופוסקיה בדיניה, כך יכול וחלוקים יהיו בערכיה, או ליתר דיוק באופן יישום

ערכיה. במקצת כבר עמדנו לעיל על כל אלה בנושא סוגיתנו. מן הראוי להוסיף ולעייין, עיון מיוחד, בדין ודברים, שנעיקרם המה הלכתיים ערכיים, בין שתי גישות נוגדות, בסוגיתנו, גם כשדרכה של ההלכה והמחויבות לה משותפות לשתייהן. על כך נימצא למדים מתוך עיון במאמרו של הרב צבי שכטר, המכהן כראש ישיבה בישיבה יוניברסיטי שבניו יורק שכבר הזכרנוהו לעיל ("צאי לך בעקבי הצאן", בית יצחק, כרך יז, תשמ"ה, עמ' 118-134), ובספרו של הרב אברהם ווייס, *Women at Prayer, A Halakhic Analysis of Women's Prayer Groups*, הוצאת "כתב" ניו ג'רסי, 1990), שגם האמור בו כבר עלה בפנינו. נעמוד על דוגמאות אחדות.

א. כאמור, העותרות כבג"צ 2410/90 מקיימות "קבוצות תפילה" של נשים, שאינה נחשבת כ"תפילה במנין", אין בה אמירת "ברכו", "קדושה", "חזרת הש"ץ", ואין בה פגם הלכתי פורמלי כלשהוא. אך לדעת הרב שכטר אין לקיים "קבוצת תפילה" לנשים, משום כדבריו - "אילו היו מתפללות בבית הכנסת במנין הרגיל, היו מקיימות מצוות התפילה בשלמותה (= היינו עם אמירת "ברכו", קדיש וכו'), ובמה שעושות 'מנין' לעצמן, הרי הן מחסרות ומגרעות בקיום התפילה שלהן" (שם, עמ' 118).

נימוק זה קשה להולמו. כאמור לעיל, נשים אכן מצוות, לפי ההלכה, להתפלל באופן פרטי, אך אינן מחויבות להתפלל בציבור, ומשום כך אינן נוטלות חלק בהרכבת "מנין" מכחינה הלכתית. מה חסרון יש, איפוא, לאשה שאינה מתפללת - בעזרת נשים - במנין של גברים, אלא בקבוצת תפילה של נשים, בעובדה שאינה שומעת 'ברכו' וכיוצא בזה, שהיא אינה חייבת בהם? (ווייס, שם, עמ' 55-56). זאת ועוד. "קבוצת תפילה" של נשים (ללא אמירת "דברים שכדושה"), נהוגה בבתי ספר

ובמכללות לבנות של כל מערכות החינוך האורתודוכסיות, ומעולם לא נהגו להביא לתפילתן "מנין" של גברים לצורך אמירת "ברכו" וכדומה; ואותו פגם מוצא הרב שכטר, לענין קריאת התורה על ידי נשים בלי אמירת ברכו, ולענין דברים נוספים.

ב. הרב שכטר רואה בקבוצות התפילה של הנשים האורתודוכסיות "מעשה של זיוף התורה" (שם, עמ' 119). וכל כך למה? על שום "שכונתן להראות לכל שאף הנשים חשובות הן כמו האנשים". הרב שכטר מסתמך על דבריו של המהרש"ל, רבי שלמה לוריא, מגדולי ההלכה בפולין במאה השש עשרה, שנאמרו לענין שונה בתכלית (ים של שלמה, בבא קמא, פרק רביעי, סימן ט). המהרש"ל אוסר באופן מוחלט ותקיף לימוד תורה לאינו יהודי, בגלל סכנות רוחניות ואחרות הכרוכות בכך, וחולק הוא על אלה "שנמצאו במדינת ספרד ולועז וארץ ישמעאל הלומדים תורת ה' עם האומות בעבור הנאתן ותשלומי שכרן", היינו יהודי ספרד וארצות המזרח שנהגו ללמוד ולהתווכח עם שאינם יהודים. ויגעתי ולא מצאתי גם בדבריו של המהרש"ל את המונח "זיוף של תורה"! על כל פנים, קשה להבין מה קשר יש בין דבריו של המהרש"ל לענין הנושא של קבוצות תפילה של נשים, ומה פגם יש - בעולמה של הלכה - שנשים רואות עצמן חשובות כאנשים ומקיימות מסגרת של תפילה בציבור - שלא נאמרים בה דברים שבקדושה!

ג. לדעת הרב שכטר, תפילה בציבור של אותן נשים אורתודוכסיות יש בה משום "חוקות עכו"ם" (שם, עמ' 131). וזאת על שום מה? על שום ש -

"והנה הדבר ידוע, שהנהגות אלו לא נתחדשו בזמננו אנו מתוך החלל, אלא בתורת תוצאה מהתנועה הכללית לשחרור הנשים, אשר ענינה ותכליתה בשטח הזה הוא לשם פריצות, להשוות הנשים לאנשים בכל מאי דאפשר" (שם, שם).

ולא משום חוקות עכו"ם סתם, אלא משום "חוקות עכו"ם בעשיית המצוות" (שם), ומפנה הוא לדברי הרמב"ן, דברים יב, ל, על הפסוק: "השמר לך פן תנקש אחריהם". עם כל הכבוד הראוי למחבר הנכבד, דברים אלה קשה לרדת לסוף כוונתם. מדוע לחשוד באלה המשתתפים בתפילה בציבור המיוחדת לנשים ומנוהלת על ידם, בכוונות ובמגמות כה חמורות, כאשר כל הנהגתם מוכיחה הקפדה על דיני ההלכה שלא לומר דברים שבקדושה, כגון חזרת הש"ץ וכיוצא בזה. האם אין בכך בלבד כדי להוכיח שמגמתם של מארגני תפילת ציבור זו של נשים - תוך שמירה על מסגרת ההלכה ודיניה - היא צורך נפשי הנובע מתוך ידע וידיעה של מצוות והלכה, של תורתם ודרכם של תלמידי חכמים והוגי דעות, לרגל העובדה שילדות, בחורות ונשים המקפידות על אורחות הלכה, קלה כחמורה, למדו שנים על גבי שנים במוסדות חינוך והשכלה של תורה עם דרך ארץ, ומתוך השכלתם זו מבקשות הן ביטוי שלהן, במסגרת דיני ההלכה, באמצעות "קבוצות תפילה" נושא דיוננו? ואכן כך רואה הרב ר' יחיאל וויינברג, בעל שרידי אש, את כוונתן ושאיפתן הנכונה של אותם הורים ובנות המבקשות לחוג את המצוה שלהן, כפי שעמדנו על כך במפורט מתוך דברים שציטטנו מחשובתו בה הוא מחייב לקיים לבת חגיגת בת מצוה, וכך המה דבריו המפורשים של הראשון לציון הרב עובדיה יוסף, אשר אף אותם הבאנו לעיל.

ד. בהתנגדותו החריפה של הרב צבי שכטר ל"קבוצות התפילה" של הנשים, גם כאשר אין הן בגדר "מנין", מסתמך הרב שכטר על פסיקתם של שניים מגדולי הפוסקים בדור, המה הרב ר' משה פיינשטיין ז"ל והרב ר' יוסף דוב סולובייצק ז"ל:

"והנה דבר ידוע ומפורסם הוא, אשר שני גדולי חכמי דורנו, אשר כולנו סרים למשמעתם, מורנו הגרי"ד סאלאוויטשיק, שליט"א, ומרן הגר"מ

פיינשטיין, שליט"א, שניהם מתנגדים מאוד לכל ההנהגות הנ"ל להקפות המיוחדות לנשים, ול'מנינים' המיוחדים לתפילה, ולקריאת התורה, ולקריאת המגילה. ועי' לשון התוספות בכבא בתרא (נא, ב) ד"ה ברם, ע"ש רבינו תם, שאם כל גדולי הדור חולקים עליו, אם כן אין ממש בדבריו" (שם, עמ' 126).

כצדק מעיר על כך הרב ווייס, שדברים אלה אינם מדויקים. אשר לדעתו של הרב סולובייצ'יק ז"ל - אין בידינו דברים שכתבם, והדברים מיוחסים לו על פי דברים שנאמרו על ידו לרבנים ותלמידים ששאלו בעצתו, ומהם עולה שלא התנגד לעצם קיומן של קבוצות תפילה, אלא לפרט זה או אחר שנהגו בקבוצות אלה, כגון אמירת ברכת התורה לפני ואחרי קריאת התורה (ראה הרב ווייס, שם, עמ' 107-108). ואשר לדעתו של הרב ר' משה פיינשטיין ז"ל, הרי זו מצויה בתשובה מפורטת (אגרות משה, אורח חיים, חלק ד, סימן מט) עליה עמדנו לעיל. בתשובה זו אין שלילה עקרונית של קבוצות תפילה של נשים, באם אכן כוונתן לשם שמים, פרט לשינויים לענין זה או אחר הנהוג בקבוצות תפילה אלה, בקשר לקריאה בתורה (ראה הרב ווייס, שם, עמ' 108-110; וראה בהערות שם, דברים שנכתבו בשמו של הרב פיינשטיין על ידי נכדו הרב מרדכי טנדלר, עליהם עמדנו לעיל; וכן ראה שם, עמ' 111-112, הערה 39).

34. מן הראוי ומן הנכון לציין כי התנגדות תקיפה זו של הרב צבי שכטר לקבוצות תפילה של נשים, מיוחדת היא לנושא זה בפרט, ואין היא נובעת מגישה כללית בדבר אי הכרה במציאותה של התפתחות ושינויים בעולמה של הלכה, לדורותיה ולתקופותיה, על פי הדרכים המוכרים והמיוחדים לכך במערכת ההלכה גופא. הרב שכטר מדגיש עמדתו זו בכמה וכמה מקומות במאמרו, ומן הראוי להביאם (שם, עמ' 122-123):

"דבר ברור הוא שההלכה היא לא קפואה. מרוב שינויי המצבים הוכרחה ההלכה להשתנות. השאלות של שנת תשמ"ה אינן כלל אותן השאלות של שנת תשל"ה, וממילא, כהרבה מקרים, דרושות תשובות שונות.

אבל עוד יותר מזה. כשם שיש התקדמות בעולם המדע, כמו כן יש התקדמות בעולם ההלכה. עיין בראשית רבה לפרשת וירא (פרשה מט סימן ב), שאין יום ויום שאין הקב"ה מחדש הלכה בבית דין של מעלה. ועיין ילקוט שמעוני לספר שופטים (רמז מט) שביארו את הפסוק 'יבחר אלקים חדשים אז לחם שערים' וגו', דקאי אמלחמתה של תורה, שהקב"ה אוהב חידושי תורה. ובלשון הגר"ח מוולאזין (בספר 'נפש החיים' שער ד, פי"ב), חידושים אמיתיים דאורייתא המתחדשים ע"י האדם, אין ערוך לגודל נוראות נפלאות ענינם ופעולתם למעלה".

בהמשך הדברים מביא הוא את תשובת הנצי"ב מוולאזין (משיב דבר,

חלק א, סימן מו). והוא ממשיך ואומר (שם, עמ' 123):

"ועיין שם בפנים החשובה, דהוא הדין והוא הטעם בחידושים כהנהגה דבעושה דבר שהוא מצוה, אפילו עושה שלא לשמה, מצוה על כל פנים עבד. אבל בעושה הנהגה מחודשת, אם אינו עושה לשמה, אין שמה מה שיקבע אותה ההנהגה כמצוה כלל. וזוהי כוונת המשנה באבות (ב, ב) שכל העוסקים עם הציבור יהיו עוסקים עמהם לשם שמים, דעסקנות הנעשית שלא לשמה, אינה מצוה כלל. דבעסקנות אין שמה שום מעשה-מצוה מסויים (כהנחת תפילין וכחקיקת שופר וכדומה) שיקבע את המעשה כמעשה מצוה, ובעינן בדוקא שיהי' העשייה לשמה בכדי לקבוע על העסקנות שלו שם של מעשה מצוה".

על אף גישה חיונית כללית זו אין הדברים יפים, לדעת הרב

שכטר, לענין נושא דיוננו.

"ומה שמעדיפות לעשות 'מנין' (= הכוונה לקבוצת תפילה - מ' א') לעצמן הוא לא מהטעם ההלכתי ד'מצוה בו יותר מכשלוcho', אלא מטעם הרגשת הלב דרוצה אדם בקב שלו יותר מתשע קבין של חברו, וב'מנין' שלהן יש לנשים הרגשה זו שזהו ה'דבר שלהן'. אכן בודאי אינו כדאי לאבד בידים

הקיומים ההלכתיים הנוספים אשר הזכרנו למעלה (אות א'), בעד ההרגשה הזאת. ואדרבא, עלינו להרגיל את הנשים המלומדות והמחוכמות שירגילו ויתקנו את כוחות הנפש שלהן, עד שיתאימו הרגשותיהן לחישובי ההלכה" (שם, עמ' 121).

ואשר על כן (שם, עמ' 122) -

"וכן עלינו להסביר לנשים דידן, אשר בעזרת השם יתברך אפשר דרא (= הוכשר הדור), ומלומדות הן בעניני תורה וחכמה יותר מאשר בדורות הקודמים... דכל הנשים שלנו מיקרו חשוכות, ומעולם לא היה נהוג אצלנו לקפח זכויותיהן של נשים. וכל מגמת תנועת שחרור הנשים אין לה צורך ולא תכלית אצלנו, שהרי קבעה ההלכה כמה שעבודים על הבעל לגבי אשתו, כמו שקבעה שעבודים על האשה לגבי בעלה, וביניהם לאהוב את אשתו כגופו ולכבדה יותר מגופו... ומצינו בכמה מקומות בתנ"ך ובתלמוד ששיבחו את הנשים יותר מן האנשים, ואף להלכה קיי"ל דהבת נעשית גדולה בי"ב והבן בי"ג, דכינה יתירה נתן הקב"ה לאשה יותר מן האיש, ועוד כמה וכמה ענינים כאלו. וממילא, אליבא דאמת, אין לנשים שלנו להרגיש כאילו זה עתה יצאו לחירות משעבודן, ולנהוג בפסיכולוגיה של עבד כי ימלך, אלא לראות בעיניהן ולהבין בליבותם שאצלנו תמיד כן היה, שגדולה הבטחה שהבטיחן הקב"ה לנשים יותר מן האנשים, ושלא נתהווה במחננו באמת שינוי עקרוני או שיטתי בהשקפתנו על דבר חשיבותה וערכה של האשה, אלא רק שינויים בפרטים, ודבר זה הוא מפני שכל העולם השתנה בשנים האחרונות, אך לא שינויים בכללים".

35. אמרתי מה שאמרתי, והשגתי מה שהשגתי, על שום שכך דרכה של תורה ו"מלחמתה" של תורה. והארכתי בדבריו האמורים של הרב שכטר, כדי לתת את הדעת ולהצביע על הפרובלמטיקה המיוחדת הכרוכה בנושא דיוננו. כאמור בדבריו שזה עתה הבאנו, לדעת הרב שכטר, עולמה של הלכה, מעצם מהותה, אינה קופאת על שמריה, ונתונה היא לחידושי הלכות ותקנות, לפי צרכי השעה והזמן. אך מצויים בה דברים ועקרונות שהיצירה ההלכתית בהם מחייבת זהירות מרובה, ולדעתו נושא סוגיתנו נמנה על

אלה. ער הוא לשינויים שחלו בדורות האחרונים במעמדה החברתי של האשה, בידיעותיה בהלכה ובהשכלתה, אך אין בכל אלה, לדעתו, כדי לתת יד לשינוי של קבוצות התפילה המיוחדות לנשים, המושפע מ"שיקולים זרים" ובר-הלכתיים, על כל הכרוך בכך מבחינת מקומם המרכזי של התפילה ובית הכנסת במסורת ישראל (וראה עוד, שם, בסוף עמ' 125, ובעמ' 127 ואילך בדבר "עמוד המצוה במעשי המצוות", ובעמ' 130-131 בדבר ההחמרה המיוחדת "במנהגי בית הכנסת").

36. בכך סיימנו את דיוננו בנושא סוגיתנו, ולא זה המקום ולא זו השעה להאריך מעבר לכך. דיון מפורט ומלא בנושא עקרוני זה, הלוא מצוי הוא במקורות רבים נוספים שבעולמה של הלכה, ובמאמרים ומחקרים נוספים על אלה שצינו אליהם, והמעייף יעיין בכל אלה.

כפי שכבר רמזנו לכך בדברינו לעיל, מקום נכבד נתיחד כחילוקי הדעות והגישות בנושא גדול, סבוך ורגיש זה לא רק לבירורו של הדין שבמערכת ההלכה אלא גם להערכת הערכים שבעולם ההלכה - שאף הם חלק מן הדין במשמעותו הרחבה - ואופן יישומן של ערכים אלה בנושא שכפנינו; על המצוי ועל הרצוי, על המדיניות הפסיקתית-הלכתית הראויה - על יסודות העבר, לאור המציאות שבהוה ולרגל השאיפה בעתיד. אלה הם שיקולים מקובלים ולגיטימיים בעולמה של הלכה בכלל, ותופסים הם מקום נכבד במיוחד בנושא רגיש כגון זה שכפנינו. ואמנם כן, אלה ואלה דעתם נתונה הן לעולמה של הלכה והן לעולמה של המציאות בימינו, בכל הנוגע למעמדה של האשה - גם זו השומרת הלכה ומקפידה על קלה כחמורה - מבחינת תפקודה ומעמדה החברתי, וידיעתה בלימודה של תורה ומצוותיה, בהוויות עולם ובהשכלתה. אך חלוקים הם בהערכתם, ומתוך כך - במסקנתם.

מוכן ואין צריך לומר שתנאי קודם לכל בירור הלכתי ראוי לשמו, הוא דיון מעמיק במקורות ההלכה, מתוך ידיעה והבנה, כמקובל מדור דור - דבר שהוא תנאי בלעדי והכרחי, קודם למעשה הבירור של כל דבר הלכה ושל הנושא שבפנינו. לתנאי זה מתווספת הערכת ערכיה של עולם ההלכה ואופן יישומן של ערכים אלה בכל דור ודור, לפי בעיותיו וצרכיו. תנאי כפול הוא. וכל אחת משתי הגישות בנושאנו, שעמדנו עליהן, טוענת ומתיימרת לעמוד בתנאיו של תנאי כפול זה.

בהקשר לכך מן הראוי להוסיף כאן דברים אחדים באשר לגורם החיקוי; שמשמש הוא כנימוק אשר לו נודעת השפעה על מדיניות הפסיקה בדרך קביעת הדין והכשרת המנהג בעולמה של הלכה. כפי שראינו, גורם זה נזכר הוא לעתים קרובות על ידי פוסקים והוגי דעות בנושא סוגיתנו, כשהכוונה היא לחיקוי בעל אופי שלילי למה שנהוג מחוץ לעולמה של הלכה ויהדות, אם במישרין, היינו חיקוי "חוקות הגוים", ואם בעקיפין, היינו חיקוי לתנועה הרפורמית המושפעת במידה מרחיקת לכת מדברים הנוגדים את עקרונותיה הבסיסיים של יהדות והלכה, כגון לענין דיני כשרות אלמנטריים, נישואין וגירושין, גיור, ובשעתו - גם ביטול הזיקה הלאומית-דתית לארץ ישראל, וכיוצא באלה, שיש בהם משום ניגוד מוחלט לכלל עולמה של הלכה. כך ראינו, דרך משל, שהרב ר' יחיאל ווינברג אינו רואה ב"קונפירמציון" של העולם הנוצרי, שמתקיים הן לבנים והן לבנות, כגורם שיש בו כדי להשפיע על נכונותו של המנהג של קיום חגיגת בת-מצוה בעולמה של יהדות, כדבריו - "שהם בשלהם ואנחנו בשלנו". כך הוא לענין עצם קיומה של חגיגת הכת-מצוה. אבל בקשר לשאלה אם לקיימה בבית הכנסת עצמו או מחוצה לו, מביא הוא חשבון את העובדה שביהדות הרפורמית חגיגת בת-המצוה מתקיימת בבית

הכנסת, וכדי למנוע השפעתה של זו - שכלל אינה מכירה בסמכותה המחייבת של ההלכה - על עולם ההלכה, דעתו היא שמן הראוי שלא לקיים את חגיגת בת המצוה בבית הכנסת עצמו, כמנהג הרפורמים אותה שעה בהשפעת גורמים שמחוץ לעולמה של יהדות, אלא באולם הסמוך לבית הכנסת.

מתן משקל לגורם החיקוי השלילי, בתור שיקול זר בעולמה של הלכה, מצוי הוא, מבחינה עקרונית, גם במערכת המשפטית הכללית בתחום המשפט המינהלי והציבורי, ומכונה הוא בשם "שיקול זר", ומשם "שאלתיו". לשון אחרת; יכול ובית המשפט יפסול החלטה מינהלית על שום שנתקבלה מתוך מניעים ושיקולים שהם זרים לנושא ההחלטה. וכך בעולמה של הלכה, יישקלו דין או מנהג חדשים גם לפי קנה מידה של טיב השיקולים שהביאו לידי יצירת הדין והמנהג, ואם שיקולים אלה הם של מן העניין, ולעתים אף סותרים את רוח ההלכה וערכיה, הרי אלה הם שיקולים זרים שיש בהם כדי להביא לביטול הדין או המנהג החדשים. וכדרכו של שקילת "השיקול הזר" במערכת המשפטית הכללית, כך דרכה של שקילה זו בעולמה של הלכה. במקרים מסוימים תהא המסקנה שלא קיים כלל ועיקר שיקול זר של השפעה "לא רצויה" מעולמה של תרבות והגות אחרת; במקרים אחרים ייתכן שקיימת השפעה מסוימת, אך אין בה בהשפעה זו משום השפעה שלילית במידה שצריכה להביא לביטול הדין או המנהג החדשים; ובמקרים אחרים תהא המסקנה שהשלילה שנשיקול הזר היא כזו שמן הראוי ומן הנכון שתבוא לביטול של הדין או המנהג החדשים. הכרעה זו שבין האפשרויות השונות הכרעה ערכית היא, וענינה מדיניות הפסיקה בעולמה של הלכה, כפי שכך הוא, במידה ניכרת, גם בהחלטה שיפוטית במערכת המשפט הכללית באשר למידת קיומו או אי קיומו של שיקול זר בהחלטה המינהלית.

37. את מאמרו המפורט מסיים הרב שכטר לאמור:

"וא-ל אמת נתן לנו תורת אמת, ובתורה דכתיב בה
אמת, בלתי אל האמת עינינו, וברוך שומר הבטחתו
אמת, כי לא תשכח תורת אמת מפי זרע אמת".

באשר לאמת בעולמה של הלכה, מצויה אימרה גדולה של הגאון
מוילנא, בפירוש דבריהם של חכמים שעל הדיין לדון "דין אמת לאמיתו"
(שבת, י, א, ועוד). בפיהם של חכמי הלכה רבים נשאלת השאלה: "אמת
לאמיתו" מהו? וכי ישנה "אמת" שאינה "לאמיתו"? נמה טיבה של אמת זו
שהיא לאמיתו?

אומר על כך הגר"א:

"הדיינים צריכין להיות בקיאים גם בטבעו של
עולם בכדי שלא יהיה דין מרומה, דאם לא יהיה
בקי בענינים אף שיהיה בקי בדין תורה, לא יצא
אמת לאמיתו, כלומר אף על פי שיפסוק אמת לא
יהיה לאמתו... ולכן צריך הדיין להיות בשניהם
בקי... היינו חכם בעניני תורה ופיקח בעניני
עולם" (פירוש הגר"א (מקראות גדולות, פרדס),
משלי, ו, ד).

דין תורה המשולב בטבעו של עולם, הוא "אמת לאמיתו"; דין תורה
לבד, מבלי להיות פיקח בעניני העולם, הוא "אמת" אך לא "אמת
לאמיתו". לדעת הרב צבי שכטר, בנושא שבסוגיתנו יש לדון, דין תורה,
דין אמת, ו"טבעו של עולם" - שהוא בעניננו המציאות החברתית
וההשכלתית של האשה בימינו - אין בו - מפאת טיב הנושא ומרכזיותו
ו"השיקולים הזרים" העלולים להיות מעורבים בו, כדי להשתלב בדרך
פסיקת הדין "אמת לאמתו". ועדיין השאלה היא - האם אכן גישה זו היא
אמיתה של האמת?

38. הרב אברהם ווייס, בספרו המקיף האמור, דן בנושא דיונונו, ובין היתר גם משיג על מאמרו האמור של הרב צבי שכטר כמה מן הדברים שהשגנו לעיל. ומסיים הוא את דיונו באשר לקבוצות תפילה של נשים, בין היתר, במלים הבאות (עמ' 123-124):

"Within halakhic guidelines, women may participate in women's prayer groups, as long as these groups fall into the halakhic category of tefillah and not minyan..."

Participants in such groups are not rebelling against Torah Judaism. Quite the contrary. They are seeking to instill greater religious meaning in their lives. Their purpose is not to diminish the Torah, but to enhance their Jewish commitment and halakhic observance...

Their quest to reach nobly to attain this lofty objective should be applauded".

דברים נכוחים אלה ראויים הם לעיון ולדיון, על רקע הרגישות המיוחדת בעולמה של הלכה באשר לשינוי מנהגי בית הכנסת, כפי שעמדנו על כך לעיל (וראה דברי הרב ווייס, שם, עמ' 118 ואילך). ומשהזכרנו את דברי הגר"א לענין פירושיו של המושג "אמת לאמיתו" שהדיין חייב לעשות כדי להגיע למימוש, נזכיר כאן פירוש נוסף למושג זה, שיפה הוא לדברים שזה עתה ציטטנו ואמרנו (ראה פאה, פרק ח, משנה ט, בפירוש "משנה ראשונה", שבמהדורת האלמנה והאחים ראם, וילנה, 1908, על האמור כמשנה, שם: וכן דיין שדן דיך אמת לאמיתו):

"לפי שיש מקום לדיין למנוע עצמו מלדון בטענה שאפילו יהא נראה לו בדעתו שדן דין אמת, עדיין יש לחוש שאם היה בא דין זה לפני גדול ממנו יתברר לו שטעה, ואם כן אין לך אדם שיזדקק לדון שמה יטעה; על זה אמר: לאמתו, שאין לו אלא לפי האמת שלו, לאפוקי אם יודע שהוא שקר. אבל אם בעיניו הוא דין אמת, אין לו לחוש יותר, שאפילו אם טעה - אין לו אשמה, כיון שדקדק לפי ראות עיניו.

והכי איתא בהדיא בגמ' ספ"ק (= סוף פרק קמא, והוא מצוי בדף ו, כ) דסנהדרין: 'שמא יאמר הדיין מה לי ולצרה הזאת שאם אטעה איענש וירצה למנוע עצמו מהדין? תלמוד לומר: 'ועמכם בדבר המשפט', אין לדיין אלא מה שעיניו רואות, ופירוש רש"י: לפי מה שעיניו רואות יוציאו לצדקו ולאמתו".

ואף זה במכלול דיונו של דין "אמת לאמיתו".

סיכומה של הלכה בנושא סוגיתנו

39. כפי שראינו, נושא העתירות דנן רגיש הוא, רגיש מאד, בעולמו של העם היהודי בכלל ובעולמה של הלכה בפרט. עתירתן של העותרות בבג"צ 257/89, נוגדת את עולמה של הלכה ופסיקתה מדורי דורות. גם בעולמה של היהדות האורתודוקסית חלוקות הדעות בצורה חריפה ביותר. הדעה האחת היא זו שבעתירה בבג"צ 2410/90, שמצאה את ביטויה בדיונים ממצים בספרו של הרב אברהם ווייס בדבר קבוצות תפילה של נשים, ואשר אף בה מצויים לבטים באיזו מידה דרך זו ניתנת לביצוע, אם במסגרת בית הכנסת ואם במקום מיוחד מחוצה לו, בגלל הרגישות המיוחדת של שינוי מנהגי בית הכנסת מאשר שינוי במנהגים אחרים בדרך כלל. הגישה השניה היא זו שמצאה את ביטויה במאמרו המפורט של הרב צבי שכטר, שעל אף הכרתה בעצם קיומן של השתנות מנהגים ודינים, לפי הדרכים המקובלות בעולמה של הלכה, מתנגדת היא בצורה חריפה לדרך המוצעת על ידי העותרות בבג"צ 2410/90, גם באשר לקיומן של "קבוצות תפילה" מחוץ לתחומי בית הכנסת. התנגדות חריפה ביותר לדרך זו באה לידי ביטוי בחוות דעתם של שני הרבנים הראשיים לישראל. על חלק מדבריו של הרב הראשי אברהם שפירא עמדנו לעיל (פסקה 31), ובסיכום חוות דעתו נאמר לאמור:

"קיצור הדברים: מבחינת הדין כל הדברים הנ"ל, גם לבישת ציצית לנשים, וגם עריכת מנין לנשים לדברים שנקדושה, הם בניגוד להלכה ובניגוד למנהג, ולא מקובלים בישראל, ויש כאן רק מעשה שטן להרבות מחלוקת ולעורר קטרוגים על ישראל. ומרוב פשיטותן של הדברים, אין יותר להאריך בזה".

גם על חלק מדבריו של הראשון לציון, הרב מרדכי אליהו, עמדנו לעיל (פסקה 31), ובסיכום דיונו הוא מוסיף ואומר:

"שום אומה ולשון לא פגמו כמקום המקודש להם אפילו שמנהגיהם הם בקום ועשה כחליצת נעלים וכו'. אנו שרוצים להמשיך במנהגי אבותינו המקודשים יבואו מבני ישראל לבטל מנהג זה? היה לא תהיה. זה פגיעה בכל הנשים הצדקניות מדורי דורות, פגיעה בנשים ולבאות יום יום להתפלל, ופגיעה בתורת ישראל".

חילוקי דעות נוקבים וחריפים אלה יש להבינם על רקע הנושא המיוחד שבדיוננו. מדובר בנושא שתופס מקום מרכזי ביותר בעולמה של הלכה ובדת ישראל. כאמור לעיל, בית הכנסת במסורת ישראל הוא "מקדש מעט", זכר והמשך לבית המקדש שבהר הבית. בית הכנסת משמש ושימש כמקום מרכז וריכוז בהווה הדתית של העם היהודי, וכל שינוי בדינים ובמנהגים הנוהגים בו זכו להתייחסות מיוחדת בעולמה של הלכה. בכך מצוי השוני המהותי שבין נושא סוגיתנו לבין הנכונות והפתיחות לשינויים בעולמה של הלכה כמעמד של האשה בענין לימוד וחלמוד תורה, בענין הזכות לבחור ולהבחר לתפקידים ציבוריים, ולענין נושאים נוספים. הדעת נותנת כי השינוי המהותי שחל במעמדה של האשה ומקומה במאה הנוכחית, שגם נשים שומרות תורה ומצוות הן שותפות מלאות בו, יתנו אותותיהן במשך הזמן, כדי להביא לפתרון הולם גם בנושא סבוך ורגיש זה של קיומן של קבוצות תפילה, כאמור לעיל. אך לא מקום

התפילה שליד הכותל המערבי הוא המקום ל"מלחמת" מעשים ודעות בסוגיה
 ז. כיום הזה המציאות היא שלדעת הרוב המכריע של פוסקי ההלכה, כולל
 הרבנים הראשיים לישראל, יש בהיענות לעתירת העותרים, גם זו שבנג"צ
 2410/90, משום חילול מנהגי בית הכנסת וקדושתו. כך הוא באשר
 למנהגי התפילה בבית הכנסת, ומכל שכן שכך הוא לענין מקום התפילה של
 הכותל המערבי, שהוא בית הכנסת המקודש ביותר בעולמה של הלכה
 ויהדות.

המקומות הקדושים ועקרון השמירה על הסטטוס קוו

40. משבאנו לכאן, נשוב ונעיין בנושא סוגיתנו לפי החוק והפסיקה
 במערכת משפטה של ישראל.

אין במקומות הקדושים כמקור לסכסוכים, מהומות והתלקחויות
 דמים. עוצמת הרגשות למקומות אלו עזה היא, נובעת מעמקי לבו של אדם
 עד כי עשויה היא להצית אש תכערה. זהירות מרובה דרושה איפוא
 בהתמודדותן של הרשות המבצעת והרשות השופטת עם סכסוכים הנוגעים
 למקומות הקדושים. והדברים ידועים, ואין צורך להאריך בהם.

סקירה היסטורית מקיפה, שעניינה הסכסוכים על המקומות הקדושים
 בארץ ישראל, מובאת על ידי ד"ר ש. ברקוביץ המעמד המשפטי של המקומות
הקדושים בארץ ישראל (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור למשפטים,
 התשל"ח), והמבקש לעיין בפרטי הדברים יעיין שם.

41. דברי ימיהם של המקומות הקדושים בארץ ישראל ראשיתם לפני
 כשלושת אלפים שנה, עם בניית שלמה המלך את בית המקדש הראשון על הר

המוריה. ואף כאלף שנים לפני כן, מאז עקידת יצחק על ידי אברהם אבינו "בארץ המוריה", היה הר המוריה מקודש לעם ישראל (ראה בהרחבה דברינו בבג"צ 4185/90 נאמני הר הבית ואח' נ' היועץ המשפטי לממשלה ואח', טרם פורסם, בסעיפים 4-16).

ראשיתם של הסכסוכים במקומות הקדושים מלאחר חורבן הבית. תחילתם במאה השביעית, בין הנוצרים למוסלמים, והחל מן המאה השלוש עשרה ועד למלחמת העולם הראשונה נשאו סכסוכים אלה אופי של מאבק בין הכנסיות הנוצריות לבין עצמן. בשל סכסוכים אלה בא לעולם בשנת 1757 ההסדר המכונה "הסטטוס קוו העותמאני", ותולדותיו של הסדר זה הלוא מובאים הם בדבריו של הנשיא אגרנט המנוח בפרשת חוגים לאומיים הנ"ל (פד"י כד(2) 141, בעמ' 196).

המנדט הבריטי

42. עם סיום מלחמת העולם הראשונה ומסירת המנדט על ארץ ישראל לידי בריטניה הוסדר נושא המקומות הקדושים בסעיפים 13 ו-14 לכתב המנדט.

באשר לסעיפים אלו נכתב המנדט אומר הנשיא אגרנט המנוח בפרשת

חוגים לאומיים (בג"צ 222/68, פ"ד כד(2) 141) את הדברים הנאים:

"בסעיף 13 הוגדרה האחראיות שהוטלה על המעצמה המנדטורית בגין המקומות הקדושים ושאר המקומות הדתיים (בניינים ואתרים) בארץ-ישראל. אחרייתה זו כללה את החובה לשמור, באשר למקומות אלה, על 'זכויות קיימות'; להבטיח את חופש הגישה אליהם ואת חופש הפולחן. עם זאת, נקבע, כי מילוי החובות הללו יהיה כפוף לאחריותה לקיים שם את דרישות הסדר הציבורי והנימוס (The requirements of public order and decorum).

הערתי הראשונה נוגעת למשמעות הכיטוי 'זכויות קיימות'. יצויין שאין בכוונתי לעסוק כאן בפרשנות של הכיטוי הזה או לקבוע מסמרות לגבי מובנו. עיקר מטרתי היא להעיר, שבתקופת המנדט רווח הפירוש, שהחובה לשמור על 'זכויות קיימות' כמוה כחובה לשמור על ה- *Status quo ante bellum*; כלומר, על אותן הזכויות, בנוגע למקומות הקדושים, שהיו קיימות הלכה למעשה ערב פרוץ מלחמת העולם הראשונה (ראה הספר *The Mandate for Palestine* מאת ד"ר י' סטוינובסקי, עמ' 293) "שם, בעמ' 195).

סעיף 14 לכתב המנדט הורה על הקמת ועדה מיוחדת בענין המקומות הקדושים, שהרכבה אמור היה להיקבע על ידי המעצמה המנדטורית, בכפוף להסכמת מועצת חבר הלאומים. ועדה זו לא הוקמה ועל כן התקינה ממשלת בריטניה את דבר המלך משנת 1924 (ראה פרשת חוגים לאומיים, עמ' 198).

דבר המלך כמועצה על ארץ-ישראל (המקומות הקדושים), 1924

43. שתיים הן ההוראות האופרטיביות בדבר המלך. האחת, סימן 2, באה להוציא מידי בית המשפט את הסמכות לדון ולהכריע בכל עניין הנוגע למקומות הקדושים:

"2. למרות כל הוראה בדבר המלך כמועצה על ארץ-ישראל, 1922, או בכל פקודה אחרת או בכל חוק אחר בישראל, האומרת את ההיפך, לא יבורר ולא יוחלט על ידי שום בית משפט בישראל כל משפט או ענין הקשורים במקומות הקדושים או בכנינים הדתיים או במקומות הדתיים בישראל או בזכויות או בתביעות הנוגעות לעדות הדתיות השונות בישראל..."

ההוראה השניה - הוראת סימן 3 - היא הוראה משלימה, שהעניקה לנציב העליון את הסמכות להכריע בשאלה המקדמית "אם איזה משפט או

ענין נופלים בגדר הסעיף הקודם". החלטתו של הנציב העליון בשאלה זו היא "סופית ומחייבת את כל הצדדים". לפי האמור בסימן 3, סמכותו של הנציב העליון נועדה להיות זמנית, "עד שתוקם ועדה שיינתן לה השיפוט על ענינים המפורטים בסעיף הקודם". הועדה הנזכרת לא הוקמה, כאמור.

בפרשת חוגים לאומיים עומד הנשיא אגרנט המנוח על הטעמים

לחקיקת דבר המלך:

"כפי שראינו, מהסעיף האמור [סעיף 14 לכתב המנדט] מתחייב שהסמכות להכריע בזכויות ובתביעות, המתייחסות למקומות הקדושים, לא נמסרה למעצמה המנדטורית, אלא נועדה לוועדה שתחמנה באישור מועצת חבר הלאומים. מכאן, שהמעצמה המנדטורית לא חשבה את עצמה - ולא יכלה לחשוב את עצמה - כבעלת סמכות להכריע בזכויות ובתביעות כנ"ל, אף לא באמצעות בתי המשפט שהוקמו על ידה בארץ ישראל; ולפיכך היא קבעה, על ידי התקנת דבר המלך משנת 1924, שהענינים הללו אינם שפיטים. מכאן גם, שהעניקה לנציב העליון אך את הסמכות המצומצמת וה'מזערית', שזכרה בא בסימן 3 לדבר המלך, סמכות שאין בינה לבין חיתוך מהותי בסכסוכים הנוגעים למקומות הקדושים, ולא כלום" (שם בעמ' 202).

ובהמשכם של דבריו:

"אם ישאל השואל: כיצד, בתנאים אלה, ראה שלטון המנדט למלא... את האחריות שהוטלה עליו, בלוגע למקומות הקדושים, לפי סעיף 13 לכתב המנדט - כי אז התשובה, שצריכה להינתן, תהא כפולה. ראשית, כיוון שבסעיף הזה נקבע, כי אחריותו לשמור על 'זכויות קיימות' ולהבטיח את חופש הגישה והפולחן כפופה לחובה לקיים את דרישות הסדר הציבורי והנימוס במקומות הללו, הילכך נהג שלטון המנדט (או התחזה לנהוג) בהתאם לעקרון שהחובה האחרונה קודמת לאחרות ושהוא מצווה למלאה בלי להיכנס בעובי הקורה של הזכויות והתביעות, שהן נשוא המחלוקת בין הכיתות הדתיות היריבות; אך שיחד עם זאת, שומה

עליו לעשות, במידת האפשר, כדי לשמור - וזהו העקרון השני ועוד ידובר עליו להלן - על המצב המשקף בעיניו את ה'סטטוס קוו' (שם, בעמ' 203).

44. בשנת 1929 הכין L.G.A. Cust, לשעבר הממונה על מחוז ירושלים, דו"ח סודי עבור ממשלת המנדט: The Status Quo in the Holy Places. הדו"ח נועד לסייע לפקידי המנדט בקבלת החלטות בענין פירוש ויישום של הסטטוס-קוו במקומות הקדושים (ראה הערת הפתיחה לדו"ח, שנכתבה על-ידי H.C. Luke, המזכיר הראשי של ממשלת המנדט); הדו"ח אכן היווה בסיס להפעלת הסטטוס קוו העותמני בתקופת המנדט (ברקוביץ, שם, בעמ' 34).

הדו"ח מתייחס בפרוט רב לזכויות השונות הנתונות לעדות הנוצריות במקומות הקדושים לנצרות, והם כנסית הקבר הקדוש בירושלים; מקום העליה לשמיים, בפסגת הר הזיתים; כנסיית קבר הבתולה בגת שמנים; וכנסיית המולד בבית לחם. כדוגמא לפרוט הרב של הזכויות במקומות הקדושים - פרוט שהיה מחוייב המציאות בשל הסכסוכים הרבים - נביא מן הדו"ח את התמצית העוסקת בכנסיית הקבר הקדוש. בכנסיה זו תובעים לעצמם זכויות האורתודוקסים, הקתולים והארמנים, הקופטים, האתיופים והיעקוביטים:

"In the various component parts of the Church the position at the present moment can be summarized as follows:

- (1) The Entrance Doorway and the Facade, the Stone of Unction, the Parvis of the Rotunda, the great Dome and the Edicule are common property. The three rites consent to the partition of the costs of any work of repair between them in equal proportion. The Entrance Courtyard is in common use, but the Orthodox alone have the right to clean it.

הכותל המערבי

45. על יחסה של האומה היהודית לכותל המערבי עמדנו בהרחבה בבג"צ 4185/90 נאמני הר-הבית ואח' נ' היועץ המשפטי לממשלה ואח' (טרם פורסם), ונביא את תמציתם של הדברים:

"הר-הבית הוא המקום הקדוש ביותר, ראשון במעלת הקדושה, לאומה העברית מזה כשלושת אלפים שנה, מאז בנה שלמה את המקדש הראשון על הר המוריה (דברי הימים ב, ג, א); והר המוריה עצמו מקודש היה לעם ישראל עוד כאלף שנה לפני כן, מאז עקידת יצחק על ידי אברהם, אבי האומה העברית - ב'ארץ המוריה' (בראשית, כב, ב), 'הר הבית הוא הר המוריה', 'ובמקדש נעקד יצחק אבינו' (רמב"ם, הלכות בית הבקירה, פרק ב, הלכות א-ב; פרק ה, הלכה א). קדושה ראשונית זו של הר-הבית בעינה עומדת, עד עצם היום הזה, גם לאחר חורבן הבית, הראשון והשני: 'ואין שם בית לדורי הדורות אלא בירושלים בלבד ובהר המוריה... ואומר: 'זאת מנוחתי עדי עד' (תהלים, קלב, יד) (רמב"ם, שם, א, ג). וחומת הר-הבית המערבית (= הכותל המערבי), שקיימת עד עצם היום הזה, הוא האתר המקודש ביותר במסורת ישראל" (שם, כפיסקה 22).

משנכבשה הארץ בידי זרים, כל כובש עניין מיוחד היה לו, במידה זו או אחרת, בהר הבית (ראה על כך בהרחבה בג"צ 4185/90, שם, כפיסקאות 17-20). גם כמצבים אלה שמרו היהודים, במשך כל שנות הגלות, על הקשר להר הבית ועל קיום תפילות במקום (ראה בג"צ 4185/90 הנ"ל, כפיסקה 23). וכשם שהר הבית, ובית המקדש אשר שכן בו, סימל את עולמו הדתי-ייחודי ואת עצמאותו המדינית של עם ישראל, כך סימל הכותל המערבי, שריד בית מקדשנו שנחרב, את המקום המקודש ביותר לעם ישראל ואת שאיפתו וכמיהתו להחזרת העצמאות הלאומית-המדינית (ראה בג"צ 4185/90 הנ"ל, פסקאות 4, 7, 10, 15 ו-34).

בעת החדשה רבו הסכסוכים סביב הכותל המערבי, תוך ניסיון

לשלוש מן היהודים את זכויותיהם ההיסטוריות במקום:

"באותה תקופה [= אמצע המאה ה-19] נעשו ניסיונות רבים מצד היהודים לשפר את מעמדם במקום המקודש להם. בשנות ה-50 [של המאה ה-19] ניסה החכם עבדאללה מבומביי לקנות את הכותל, אך נכשל. מונטיפיורי ניסה לשווא להשיג רשיון לעשות לנוחיות המתפללים על ידי העמדת ספסלים (או אבנים גדולות) לישיבה והתקנת מחסה מגשם מעל לרחבה; ליהודים ניתנה רק הרשות לרצף את הרחבה. יש עדויות שלפרקים הועמדו ליד הכותל שולחן לקריאת התורה, ואף נפרשה יריעה מעל ראשי המתפללים; אולם סידורים אלו היו ארעיים, והם בוטלו מפעם לפעם על פי דרישת ראשי הוואקף (ההקדש המוסלמי), שחששו שהיהודים ירכשו להם זכות חזקה במקום. ב-1887 העלה הברון רוטשילד את התכנית לרכוש את כל שטח שכונת המוגרבים, לסלק את מבניו העלובים ולהפכו בהסכמת רבני ירושלים - להקדש יהודי... אולם בסופו של דבר בטל העניין מסיבות שלא נודעו נציבור ולא הובהרו כל צרכם עד היום... ערב מלחמת העולם הראשונה שוב נעשה ניסיון, הפעם מצד בנק אפ"ק, לרכוש את סביבות הכותל המערבי ליהודים; המשא ומתן בעניין זה הופסק עם פרוץ המלחמה. בינתיים החלו היהודים לכתוב כתובות על הכותל, לתקוע בו מסמרים, לשים בו פתקים ולהעמיד כרחבה אביזרי תפילה - ספסלים, מחיצה בין גברים לנשים, ארון זכויות לנרות, שולחן לקריאת התורה, וכדומה. הדבר הביא ב-1912 לתלונה של הממונה על הוואקף לפני השלטונות התורכיים, והללו הורו לסלק את כל האביזרים הללו - שמציאותם כמעט כבר היתה למסורת - כדי למנוע 'חזקה' יהודית על הכותל...".

לאחר שהצהרת בלפור והמנדט היקנו ליהודים קעמך לאומי מוכר בארץ ישראל, החלו הללו בהכלטת חשיבותו של הכותל המערבי כסמל לאומי, נוסף על משמעותו הדתית המסורתית. לעומת זה השתמש המופתי... בטענה שהיהודים מתכוונים להשתלט על הכותל כדי להסית את עדתו נגד 'הציונים'. לשם כך הכריז על הכותל, ללא כל אסמכתא דתית או היסטורית, כעל אתר מוסלמי מקודש. הכותל המערבי, שלפנים לא ייחסו לו המוסלמים כל חשיבות - שלעתים אף לא נמנעו מלזהם אותו, כדי להקניט את היהודים - נתכנה עתה 'אל בוראק', על שם בהמת הרכיבה של מוחמד שנקשרה לחומה זו בביקורו האגדי של הנביא בירושלים. חיכוכים בין עדתיים על רקע הכותל המערבי אירעו במשך

- (2) The Dome of the Katholikon is claimed by the Orthodox as being under their exclusive jurisdiction. The other Communities do not recognize this, maintaining that it is part of the general fabric of the Church, and demand a share in any costs of repair. The Orthodox, however, refuse to share payment with any other Community. The same conditions apply mutatis mutandis to the Helena Chapel, claimed by the Armenians, and the Chapel of the Invention of the Cross claimed by the Latins.
- (3) The ownership of the Seven Arches of the Virgin is in dispute between the Latins and the Orthodox, of the Chapel of St. Nicodemus between the Armenians and the Syrian Jacobites, and the Delt al Sultan between the Copts and Abessinians. In these cases neither party will agree to the other doing any work of repair or to divide the costs.
- (4) The Chapel of the Apparition, the Calvary Chapels, and the Commemorative shrines are in the sole possession of one or other of the rites, but the others enjoy certain rights of office therein. Any projected innovation or work of repair is to be notified to the other rites.
- (5) The Katholikon, the Galleries and the Chapels in the Courtyard (other than the Orthodox Chapels on the West) are in the exclusive jurisdiction of one or other of the rites, but subject to the main principles of the Status Quo as being within the ensemble of the Holy 'Sepulchre'.

(דו"ח קוסט, בעמ' 14-15)

כן כלל דו"ח קוסט התייחסות למקומות הקדושים ליהודים, והם

הכותל המערבי וקבר רחל (דו"ח קוסט, בעמ' 43-48).

כל שנות ה-20. כדי להציק ליהודים, פקד המופתי, שהשקיף על הכותל ממושביו ב'מחכמה' הסמוכה, לפתוח בדרום הרחבה פתח שהתקשר עם שער המוגרבים; בכך הפך את רחבת התפילה ממכוו סתום למעבר לעוברי אורח ולבהמות. כדי להדגיש את בעלות המוסלמים על הכותל, הוקמו עליו (בצפון) כמה נדבכים חדשים, ובצפון הרחבה הוקמה חומה, שהעוברים בפתחה הטרידו את המתפללים. מאחורי החומה, ובסמוך לה, נרחבת הר הבית קויימו עתה במתכוון טקסים מוסלמים ממושכים בקולי קולות. כל אלה גרמו לתלונות והחריפו את המתיחות הבין-עדתית. המוסלמים ערערו במיוחד על העמדת אביזרי התפילה ברחבה בידי היהודים, ובשל מחאותיהם סולקה בכוח - בידי המשטרה הבריטית - מחיצה בין גברים לנשים בעצם יום הכיפורים תרפ"ט (1928). באוגוסט 1929 התפרץ המון מוסלמי מוסת דרך הפתח שפתח המופתי בדרום הרחבה, פרע במתפללים והשמיד תשמישי קדושה, ובהמשך ההתרגשות ואי השקט פרצו ימים אחדים לאחר מכן 'מאורעות תרפ"ט' הקטלניים...

בעקבות מאורעות אלה הוקמה על ידי הבריטים ועדת חקירה. בדו"ח שלה נכללת הערה מפורשת על השימוש באגדת אל-כוראק בידי המופתי כדי להסית ביהודים; יחד עם זה הוצע להקים ועדה בינלאומית לפתרון 'בעית הכותל'. הועדה מונתה מטעם חבר הלאומים; חבריה היו שוודי, שווייצי והולנדי, והיא ניהלה בירושלים בקיץ 1930 את 'משפט הכותל'. הדו"ח שלה (מדצמבר 1930) קבע שלמוסלמים הבעלות המוחלטת על הכותל, אך ליהודים זכות בלתי מעורערת לגישה אליו לשם תפילה; עם זאת נקבע שאין להם רשות לא להעמיד ברחבה ספסלים ולא לתקוע שם בשופר. הערבים דחו את מסקנות הוועדה; היהודים קיבלו. ברם, איסור התקיעה לא נתקבל על דעת הציבור היהודי, שראה בכך עלבון צורב, ומדי שנה נהגו צעירים לאומנים לתקוע ליד הכותל במוצאי יום הכיפורים, דבר שהביא תמיד להתערבות המשטרה הבריטית ולמאסרים ("הכותל המערבי" האנציקלופדיה העברית, כרך 20 (החשל"א) עמ' 1122-1124).

ואשר להמלצות הועדה, אלה -

"קיבלו תוקף של דבר חקיקה, הוא דבר המלך במועצה על ארץ ישראל (הכותל המערבי), 1931. הכל מסכימים שדבר המלך הזה שבק חיים במדינת ישראל" (פרשת חוגים לאומיים, בעמ' 208).

(על הכותל המערבי ראה עוד: הכותל, מאת מאיר בן זב, מרדכי נאור, זאב ענר, מהדורה 13, אלול תשמ"ט - ספטמבר 1989).

שחרור הכותל המערבי במלחמת ששת הימים

46. עם הכיבוש הירדני, בשנת 1948, נמנעה הגישה לכותל המערבי מהיהודים תושבי מדינת ישראל. בתקופה זו - מבחינת המחוקק הישראלי - לא הצריכו המקומות הקדושים מעשה חקיקה מיוחד, משנמצאו הם בידי זרים. מצב זה השתנה עם שחרור הכותל המערבי במלחמת ששת הימים. עמדנו על כך בבג"צ 4185/90 הנ"ל:

"במלחמת ששת הימים, ביוני 1967, כאשר ממלכת ירדן פתחה בהתקפה צבאית על מדינת ישראל ועל ירושלים היהודית, שוחרר הר הבית והכותל המערבי מהכיבוש הירדני. בנוסף לקשר הדתי תרבותי בין הר הבית לעם ישראל, שלא נותק מעולם, הוחזרה גם הריבונות המדינית של ישראל על הר הבית, כפי שכך היה במשך תקופה ארוכה בדברי ימי האומה העברית, מאז בנין הבית הראשון על ידי שלמה המלך מלפני כשלושת אלפים שנה. המעגל ההיסטורי חזר ונסגר. עוד בעת שחרור הר הבית על ידי צבא ההגנה לישראל, בעיצומן של הקרבות, פקדו מפקדי צה"ל שלא לפגוע במקומות הקדושים של בני דתות אחרות, ולהקפיד על יחס של כבוד אליהם (ראה הר הבית בידינו, מאת אלוף מוטה גור ואלוף משנה גרשון ריבלין, הוצאת 'מערכות' צבא הגנה לישראל, משרד הבטחון, עמ' 322-323; אמנת ירושלים, תשנ"ב, קטע רביעי, והכיבליוגרפיה המצויה בחוברת האמנה, הוצאת המשרד לענייני ירושלים, שם). כך חשו והורו לוחמי ישראל, כפי שחזה נביא ישראל, מיכה המורשתי: "כי כל העמים ילכו איש בשם אלוהיו, ואנחנו נלך בשם ה' אלוהינו לעולם ועד' (מיכה, ד, ה) ...".

ימים אחדים לאחר שחרור הר הבית החליטה ממשלת ישראל, מטעמים מדיניים, בטחוניים ולשם שמירת הסדר הציבורי, להורות לפלוגת הצנחנים ששהתה על הר הבית לפנות את המקום, הוקמה עמדת תצפית של משמר הגבול, ובמקום מצויה שמירה מתמדת (שילר, עורך 'הר הבית ואתריו' אריאל - כתב עת לידיעת ארץ ישראל (טבת, תשמ"ט) בעמ' 40). כן החליטה הממשלה לאפשר למוסלמים להמשיך לקיים את נוכחותם בהר הבית ותפילותיהם. מנימוקים אלה גופם, ונימוקים נוספים..., וכדי למנוע

חיכוכים עם המוסלמים, החליטה ממשלת ישראל שלא להתיר עריכת תפילות בציבור של יהודים בהר הבית" (בג"צ 4185/90 נאמני הר הבית ואח' נ' היועץ המשפטי לממשלה ואח', טרם פורסם, בפסקה 24).

מציאות זו הובילה לכך שביום י"ט בסיון התשכ"ז (27.6.67) נתקבל בכנסת חוק השמירה על המקומות הקדושים, התשכ"ז-1967, אשר צוטט בדברינו לעיל (פסקה 12).

והדברים נשנו ונאמרו בהוראת סעיף 3 לחוק יסוד: ירושלים בירת ישראל, לאמור:

"3. שמירת המקומות הקדושים

המקומות הקדושים יהיו שמורים מפני חילול וכל פגיעה אחרת ומפני כל דבר העלול לפגוע בחופש הגישה של בני הדתות אל המקומות המקודשים להם או ברגשותיהם כלפי אותם המקומות".

פרשת חוגים לאומיים

47. משוחרר הר הבית, ביקשו יהודים להתפלל בו, אך - וכך אירע ב-1968 - המשטרה מנעה זאת מהם. לאור זאת, עתרה אגודת חוגים לאומיים לבית המשפט הגבוה לצדק ובפיה בקשה לצוות על משטרת ישראל לדאוג "למתן שמירה נאותה... על מנת למנוע הפרעות לתפילת יהודים על הר הבית" וכן "להימנע מלהפריע לתפילת יהודים על הר הבית". העתירה הועברה להרכב מורחב של חמישה שופטים. כל שופטי ההרכב הסכימו לדחיית העתירה, אולם נחלקו הם בנימוקיהם. השופטים כולם, ואף נציגי המדינה, הסכימו כי זכות התפילה של היהודים על הר הבית כשלעצמה לעולם היא עומדת. ובמילותיו של הנשא אגרנט המנוח:

"למותר הוא לציין... שזכות התפילה של היהודים היא זכותם הטבעית המושרשת עמוקות בהיסטוריה הארוכה של עם ישראל" (בג"צ 222/68, פד"י כד(2), בעמ' 228).

על אף זאת הוחלט לדחות את העתירה. מ"מ הנשיא זילברג המנוח סבר שיש לדחותה מן הטעם שלא ניתן להגשים את חוק השמירה על המקומות הקדושים מבלי להתקין תקנות שיגדירו באופן מעשי כיצד תמומש זכות התפילה בהר הבית, מכיון שמדובר במקום שהוא קדוש לתפילה לשני העמים, היהודי והמוסלמי. הואיל והעותרים בעתירתם לא ביקשו כי השר יתקין תקנות אלו, יש לדחות את עתירתם (שם, בעמ' 153-156). עם זאת הדגיש, כי לדעתו מוסמך בית המשפט לדון בנושא העתירה - אף על פי שעוסקת היא במקום קדוש - מן הטעם שדבר המלך על המקומות הקדושים, שהגביל את סמכותו של בית המשפט, עבר ובטל מן העולם עם תום המנדט (שם, בעמ' 156-158).

השופט ויתקון סבר גם הוא שדבר המלך במועצה על המקומות הקדושים נתבטל עם הקמת המדינה או לפחות עם חקיקת חוק השמירה על המקומות הקדושים (שם, בעמ' 162-164), אך לגישתו זכותם של העותרים לבקש את עזרת המשטרה לשם קיום תפילה על הר הבית מוגבלת היא לפי "מבחן השכל הישר". בעניין העתירה "המצב רגיש והרה סכנות על רקע בין עדתי, והמקום מועד לפורענות", ועל כן אין עילה להתערבותו של בית המשפט בשיקול הדעת שהפעילה המשטרה כהחליטה שלא לסלק לעותרים (שם, בעמ' 166-168).

השופט ברנזון סבר כי דבר המלך על המקומות הקדושים שריר וקיים, ועל כן, משעוסקת העתירה במקום קדוש, אין בית המשפט מוסמך לדון ולהכריע בה. בעניין זה מוסמכת לדון הממשלה, לפי סעיף 29

לחוק יסוד: הממשלה, הקובע כי "הממשלה מוסמכת לעשות בשם המדינה, בכפוף לכל דין, כל פעולה שעשייתה אינה מוטלת בדין על רשות אחרת" (שם, בעמ' 170-178). זו היתה, בעיקרם של דברים, גם גישתו של השופט קיסטר המנוח (שם, בעמ' 182-189).

לעומתם, סבר הנשיא אגרנט המנוח שחוק השמירה על המקומות הקדושים ביטל מכללא את דבר המלך על המקומות הקדושים, ביטול סך *tanto*. חוק השמירה על המקומות הקדושים קובע זכויות מהותיות באשר למניעת חילולו של מקום קדוש; כאשר לחופש הגישה אל המקום הקדוש; ובאשר למניעת פגיעה ברגשותיהם של בני הדתות אל המקומות המקודשים להם (ראה סעיף 1 לחוק). אך החוק אינו אומר מילה וחצי מילה באשר לזכות הפולחן במקומות הקדושים. לגישת הנשיא אגרנט, חוק השמירה ביטל איפוא את דבר המלך בכל הנוגע לעניינים הנזכרים בו בחוק זה, אך דבר המלך שריר וקיים בכל הנוגע לזכות הפולחן שאינה נזכרת בחוק. מכאן, שבית המשפט מוסמך לדון במניעת חילולו של מקום קדוש, בחופש הגישה למקום קדוש ובמניעת הפגיעה ברגשותיהם של בני הדתות אל המקום הקדוש, אך הוא אינו מוסמך לדון בזכות הפולחן במקומות הקדושים. הטיפול בעניין זה מסור לידיה של הרשות המבצעת (פרשת חוגים לאומיים, בעמ' 218-228).

משסברו שניים מן השופטים - מ"מ הנשיא זילברג-המנוח והשופט ויתקון המנוח - כי דבר המלך עבר ובוטל מן העולם, ושניים מן השופטים - השופטים ברנזון וקיסטר - כי דבר המלך שריר וקיים, נתקבלה להלכה גישתו של הנשיא אגרנט, לפיה דבר המלך בוטל חלקית, והוא נשאר בתוקפו בנוגע לזכויות הפולחן במקומות הקדושים. ולא כאן המקום להאריך.

פרשיות המוטראן הקופטי

48. דוגמא מובהקת לרגישותם הרבה של המקומות הקדושים מצוייה היא בפרשיות המוטראן הקופטי. בפרשת המוטראן הקופטי הראשונה (כג"צ 109/70, פד"י כה(1) 225) נזקק בית משפט זה לסכסוך בין בני העדה הקופטית לבין בני העדה האתיופית. נושא המריבה היה שתי כנסיות קטנות, הקפלות של "ארבע החיות" ו"מיכאל הקדוש" (הסמוכות לכנסיית הקבר הקדוש, אשר על "חלוקתו" בין הכיתות הנוצריות השונות עמדנו לעיל, בפסקה 44, בדו"ח של Cust), והמעבר דרכו נכנסים אליהן. קיום השליטה בפועל במעבר ובקפלות נעשה על ידי קביעת מנעולים בפתחי המעבר משני צדדיו והחזקת המפתחות המשמשים לפתיחתם ולסגירתם. עד למאורע שגרם להגשת העתירה, נמצאו המעבר והקפלות כחזקתם של הקופטים, אך האתיופים טענו לזכויות חזקה ופולחן בלעדיות במקום. בחגיגות הפסחא של שנת 1970, בעוד הקופטים עומדים ומתפללים בכנסיית הקבר הקדוש, החליפו האתיופים את המנעולים הקבועים בפתחי המעבר משני הצדדים. בעקבות זאת, הגיש המוטראן הקופטי עתירה לבית משפט זה, ובה ביקש להורות על השבת המצב לקדמותו (פרשת המוטראן הקופטי, שם, בעמ' 229-234).

בפסק דינו, אליו הצטרפו השופטים לנדוי, ברנזון, ויתקון וקיסטר, עומד הנשיא אגרנט על כך שאין בית המשפט נכלס בעובי הקורה של בירור תביעותיהם הסותרות של הצדדים באשר לזכויות הבעלות והחזקה בנושא המריבה, הואיל ובית המשפט אינו מוסמך לכך, כאמור בפרשת חוגים לאומיים (פרשת המוטראן הקופטי, שם, בעמ' 234-235). עם זאת, סבר הנשיא אגרנט כי בקשת הסעד של העותר יש לה, עקרונית, על מה שתסמוך, בהתבסס על האיסור על עשיית דין עצמית. מכיוון שכך הורה,

כיום י"ט באדר תשל"א (16.3.1971), כי הצו-על תנאי ייעשה מוחלט

כנגד שר המשטרה, אולם -

"ביצוע הצו המוחלט יעוכב עד ליום 6 באפריל 1971, כדי לאפשר לממשלה, אם תמצא לנכון, להשתמש בסמכותה - הנתונה בידיה בכל עת - ולטפל בסכסוך המהותי הנדון בכל דרך שתיראה לה. ברור, כי במקרה כזה תוכל הממשלה להוציא, בכל עת, צווי ביניים לצדדים, לצורך קביעת הסדר ארעי של ההחזקה, שיחול עד שהסכסוך יוכרע או יוסדר באופן סופי" (שם, בעמ' 252).

49. בזה לא נסתיימה פרשת הדברים. השתלשלות הדברים מאז פרשת המוטראן הקופטי הראשונה מובאת בפרשת המוטראן הקופטי השניה (בג"צ 188/77, פ"ד לג(1) 225).

הממשלה הוציאה צו ביניים שלא לשנות את סדרי החזקה בקפלות, היינו להשאיר את ההחזקה בידי העדה האתיופית ולהשאיר זכות גישה לבני העדה הקופטית. כן מינתה הממשלה ועדת שרים שתכריע בסכסוך בין שתי הכנסיות. ועדת השרים קיימה דיונים רבים, ושמעה טענות מפורטות וניסתה - ללא הועיל - להביא את הצדדים לידי פשרה. חלפו ארבע שנים, ממשלה נחלפה, וועדת שרים חדשה נתמנתה, ושוב לא הגיעו הצדדים לידי פשרה. בית המשפט ניסה אף הוא לסייע לצדדים להגיע להסדר מוסכם, אך גם הצעת בית המשפט נדחתה. זמן נוסף חלף, וב-1977 ממשלה חדשה נבחרה. ראש הממשלה דאז, מר מנחם בגין המנוח, החליט להביא את כל העניין לטיפול של וועדת השרים לענייני ירושלים. ועדה זו הקימה מבין חבריה ועדת משנה לעניין הסכסוך הקופטי-אתיופי, זאת לאחר שהוגשה העתירה בפרשת המוטראן הקופטי השנייה, בה נתבקש בית המשפט לעשות למען ביצוע הצו ההחלטי שניתן בפרשת המוטראן הקופטי הראשונה. ועדת המשנה קיימה דיונים רבים ושמעה גם היא את טענות הצדדים, בית המשפט עשה נסיון נוסף להביא את הצדדים לידי הסכם, אך כל המאמצים

עלו בתוהו. לבסוף, משנאלץ בית משפט זה להכריע בעתירה נחלקו בו הדעות.

דעת המיעוט של הנשיא לנדוי, אליה הצטרף, בעיקרם של דברים, השופט ויתקון, היתה כי יש לקבל את העתירה ולחייב את הממשלה להחליט בתביעותיו של המוטראן הקופטי במהירות סבירה (שם, בעמ' 241 ובעמ' 248-249). דעת הרוב של השופטים אשר, בכור וש' לוין היתה כי יש לדחות את העתירה מן הטעם ש"מימד הזמן להכרעה הוא ענין שכמעט ואין ולא כלום בין הגישה של בית-משפט אליו לבין הגישה של גוף מדיני למימד זה" (שם, בעמ' 246).

כזאת וכזאת עלה, בדוגמה אחת, במחלוקת ומריבה באשר למקום אחד מהמקומות הקדושים. ומכאן אזהרה רבתי לנושא הסוגיה שבפנינו.

סיכומו של עיון בדברי ימיהם של המקומות הקדושים

50. מתוך העיון עד כה בדברי ימיהם של המקומות הקדושים עולה עד כמה רבה רגישותם של מקומות אלה, שסכסוכים, מחלוקות ורגשות עזים אינהרנטיים להם. הטיפול במקומות הקדושים מתאפיין בזהירות ובמתינות מרובים, בניסיונות פישור וגישור בין הצדדים ובהימנעות מקביעת כללים חד-משמעיים או פתרונות חותכים. דרך טיפול זו אינה הולמת, מטבעם של דברים, את הרשות השופטת, שמורגלת היא בהכרעה חותכת בסכסוכים על סמך כללים משפטיים ברורים. על כן, בפועל, יוחד הטיפול במקומות הקדושים לרשות המבצעת. זו נעזרה בכלל, שנתפתח ברכות השנים, של שמירה על ה"סטטוס-קוו". השמירה על המצב הקיים היא הדרך היחידה המבטיחה כי השקט, השלווה והנימוס הציבורי - החיוניים כל כך במקומות שהדרת קודש שרויה בהם - יישמרו.

חופש הפולחן ומכתן הוודאות הקרובה

51. את עקרון השמירה על הסטטוס-קוו ניתן להציג בדמותם של כללים משפטיים הנקוטים בידינו בהקשרים קרובים. כך הוא הכלל לפיו חופש הפולחן הנתון לאדם אינו חופש מוחלט אלא עליו לסגת אם קיימת וודאות קרובה לפגיעה בסדר הציבורי. כלל משפטי זה, כמדומה, אינו אלא לבוש אחר - לבוש ההולם את המקומות הקדושים - לעקרון השמירה על הסטטוס-קוו.

חופש הפולחן והדת זכות יסוד היא במערכת משפטנו. כך נפסק עוד בבג"צ 262/62 פרץ ואח' נ' המועצה המקומית כפר שמריהו, פד"י טז 2101, והדברים הם מן המוסכמות שאינן שנויות במחלוקת:

"דת ופולחן אינם רק דברים שבהלכה, בחינת נתי ספר וניחזי, אלא בעיקרם הם דברים שבלב, באמונה ויראה, ואף בטעם וחוש, ואלה אינם נמדדים בקנה מידה אובייקטיבי השווה לכל" (מדברי השופט ח' כהן, שם, בעמ' 2105).

"בהחלטתה האמורה [= שלא להשכיר ליהדות המתקדמת אולם ציבורי בחג הסוכות] מגלה המועצה נטיה לעמדה דתית אחת השוללת את זכות קיומה של מגמה אחרת, ובנימה יומרנית במקצת קובעת היא, שאותה צורה של תפילה, הנהוגה מאז ומתמיד בכפר, מסוגלת לספק את הצרכים הדתיים של תושבי המקום. כסבור הייתי, כי עניינו של כל פרט ופרט הוא לעשות חשבון נפש להחליט, מה היא עבודת הקודש וצורת התפילה, בהן ימצא סיפוק נפשי והתרוממות הרוח. ואם לאחדות בחיי הציבור, אליה שואפת המועצה, ולמניעת פילוג, הרי לא בכפיה ניתן להשיג מטרות אלו, ולא על חשבון חופש המצפון והדת" (דברי השופט ויתקון, שם, בעמ' 2113).

ובלשונו של הנשיא זוסמן:

"לא עליה [= על המועצה המקומית] להחליט שחושבי המקום יתפללו בנוסח פלוני ולא יתפללו בנוסח אלמוני... מגילת העצמאות הבטיחה חופש הדת והפולחן לכל אזרחי המדינה, וגם אם לא העניקה המגילה עצמה זכות לאזרח הניתנת לכיצוע על דרך של תביעה משפטית, אורת חייבם של אזרחי המדינה נקבע בה, ואת עקרונותיה חייבת כל רשות במדינה להניח נר לרגליה" (שם, בעמ' 2116).

וכך נאמר לאחרונה בפסק דינו של הנשיא שמגר בבג"צ 650/85

התנועה ליהדות מתקדמת בישראל נ' השר לענייני דתות ואח', פד"י

מכ(3) 377, 381:

"חופש הדת והפולחן הוא מחירויות היסוד המוכרות לפי שיטתנו המשפטית ומהוות חלק ממנה. ביטוייה של החירות האמורה הם, כמובן, בעיקרם, בחופש ההבעה והמעשה הדתיים, אולם בכך לא סגי. בין היתר, נובע מקיומה של החירות האמורה, שינהגו במאמינים במידה של שוויון, וכי רשויות השלטון ירחיקו עצמן מכל מעשה או מחלל כלפי המאמינים על זרמיהם, לרבות ארגוניהם ומוסדותיהם שטעם של הפליה פסולה מתלווה אליו.

מבאן, כי פעולה כללית של רשות שלטונית בתוקף תפקידה הממלכתי מחייבת גישה פתוחה והוגנת, שאינה מותנית דווקא בהזדהות עם השקפתו של זרם זה או אחר אלא מבטאת יחס של שוויון, אשר לו זכאים כל הזרמים".

52. חופש הפולחן אינו חופש מוחלט, ונסוג הוא מפני זכויות

ואינטרסים אחרים:

"חופש המצפון, האמונה, הדת והפולחן, עד כמה שהוא מוצא מכוח האמונה אל פועל המעשה, אינו חופש מוחלט... זכותי להתפלל אינה מתירה לי להסיג את גבולו של חברי או לבצע כלפיו מטרד. חופש המצפון, האמונה, הדת והפולחן הוא חופש יחסי. יש לאזן בינו לבין זכויות ואינטרסים הראויים אף הם להגנה, כגון הקניין הפרטי והציבורי וחופש התנועה. אחד האינטרסים שיש להתחשב בהם הוא זה של הסדר הציבורי ובטחון הציבור" (דברי השופט ברק בבג"צ 292/83 נאמני

ה'ר הכית ואח' נ' מפקד משטרת מרחב ירושלים,
פד"י לח(2) 449, 455.

באשר ל"נוסחת האיזון" בין חופש הפולחן מזה ובין הסדר
הציבורי ובטחון הציבור מזה, נפסק כי הנוסחה היא זו הגלומה במבחן
ה"וודאות הקרובה":

"חופש המצפון, האמונה, הדת והפולחן מוגבל
ומסווג כדי הדרוש וההכרחי לשם שמירה על
ביטחון הציבור והסדר הציבורי. כמובן, בטרם
תיעשה כל פעולה, שיש בה כדי לפגוע ולצמצם
חופש זה בשל פגיעה בביטחון הציבור, מן הראוי
הוא שהמשטרה תנקוט את כל האמצעים הסבירים
העומדים לרשותה כדי למנוע את הפגיעה בביטחון
הציבור, בלא לפגוע בזכות המצפון, האמונה, הדת
והפולחן. על כן, אם החשש הוא מאלימות של קהל
עוין כנגד המתפללים, על המשטרה לפעול נגד
אלימות זו, ולא נגד המתפללים. אך אם פעולה
סבירה של המשטרה אין בכוחה, לאור מגבלותיה,
להסיר את הפגיעה, הלכה למעשה, בביטחון
הציבור, אין מנוס מהגבלת חופש המצפון והדת,
כנדרש לשם שמירה על ביטחון הציבור.

... הכוח העומד לרשות המשטרה אינו בלתי
מוגבל. מוטלות עליה מטלות רבות. הגנה על זכות
המצפון, האמונה, הדת והפולחן היא מחובתה של
המשטרה, אך אין היא חובתה היחידה. עליה להגן
גם על החירויות האחרות ואף על חירות המצפון
והדת של אנשים אחרים. במצב דברים זה עשוי
להיווצר מצב, בו חרף פעולתה של המשטרה, עדיין
יעמוד בעינו החשש של פגיעה בביטחון הציבור.
היש בקיומו של חשש זה, שלכדי ודאות אינו
מגיע, כדי להצדיק שלילתו והגבלתו של חופש
המצפון, האמונה, הדת והפולחן?

... לא די... בחשש בלבד, אך אין גם לדרוש
ודאות גמורה. המשפט הישראלי נוקט בעמדת
ביניים של הוודאות הקרובה... נראה לי איפוא,
כי מן הראוי הוא, שמבחן זה של 'הודאות
הקרובה' ישמש אף לקביעת 'נוסחת האיזון' בין
חופש המצפון, האמונה, הדת והפולחן מזה לבין
בטחון הציבור מזה" (שם, בעמ' 455-456).

הקביעה, כי קיימת וודאות קרובה לכך שמימוש חופש הפולחן יפגע בסדר הציבורי, טעונה היא ביסוס ראיתי. ראייה כגון זו עשויה להימצא בניסיון העבר:

"הדרישה היא לראיות 'של ממש'... ההערכה צריכה להתבסס על עובדות ידועות, לרבות ניסיון העבר. אין די בהשערות, בספקולציות ובחששות" (דברי השופט ברק כג"צ 153/83 לוי ואח' נ' מפקד המחוז הדרומי של משטרת ישראל, פד"י לח(2) 393, 411).

במקומות הקדושים קיימת - לאור ניסיון העבר עליו עמדנו בהרחבה - חזקה ראיתית לפיה סטייה מן הסטטוס-קוו עשויה להוביל להפרת הסדר הציבורי. חזקה ראיתית זו, בהצטרף אליה ראיות נוספות, ואולי אף כשהיא לעצמה, יהיה בה, במקרים מתאימים, כדי לבסס את התשתית הראיתית הדרושה, לפי מבחן הוודאות הקרובה, על מנת להגביל את חופש הפולחן במקומות הקדושים ולסייגו מפני הצורך בשמירה על הסדר הציבורי. במקומות הקדושים עקרון השמירה על הסטטוס-קוו אינו אלא, לעתים קרובות, לבוש קונקרטי למבחן הוודאות הקרובה.

חופש הפולחן והצורך במציאת המכנה המשותף למתפללים

53. בעניין העתירה שבפנינו ההתנגשות האפשרית אינה רק בין חופש הפולחן של העותרות מזה ובין האינטרס שבשמירה על הסדר הציבורי מזה; התנגשות אפשרית נוספת קיימת בין חופש הפולחן של העותרות מזה לבין חופש הפולחן של המתפללות והמתפללים האחרים מזה. הכלל המשפטי אשר צריך לחול ביחס להתנגשות האחרונה - כאשר עולה היא במקומות הקדושים - הוא כלל המבקש למצוא את המכנה הרחב ביותר המשותף לכל המתפללים. במקומות הקדושים אין מנוס - במקרה של התנגשות בין חופש הפולחן של המתפללים השונים לבין עצמם - מלנסות ולמצוא את המכנה המשותף לכל המתפללים, אף אם כתוצאה מכך עשוי חופש הפולחן של האחד לבוא במקצת

על חשבון חופש הפולחן של האחר. הדרת הכבוד המיוחדת הנלווית
למקומות הקדושים ואופיים מחייבים כי הפולחן במקומות הקדושים יעשה
בשקט ובנימוס, ללא סכסוכים ומדון, כשכל איש ואיש יוכל לעבוד את
קונו מבלי לפגוע בפולחנו של חברו. אין דרך להשיג מטרה זו אלא בדרך
של מציאת המשותף למתפללים כולם.

למבחן זה, של מציאת המכנה המשותף הרחב, כיוון השופט קיסטר
המנוח בבג"צ 223/67 בן דב נ' שר הדתות, פד"י כב(1) 440, שם דובר
על ההתנגשות - במקום קדוש אחד - בין חופש הפולחן של בני דת אחת
לבין חופש הפולחן של בני דת אחרת:

"... בשטח הנתון בידי מדינת ישראל ישנם
מקומות.. המקודשים ליותר מאשר לבני דת אחת,
והמחוקק רצה להתייחס בשוויון לכל הדתות
ולדאוג לשמירת המקומות המקודשים לכל דת ודת.
מצד אחד קבע המחוקק את חובת השמירה כדי לא
לפגוע בחופש הגישה של בני הדתות השונות אל
המקומות המקודשים להם, ומצד שני נקבעה חובת
שמירה מפני חילול וכל פגיעה אחרת וכן חובה
למנוע פגיעה ברגשותיהם של בני הדתות כלפי
אותם המקומות. לכל דת ישנם דינים ומנהגים
שונים ביחס לדרך כיבוד, התנהגות ואף תנאי
כניסה וסייגים לגבי כניסה למקומות המקודשים
להם, ולא קל לצאת ידי חובת כולם ולהבטיח
חופש גישה לבני דת אחת - מצד אחד, וכיבוד
ואי פגיעה ברגשות בני דת זו או אחרת - מצד
שני" (שם, בעמ' 448).

וביתר הרחבה עמד על כך השופט קיסטר בפרשת חוגים לאומיים:

"חופש הגישה להתפלל אינו מקנה לאדם זכות
לפעול באופן הפוגע באחרים או בהסדר הקיים
במקום והמשטרה רשאית למנוע פגיעות כאלה.

לדוגמא: אדם המזדמן לכניסה נוצרית קתולית בין
שהוא נוצרי קתולי ובין שהוא זר, ומתנהג באופן
פוגע או מרגיז כגון מופיע בלבוש שלפי המקובל
אין להופיע בו בכניסה או מכסה ראשו כאשר
המקובל שם לגלות ראשו, או עומד בזמן שאחרים

כורעים וכל שכן אם משוחח בשעת טכס או עושה עוויות של לעג, לא יוכל לבוא בטרוניה אם המשטרה תסלק אותו מן המקום וייתכן שיהא גם מקום למשפט פלילי; ואין הדברים אמורים בכנסיה בלבד אלא גם במקום אחר המקודש לנוצרים או בתהלוכה או בטכס אחר. כן לא יוכל נוצרי להיכנס למקום המיוחד לכמורה או גבר מושלמי אינו בעל זכות כניסה למסגד נשים" (שם, בעמ' 180-181).

ולמטה משם:

"טבעי הדבר כי במקרה שאחר פלוני מקודש בעיני בני דתות שונות עלולות להתעורר בעיות ואף סכסוכים על כך באיזו מידה בני כל אותן הדתות זכאים לערוך טכסים דתיים באותו אתר. יתר על כן: ייתכן שעריכת טכס או העמדת סמלי דת על ידי בני דת אחת מהווה פגיעה ברגשות בני דת אחרת ויש ויראו בכך חילול המקום הקדוש להם (דוגמה קיצונית בהיסטוריה יהודית היתה העמדת פסל או מזבח לאליל בבית המקדש בזמנו של אנטיוכוס אפיפנס). ובמקרה כזה ייתכן שלא תהא אפשרות שבני הדתות השונות יערכו טכסיהם באותו אתר המקודש אלא לכל היותר כי בני אותה דת שטכסיה פוגעים כנ"ל יתפללו כיחידים וללא כל טכס מבלי להפריע לאחרים, ואף ייתכן שאף אחת מבני הדתות לא תוכל לערוך טכסים מסודרים, אם מה שבעיני דת מסוימת הוא פולחן, בעיני הדת האחרת הוא חילול המקום.

אפילו אין ניגודים כה גדולים, קשה לצוות על המשטרה שתאפשר לבני כל דת ודת לערוך תפילות או פולחנים באותו מקום כרצון כל איש ואיש, שהרי עלול הדבר להביא להתנגשויות ואף למהומות" (שם, בעמ' 181-182).

יש ובמקומות הקדושים ימצא המכנה המשותף לכל המתפללים בדמות עקרון השמירה על הסטטוס-קוו. במקרים אלו, השמירה על הסטטוס קוו היא הדרך הראויה לילך בה.

"מנהג המקום" ועקרון השמירה על הסטטוס-קוו

54. משבאנו לכאן, נפנה ונבחן לאורם של כללים אלו את התקנה שהתקין שר הדתות, ואשר תוקפה שנוי הוא במחלוקת בין הצדדים.

כאמור, תקנת משנה (א1) לתקנה 2(א) לתקנות השמירה על מקומות

קדושים ליהודים קובעת כדלקמן:

2. מעשים אסורים

(א) בתחומי המקומות הקדושים, בכפוף לאמור בתקנת-משנה (ב), אסורים:

(1)...

(א1) עריכת טכס דתי שלא על פי מנהג המקום, הפוגע ברגשות ציבור המתפללים כלפי המקום".

תקנה זו מבטאת את עקרון השמירה על הסטטוס-קוו; "מנהג המקום" והסטטוס-קוו חד הם. בהתקנת התקנה לא חָגַג שר הדתות מן הסמכות שהקנה לו המחוקק בחוק השמירה על המקומות הקדושים. עמד על כך הנשיא שמגר כנגד"צ 337/81 מיטרני ואח' נ' שר התחבורה ואח', פד"י (3) 337, 357:

"אמת המידה לתקפותה של חקיקת משנה עולה בכל מקרה מדבריו של המחוקק הראשי; הוא שמתווה למחוקק המשנה את תחומי הפעולה על ידי הקניית סמכות פוזיטיבית לבצע אקטים של חקיקת משנה בנושאים מוגדרים, ובלעדי הענקת הסמכות על פי דבריו של המחוקק הראשי, אין למחוקק המשנה ולא כלום. מחוקק המשנה אינו שואב כוחו אלא מהקניית הסמכות בחוק האם, המגדיר את מסגרת הפעולה המותרת לו".

בענייננו פעל מחוקק המשנה במסגרת הפעולה שהתווה לו המחוקק הראשי. חוק השמירה על המקומות הקדושים קובע כי המקומות הקדושים - ובכלל זה, כמובן, הכותל המערבי - יהיו שמורים מפני חילול וכל פגיעה אחרת ומפני כל דבר העלול לפגוע ברגשותיהם של בני הדתות כלפי המקומות המקודשים להם (סעיף 1 לחוק), ומטרת התקנה היא להגשים הוראת חוק זו - למנוע את חילולו של הכותל המערבי ואת הפגיעה ברגשותיהם של המתפללים במקום כלפי הכותל.

55. בפני שר הדתות היו די והותר ראיות לכך שתפילה בדרכן של העותרות - תפילה המהווה, כפי שעמדנו על כך, הפרה של "מנהג המקום" - מביאה לפגיעה קשה וממשית בסדר הציבורי, ומתוך כך מביאה היא, לחילולו של הכותל המערבי. ראיות אלו הובאו בפירוט רב בתחילתם של דברינו, כתאור הרקע העובדתי לעתירות (ראה פסקאות 4-11).

הארועים המתוארים יוצרים תשתית ראייתית מספקת, שיש בה כדי לבסס את הצורך בהתקנת תקנת משנה 1(א) לשם מניעת חילולו של הכותל המערבי. "הדיבור 'שמירה מפני חילול' פירושו הוא 'שמירה על כיבוד'" (דברי מ"מ הנשיא זילברג המנוח כנגד"צ 223/67 בן דב נ' שר הדתות, פד"י כב(1) 440, 447). הארועים שארעו ברחבת הכותל בשעה שביקשו העותרות להתפלל במקום כדרכן - היינו, כשהן עטויות בטלית, קוראות בספר התורה ומתפללות בקולות שיר - מלמדים על הפגיעה הקשה שנגרמה לכבודו של הכותל; על החילול שחולל. נשים יושבות ונשים שרועות ברחבת הכותל, נשים המפונות מן הרחבה, מתפללים המשליכים בוך ועפר, כסאות, שולחנות ואבנים זה על זה, ומעל לכל - שימוש ברימוני גז - כל אלו הם מחזות שאין הדעת סובלתם במקום הקדוש הזה. וכל אלה - לעיני כלי התקשורת ש"נזדמנו" למקום. והארועים שארעו בשעה שניסו העותרות כנגד"צ 257/89 לממש את זכותן להתפלל ברחבת התפילה שליד הכותל, מלמדים על הארועים הצפויים להתרחש אם ינסו העותרות כנגד"צ 2410/90 להתפלל באותו מקום. כאן מן הראוי לציין, לזכותן ולכבודן של העותרות כנגד"צ 2410/90, כי משנאמר להן שתפילתן ליד הכותל כשהן עטופות בטליתות וקוראות בספר תורה יש בה משום פגיעה במנהג המקום וברגשות המתפללים שליד הכותל, נמנעו מלקיים תפילתן כאמור (ראה פסקה 11 לעיל), בניגוד לעותרות שכנגד"צ 257/89 שבהתנהגותן הביאו לכלל מהומות קשות ומרירות, תוך שהן שרועות בגופן ברחבת הכותל, וכיוצא באלה, ולא חששו לכיזוי המקום הקדוש ולחילולו.

56. טוענות העותרות כי "אם יש למשטרה חשש מפני אלימות של קהל עויין כלפי המתפללות עליה לפעול נגד אלימות זו ולא נגד המתפללות" (סעיף ב.13.א) לעתירה המתוקנת בבג"צ 257/89. בהקשר זה כבר נפסק, כי -

"אם פעולה סבירה של המשטרה אין בכוחה, לאור מגבלותיה, להסיר את הפגיעה, הלכה למעשה, בביטחון הציבור, אין מנוס מהגבלת חופש המצפון והדת, כנדרש לשם שמירה על בטחון הציבור" (דברי השופט ברק בבג"צ 292/83 הנ"ל, בעמ' 455).

במקומות הקדושים סבירות פעולתה של המשטרה נקבעת לא רק על סמך שיקולים כגון "הכוח העומד לרשות המשטרה" (שם, בעמ' 456), אלא גם על סמך אופיו המיוחד של המקום הקדוש. עשרות שוטרים מצויידיים באלות העומדים בטבורה של עיר אינו דומה למחזה של עשרות שוטרים כשהם עומדים במקום קדוש. עצם הצבתם של שוטרים אלה במקום קדוש עשויה להביא לחילולו של המקום. על כן, כאשר לשם הגשמת חירות הפולחן של פלוני עלולה המשטרה להידרש לפעולות כגון שימוש ברימוני גז, מגיעים אנו למסקנה כי פעולה זו של המשטרה, כשהיא נעשית במקום קדוש, אינה פעולה שיש לכפות על המשטרה לבצעה.

57. על אף התשתית הראייתית שהיתה, כאמור, לשר הדתות, לא התקין השר את התקנה, הנדונה בעתירה שבפנינו, מיד לאחר הארועים המתוארים, אלא ניסה תחילה להביא את הצדדים לידי הסדר, על דרך השלום והפשרה. וטוב שנהג כך השר, שהרי ההליכה בדרכי שלום, שטובה היא בכל עת, טובה היא במיוחד במקומות הקדושים.

רק משהסתבר לשר הדתות כי לא ניתן ליישב את הסיכסוך בדרכי שלום, נאלץ להתקין את התקנה על מנת למנוע חילולו של הכותל המערבי.

ומעלה יתרה יש בה בתקנה זו, ש"מנהג המקום", אליו מתייחסת התקנה, לא רק שנועד הוא למנוע את חילולו של הכותל אלא מבטא הוא את המכנה הרחב ביותר המשותף לכל המתפללים במקום. כפי שעמדנו על כך עת התייחסנו לעמדת ההלכה, תפילה בדרכן של העותרות היא תפילה המכילה מרכיבי טכס שאינם מקובלים על הרוב המכריע של קהילות ישראל, והמכנה הרחב ביותר המשותף לכל המתפללות ברחבת הכותל מצוי הוא בדרך התפילה הנוהגת, מדור דור, ברחבת התפילה שליד הכותל - למתפללים ולמתפללות המצויים במקום יום יום, שנה שנה ובכל עונות השנה, ואף לעותרות. המכנה המשותף למתפללות ברחבת הכותל מצוי הוא בתפילה לפי הנוסח הנוהג ברוב המכריע של קהילות ישראל, שאינו כולל התעטפותן בטלית וקריאה בספר תורה.

58. מתוך כך באים אנו לכלל מסקנה כי התקנה שהתקין שר הדתות תקפה היא. התקנת התקנה מצוייה היא בגדר סמכותו של שר הדתות; התקנה לא נועדה להפלות בין המתפללים, אלא כל כולה נוצרה בשל אילוצים, המתחייבים מקדושתו של הכותל המערבי; התקנה סבירה, בתיתה ביטוי לעקרון השמירה על הסטטוס-קוו, לעקרון השמירה על הסדר הציבורי במקום קדוש, ובעיקר - בייצגה את המכנה הרחב ביותר המשותף לכל המתפללים במקום. בהקשר זה, מעניין לעניין, נאמר על ידי הנשיא שמגר בבג"צ 156/75 פאוזי דקה נ' שר התחבורה, פד"י (2) 94, 103-105:

"לא כל קביעה שיש בה, לדעת בית המשפט, מידה זו או אחרת של אי סבירות, די בה כדי לפסול תקנה. אי הסבירות לצורך העניין שבפנינו צריכה להיות בגדר אי סבירות קיצונית ביותר ולא אי סבירות של מה בכך.

...

מופעל גם כאן הכלל הגדול שבית המשפט לא ימיר את שיקול דעתה של הרשות שהתקינה תקנה בשיקול דעתו הוא והעובדה שבית המשפט היה קובע כללים

אחרים, גמישים, לו היה הדבר מסור לשיקולו ולסמכותו, אין בה כשלעצמה להצדיק פסילתה של תקנה.

...

בית המשפט ינהג בדרך כלל בריסון עצמי רב, כבואו לשקול תקפה של חקיקת משנה."

וכן הם דברי הנשיא אולשן בבג"צ 57/53, טבקהויז ואח' נ'

עיריית חיפה ואח', פד"י ז' 701, 707:

"חקיקת המשנה... יש להתייחס אליה בהכנה ובנכונות ללכת לקראתה. מכאן מגמת היסוד של בתי המשפט להכשיר אותה במידת האפשר ולא לפסלה."

בהמשכם של דברים בפרשת פאוזי דקה הנ"ל מוסיף הנשיא שמגר לאמור:

"אין להסיק מסקנה בדבר סבירותה של תקנה, לאור יישומה למקרה קונקרטי בלבד, מבלי שפונים ושוקלים יחד עם זה גם את מטרתה הלגיטימית הכוללת. הסבירות גם כאן איננה מושג אבסולוטי אלא מושג יחסי, ועל כן יכול שיווצר מצב בו יפחת המשקל שיש לייחס לפגיעה בפרט הנובעת מן התקנה, וזאת אם מציבים מולו את המדיניות שבאה לידי ביטוי בתקנה ושיש לה יסוד ומסד בחקיקה הראשית המסמיכה" (שם, בעמ' 106).

בענייננו, סבירותה של תקנת המשנה עולה היא מן המדיניות

שביסוד התקנה ומן המטרה שכאה היא להגשים - מטרה המעוגנת בחוק השמירה על המקומות הקדושים - היא המטרה של שמירה על המקום הקדוש מפני חילולו.

ההיוועצות כרבנים הראשיים

59. העותרות הלינו, כאמור, על ההיוועצותו של שר הדתות, קודם להתקנת התקנה, כרבנים הראשיים. בטענה זו אין ממש. סעיף 4 לחוק

השמירה על המקומות הקדושים קובע מפורשות לאמור:

"שר הדתות ממונה על ביצוע חוק זה, והוא רשאי, לאחר התייעצות עם נציגים של בני הדתות הנוגעות בדבר או לפי הצעתם, ובהסכמת שר המשפטים, להתקין תקנות בכל הנוגע לביצועו".

לענייננו, נציגי הדת הנוגעת בדבר הם הרבנים הראשיים:

"עד כה לא הוצאו תקנות בדבר זכות תפילה על הר-הבית לבני הדתות הנוגעות בדבר... וכאשר יגיע הענין לשר הדתות הוא יהיה חייב לברר מהי עמדת ראשי הדת המוסלמית וכן דעת הרבנות הראשית" (פרשת חוגים לאומיים, בעמ' 189).

הרבנות הראשית היא "הסמכות ההלכתית העליונה במדינה" (בג"צ 47/82 קרו התנועה ליהדות מתקדמת בישראל ואח' נ' שר הדתות ואח', פד"י מג(2) 661, 682). ולא כל שכן כך הוא לאחר שנחקק חוק הרבנות הראשית לישראל, התש"מ-1980, שעם חקיקתו -

"חוק מעמדה של הרבנות הראשית כרשות דתית ממלכתית של כלל הציבור היהודי, לפי התפקידים שיועדו למועצה בסעיף 2 לחוק" (בג"צ 47/82 קרו הנ"ל, שם, בעמ' 693).

על שר הדתות מוטל היה, איפוא, להיוועץ ברבנים הראשיים טרם התקנת התקנה האמורה.

"מנהג המקום" כתפילה שלפני הכותל

60. העותרות העלו טענות שונות לענין השוני שבנוסח התפילה בין עדות אשכנז וספרד וכיוצא בזה; בטענות אלה אין ממש ואין בין אלה לבין נושא סוגיתנו באשר לטכס תפילה של נשים בהתעטפות בטלית, קריאה בתורה וכיוצא בזה, ולא כלום.

טענה תמוהה אחרת שנפי העותרות היא, כי -

"הן לפי דו"ח הועדה הבינלאומית [= לענייני הכותל, 1930] ואף לפי דו"ח ועדת שו על המאורעות בארץ ישראל באוגוסט 1929... הובהר שבשנים ההן לא היתה מחיצה ליד הכותל ולא היה כל ריהוט שהוא, פרט לארון קודש נייד שהיה מותר להניאו לרחבה בימים מוגדרים" (סעיף 64 לעיקרי הטיעון הנ"ל).

בעניין זה צרפו העותרות בבג"צ 2410/90 צילומים מתקופות שונות, לפני שנת 1948, מהם עולה, כלשונן, כי "לא היה אפילו מנהג של הפרדה בין מתפללים ומתפללות יהודים ליד הכותל" (סעיף 65 ונספחים ע/19 - ע/23 לעיקרי הטיעון הנ"ל).

טענה זו מוטב היה לה שלא נטענה משנטענה. כפי שעמדנו על כך בדברינו לעיל -

"חיכוכים בין עדתיים על רקע הכותל המערבי אירעו במשך כל שנות ה-20... המוסלמים ערערו במיוחד על העמדת אביזרי התפילה ברחבה בידי היהודים, ובשל מחאותיהם סולקה בכוח בידי המשטרה הבריטית - מחיצה בין גברים לנשים כעצם יום הכיפורים תרפ"ט (1928). באוגוסט 1929 התפרץ המון מוסלמי מוסת דרך הפתח שפתח המופתי בדרום הרחבה, פרע במתפללים והשמיד תשמישי קדושה, ובהמשך ההתרגשות ואי השקט פרצו ימים אחדים לאחר מכן 'מאורעות תרפ"ט' הקטלניים" ("הכותל המערבי" האנציקלופדיה העברית, כרך 20 (התשל"א) עמ' 1123-1124).

כיצד ניתן ללמוד על העדרו של "מנהג המקום" כאשר להפרדה בין נשים לגברים ממציאות שנכפתה על היהודים מכוח גזירת השלטון הזר? אתמהה.

השאלה העומדת לדיון היא, איפוא, האם "מנהג המקום" בכותל הוא שגשגים המתפללות במקום מתעטפות בטלית או קוראות בתורה, וכן אם מתפללות הן במסגרת של "מנין" ובקולות שירה רמים.

התשובה לשאלה זו ברורה. מצוי בפנינו תצהירו של הרב גץ,

לפיו -

"מאז ומתמיד לא התקיימה תפילת נשים ברחבת הכותל בדרך ובאופן המבוקשים על ידי העותרות, אף לא בכל שנות כהונתי כרב הכותל מאז שנת 1986" (סעיף 3 לתצהירו של הרב גץ מיום 7.2.91).

העותרות טענו כי היה אירוע שבו התפללו "בנוסח זהה או דומה" בטכס ליד הכותל (סעיף 18(ב) לעתירה בבג"צ 2410/90). מובן ואין צריך לומר שאין בכך כדי להעיד על "מנהג המקום", כפי שהצהיר על כך הרב גץ:

"אם בכלל התקיים אירוע מעין זה ברחבת הכותל כנטען בעתירה, הרי היה זה אירוע חריג, שאין בו כדי להעיד אף לא ללמד על הכלל" (סעיף 3 לתצהירו של הרב גץ מיום 7.2.91).

סיכומם של דברים

61. ברור ואין כל ספק שההיענות לעתירות שבפנינו תגרום למחלוקת קשה, מרידה וחריפה ביותר, מלווה באלימות שסופה שפיכות דמים. עובדה שאינה שנויה במחלוקת היא שהרוב המכריע של המתפללים הפוקדים את מקום התפילה בכותל המערבי יום יום ולילה לילה, נמנים על אלה הסוברים ומאמינים, בכנות ובתום לב, שהשינויים המתבקשים בשתי העתירות שבפנינו יש בהם משום חילול מקום התפילה שליד הכותל

המערבי; לא זו בלבד שמתוך כך יבואו הדברים לידי מחלוקת אלימה וקשה ביותר, אלא שמכחינת דיני ההלכה יימנע מהם, אנשים כנשים, לקיים את תפילתם ליד הכותל. כיום הזה, הגישה לכותל והתפילה לידו, פתוחים ומותרים הם לכל בן ובת ישראל, המתפללים ושופכים צקון לחשם כרצון כל אשה ואיש לפי דברים שמבקש כל אחד להשית בינו לבין קונו, על פה או מפי הכתב. אין להעלות על הדעת שבמקום התפילה שליד הכותל המערבי ייקבעו מועדים וזמנים שונים לטכסי תפילתם של חוגים שונים, וגורלו של מקום מקודש זה יהא חלוקתו, לפי מועדים וחלקים בו, בין בני העם היהודי, על חוגיו וזרמיו השונים, כפי שעלה בגורלם של מקומות מקודשים לבני דתות אחרות, כפי שנוכחנו לדעת ולראות בדברינו לעיל (פסקאות 44, 48, 49). כאמור לעיל (פסקה 39), השינוי המהותי שחל במעמדה של האשה ומקומה במאה הנוכחית, שגם נשים שומרות תורה ומצוות הן שותפות מלאות בו, יכול ויתן אותותיו במשך הזמן גם בנושא סבוך ורגיש זה של קיומן של קבוצות תפילה, כאמור לעיל. אך לא מקום התפילה שליד הכותל המערבי הוא המקום ל"מלחמת" מעשים ודעות בסוגיה זו. כיום הזה המציאות היא שלדעת הרוב המכריע של פוסקי ההלכה, כולל הרבנים הראשיים לישראל, יש בהיענות לעתירות העותרים, גם זו שבנג"צ 2410/90, משום חילול מקום התפילה שבכותל המערבי שהוא המקום המקודש ביותר בעולמה של הלכה ויהדות, לבני כל העם היהודי. מקום התפילה ליד הכותל המערבי משמש כיום גם המקום האחד והיחיד בכל העולם היהודי, המפולג בדעותיו ובמנהגיו, שבו מובטחת הגישה החפשית לכל יהודי, איש ואשה, באשר הם. הכותל מקווה נכס, רוחני וגשמי, יחיד ומיוחד המאחד את בני כל העם היהודי, ועל כך מצווים אנו לשמור מכל משמר. מטרה זו תושג על ידי מציאת המכנה המשותף לבני כל העם היהודי באשר הם, בכואם לשפוך שיחם בפני כוראם במקום התפילה שליד הכותל המערבי. מטרה זו תושג אך ורק על ידי שמירה קפדנית על האמור בתקנה 2(א) 1(א) שהותקנה על ידי שר הדתות, בהתייעצות עם הרבנים

הראשיים ובהסכמת שר המשפטים, שלפיו אסורה "עריכת טכס דתי שלא על פי מנהג המקום, הפוגע ברגשות ציבור המתפללים כלפי המקום". על פי כל האמור לעיל, תקנה זו, שהותקנה על ידי שר הדתות לפי הסמכות המסורה לו על ידי המחוקק, סבירה היא ואף הכרחית היא, ואין בה משום שיקול זר שיש בו כדי לפסלה ולבטלה. היענות לעתירות שבפנינו יש בה משום שינוי מהותי של מנהג המקום, ובקיום טכס התפילה המבוקש בעתירות יש משום פגיעה קשה וחמורה ברגשות הרוב המכריע של ציבור המתפללים כלפי המקום. כלל גדול מקובל בידינו שאין אנו מתערבים בחקיקת משנה אלא במקרים של חוסר סבירות קיצונית וקיומם של שיקולים זרים. לא אלה הן הנסיבות במקרה דנן. מטרתה של התקנה היא מציאת המכנה המשותף כדי לאפשר תפילתו של כל יהודי באשר הוא במקום המקודש ביותר לעם היהודי, ומניעת מחלוקת קשה ואלימה במקום האחד והמיוחד שבו מתאחדים בני כל העם היהודי. מטרה זו טובה היא, סבירה היא ורצויה היא, בנתונים ובנסיבות שעמדנו עליהם לעיל.

מובן ואין צריך לומר כי העותרות זכאיות להתפלל בדרכן שלהן בקהילותיהן וכבתי כנסת שלהן, ואיש לא ימנע זאת מהן. חופש הפולחן של העותרות קיים הוא ועומד. אך בשל ייחודו של הכותל המערבי והרגישות הרבה במקום המקודש ביותר לבני כל העם היהודי, יש לקיים את התפילה במקום יחיד ומיוחד זה, לפי המכנה המשותף המאפשר תפילתו של כל יהודי באשר הוא; והוא - מנהג המקום הקיים בו מדורי דורות, ועליו יש להקפיד.

דין אמת לאמיתו

62. בדברינו עמדנו על המושג "דין אמת לאמיתו" שחכמים ראוהו כיעד הראוי והרצוי שאליו צריך לשאוף השופט בפסיקתו (פסקאות 37 ו-38;

וראה עוד המשפט העברי, מהדורה שלישית, תשמ"ח-1988, עמ' 226-232, 1075 (ועוד). עמדנו על שני פירושים למושג זה, ודומה כי מן הראוי לסיים את דיוננו בפירוש נוסף שניתן לתפקידו של הדיין לדון "דין אמת לאמיתו". פירוש זה הוא משל ר' יהושע ולק כ"ץ, מגדולי וראשוני פרשני הטור והשלחן ערוך, במאה השבע עשרה בפולין, וזה לשונו (דרישה על טור חושן משפט, סימן א, סעיף קטן ב):

"שכוונתם כמה שאמרו 'דין אמת לאמיתו', רוצה לומר שדן לפי המקום והזמן בענין שיהא לאמתו, ולאפוקי (= להוציא) שלא יפסוק תמיד דין תורה ממש. כי לפעמים שצריך הדיין לפסוק לפניו משורת הדין לפי הזמן והענין; וכשאינו עושה כן, אף שהוא דין אמת - אינו לאמיתו. על דרך שאמרו חז"ל: לא נחרבה ירושלים אלא שהעמידו דיניהם על דין תורה ולא לפני משורת הדין. ועל זה נאמר: לא תסור מכל הדברים אשר יורוך ימין ושמאל, שדרשו רז"ל: אפילו אומרים לך על ימין שמאל וכו', וכל שכן שאומרים על ימין ימין וכו'".

משמדובר בענין רגיש ומרכזי בעולמה של הלכה, במקום שהוא המקודש ביותר בעולמה של יהדות וישראל, כדורות שזמנם שמאז חורבן הבית - מן הראוי ומן הנכון לנהוג לפני משורת הדין, לפי המכנה המשותף לכל היהודים באשר הם, למען יגשו אל הכותל בכל עת ובכל שעה, ויצקו לחשם לפני קונם, למען שלומה ושלמותה של ירושלים בירתם. והיה דיננו דין אמת לאמיתו.

אשר על כל אלה, אני מציע לחכריי. לדחות את העתירות;

למען הבא את בעלי הדין לקיומם של הדין והלפנים משורת הדין

אני מציע לא להשית הוצאות.

63. קראתי את דבריו של השופט ש' לוין, ואיני רואה מקום להוסיף על דברים ברורים ומפורטים שכתנתי. אתיחס רק למסקנה אליה מגיע חברי, והיא:

"שאין להציב איסור טוטאלי על קיום טקסי תפילה באתר הכותל - אך בשל כך שקיימים חוגים המתנגדים לקיומם, ואין שיקולים של סכנה ודאית וקרובה של הפרת השלום חייבים, בהכרח, להצדיק הטלת איסור כאמור; אלא שומה על הרשויות הנוגעות בדבר לגבש את התנאים המתאימים כדי לאזן בין כל האינטרסים הנוגעים בדבר, כדי שכל השוחרים להתכנס ליד הכותל ורחבתו יוכלו להביא לכלל מיצוי את זכויותיהם מבלי לפגוע יתר על המידה ברגשותיהם של אחרים."

ועל כן יש לקבל, לדעתו, את העתירות.

זוהי גישה חדשה לחלוטין בפסיקתו של בית משפט זה, והיא עומדת בניגוד מוחלט לשורה ארוכה של פסקי דין, מאז פרשת החוגים הלאומיים. פסיקה זו נוגעת למקום הקדוש ביותר לאומה היהודית מהעבר המזרחי של הכותל, היינו הר הבית, שבו שכנו בית המקדש הראשון ובית המקדש השני, ובו היה קודש הקדשים (ראה על כל זה במפורט בג"צ 4185/90 נאמני הר הבית נ' היועץ המשפטי לממשלה, טרם פורסם, פסקאות 4-24), וקדושתו של הכותל המערבי היא על שום היותו "שריד בית מקדשנו". בכל פסקי הדין האמורים, ללא יוצא מן הכלל, נקבע שמצד אחד זכותם של בני העם היהודי להתפלל על הר הבית אינה ניתנת לערעור, היא נצחית, היא קיימת מקדמת דנא ותהה קיימת לכל עתיד שיבוא, ואימרות שפר כיוצא באלה, אך מצד שני, כדי לשמור על הסדר הציבורי וכדי למנוע סכנה קרובה של פרעות והתפרעויות, נאסר על היהודים להתפלל ברחבת הר הבית; חופש הפולחן נסוג איפוא בפני הצורך בשמירה על הסדר הציבורי

עד כדי ביטול כל הפולחן הדתי היהודי על הר הבית. ועד היכן הגיעו הדברים נלמד מפסק דין שניתן על ידי בית משפט זה לפני כשמונה חדשים, ב- 4.4.93, בו נדונה, בין היתר, עתירה של יהודי המבקש להכנס להר הבית "שעה שהוא עטור תפילין, לובש טלית, או נושא עמו ספר קודש" (בג"ץ 67/93, לא פורסם, פסקה 2). העתירה נדחתה, ובנימוקי פסק הדין (מפי השופט גולדברג - והסכימו עמו השופטים ברק ומצא) נאמר, בין היתר:

"לא למותר הוא לציין כי עמדת פרקליטות המדינה כבג"צ 99/76 הנ"ל היתה... כי -

'זכות הגישה של העותר להר הבית היא זכות יסודית, שגובשה גם בחוק, ואיננה ומעולם לא היתה שנויה במחלוקת. מותר להניח שאיש אף לא יטריח עצמו לברוא אם בעת שהותו במקום נשגב זה - יבקש העותר לשוח לתומו עם בוראו. אך אם רוצה הוא בתפילה הפגנתית... שאני'.

...דברים אלה מתיישבים לכאורה עם טענת העותרים. כי אם זכות הגישה להר הבית היא זכות יסודית, שאינה נפגעת אף אם במהלך מימושה משיח המבקר לתומו עם בוראו, על שום מה תמנע תפילת לחש רק משום שברשות המבקש סידור תפילה, או ספר קודש אחר, או כשהוא עטור תפילין או עוטה טלית? דא עקא, כי לדעת המשטרה קיים חשש ממשי כי מעשה כזה יתפרש כפרובוקציה, ויגרם להפרת הסדר, שבעקבותיה אף עלולה להגרם שפיכות דמים.

והשאלה היא, האם יש בידינו לקבוע כי החשש שמעלה המשטרה, חשש שוא הוא, ושיקוליה נטולי יסוד, עד שעלינו להתערב בהם? דומה כי התשובה לכך מובנת מאליה, נוכח הרגישות יוצאת הדופן של המקום שאין לה אח ורע בכל מקום אחר בארץ. מכאן שגם אם מבינים אנו ללבו של מבקש המבקש בתום-לב להתפלל ביחידות כשעמו תשמישי קדושה, אין בידינו לראות את עמדתה של המשטרה, לעת הזאת, כפגומה מבחינת סכירותה" (שם, פסקאות 5-6).

וכאן ישאל השואל: כיצד זה יעלה על הדעת שליהודי אחד יחיד
אסור לעלות להר הבית (והמדובר הוא באותם חלקים שבהר הבית שבהם
הכניסה מותרת לדעת רבים וגדולים מחכמי ההלכה - ראה במפורט בג"ץ
4185/90, לא פורסם, פסקאות 28-32) כשהוא עוטה טלית, או מחזיק
סידור תפילה בידו, כששליה מוחלטת זו של חופש הפולחן מוצדקת על
ידי בית משפט זה מהטעם של קיום סכנה לסדר הציבורי והתפרעויות;
ולעומת זאת, שלילת תפילה של נשים העוטפות טלית וקוראות בספר תורה,
שאין בה אלא משום ויתור מסוים בטכס הדתי, כשפרט לכך הן חפשיות
להתפלל כרצונן ליד הכותל, וזאת כאשר אינו מוטל בספק שכך הוא מנהג
המקום מאז ומתמיד, ושקיימת סכנה של ודאות קרובה למהומות, מריבות,
ופצצות גז - כפי שכך כבר אירע בעבר - על אף כל זאת, הכנסת שינוי
זה יש להתיר כדי למנוע פגיעה בחופש הפולחן! במה שונה הר הבית
שממזרח לכותל מרחבת התפילה שממערב לכותל, ששניהם מקומות קדושים
הם? לכל יהודי, אפילו אחד, אסור, לפי פסיקת בית משפט זה, להתפלל
על הר הבית, וזה עולה בקנה אחד עם עקרון חופש הפולחן, אבל איסור
הוספת פרט מסוים בטכס התפילה, שמעולם לא נהגו כך בכותל, והרוב
המכריע של המתפללים בפניו מתנגדים לכך חמורות, איסור כזה יש בו
משום פגיעה בחופש הפולחן? אשר על כן, ראוי ונכון יהיה, כדי למנוע
איפה ואיפה, שהועדה שתוקם, כהצעת חברי הנשיא, וכן בית המשפט
כשיחזור ויזקק לנושא, ידונו במכלול חופש הפולחן, משני עברי הכותל
המערבי.

כאמור בדברי לעיל, יש לדחות את העתירה.

המשנה לנשיא

הנשיא מ' שמגר:

1. עתירות אלה מתמקדות, להלכה ולמעשה, בשאלת פרשנותם ומשמעותם של סעיף 3 לחוק יסוד: ירושלים בירת ישראל ושל חוק השמירה על המקומות הקדושים, התשכ"ז-1967, והתקנות שהותקנו מכוחו.

חוקים אלה מבטאים את דאגתה של המדינה למניעת החילול של המקומות הקדושים וכל פגיעה אחרת בהם. בד בבד קובעות ההוראות האמורות, שהמקומות הקדושים יהיו שמורים מפני כל דבר העלול לפגוע בחופש הגישה של בני הדתות השונות אל המקומות המקודשים להם, או ברגשותיהם כלפי אותם מקומות.

ניתן בכך ביטוי, בחוק החרות, לקביעותיה של מגילת העצמאות, המצהירה שמדינת ישראל תבטיח חופש דת ומצפון וחשמור על המקומות הקדושים לכל הדתות.

2. הכותל - המקיף את הר הבית מצידו המערבי - נתקדש במסורת הדתית של עם ישראל, כשריד בית מקדשנו. במסורתנו הלאומית הוא סימל במשך אלפי שנים את אשר אבד לנו עם חורבן הבית, ויחד עם זאת, את המשכיות קיומנו הלאומי. הוא מקדש מעט, מבחינת ההלכה הדתית; מבחינה לאומית הוא סמל לעצב הדורות ולשאיפה לשיבת ציון ולהחזרת קוממיותנו, והוא, על כן, ביטוי לכוחה ולחיותה של האומה, לשורשיה העתיקים ולנצחיותה. על כן, בין היתר, נפתח בו בימינו יום הזכרון לחללי מערכות ישראל, ומושבעים חיילים, כשהם ניצבים מולו.

החשיבות שבשמירתו - במעמדו הנעלה והמכובד ובכוח המאחד והמחזק המוקרן על ידיו על כל חלקי העם בישראל ובתפוצות - גדלה והתעצמה עקב ההגבלות הזמניות שהוטלו, הלכה למעשה, על ידי ממשלות ישראל, על חופש הגישה של יהודים להר הבית.

לנוכח מעמדו של הכותל המערבי בעיני כל העם, מובנות הדאגה והשקידה על שני היעדים הבאים, והם: קיום חופש הגישה לכותל והחלת החובה לשמור על כבוד המקום על כל הבאים אליו. ביטוי ליעדים שונים אלה ניתן עוד בחוק מהתשכ"ז: בדברו בחילול, אשר מפניו יש לשמור את המקום הקדוש - כיוון המחוקק למעשים מזיקים, אשר לפי טיבם או תוצאותיהם פוגעים בקדושת המקום. יחד עם זאת נקבע, כי יש לקיים את חופש הגישה של כל מי שהמקום מקודש בעיניו ויש למנוע כל פגיעה בנגישות אל המקום; עוד מורה החוק, כי יש להישמר מפני פגיעה ברגשותיהם של בני הדת שהמקום מקודש להם ולמנעה (ראה גם סעיף 2(ב) לחוק הנ"ל). אך מובן, שיעדים מרכזיים אלה אינם מתיישבים זה עם זה בהכרח בכל מגוון הנסיבות האפשריות, ואם מתגלה ניגוד יש לחפש אחר הדרך הנאותה לאיזון בין היעדים הללו, על מנת להבטיח שלא ייפגע העיקר.

מצער, על כן, כאשר מקום קדוש הופך לזירת מריבות, מילוליות או פיזיות, ואם נוהגים בו בדרך שאינה מכבדת את המקום ואת באיו. יש לזכור, כי קשה לשמור על כבודו של מקום קדוש, אם לא נשמר גם כבודו של האדם העולה אליו.

על כן, הדגשנו בהזדמנויות שונות, כי בניה ובנותיה של חברה חופשית שכבוד האדם הוא חלק מעיקריה נקראים לכבד את התחושות

האישיות-רגשיות של הפרט ואת כבודו כאדם, וזאת מתוך סובלנות ומתוך הכנה כי הדגשים הרגשיים-אישיים ואורחות הביטוי שלהם שונים מאדם לאדם. כך גרסנו, למשל, בע"א 294/91 (חברת קדישא גחש"א נ. קסטנבאום, פד"י מ"ו(2), 481), כי חברה חופשית ממעטת בהטלת הגבלות על בחירותיו הרצוניות של הפרט ונוהגת בסבלנות, בסובלנות ואף בנסיון להבין את האחר, גם כאשר מדובר בהליכה בדרכים שאינן נראות בעיני הרוב כמקובלות או כרצויות.

עם זאת יש לזכור, כי הסובלנות והסבלנות אינן נורמות בעלות מגמה חד-סטריית אלא הן נורמות היקפיות ורב-כווניות. חברה נאורה גם מכבדת אמונותיו ודעותיו של מי שבדק בהן בלהט ובהזדהות שאינם בהכרח מדרכו של האדם מן השורה. ההכנה של הזולת עולה בחשיבותה על ההכנה העצמית. הצווי של "דע את עצמך" הלקוח ממסורת תרבותית אחרת, כבודו במקומו, אך הוא אינו יכול לבוא במקום האימוץ של עיקרון הסובלנות, כביטוי, בכלל הגדול "דעלך סני לחברך לא תעבד" (מה ששנוא עליך, אל תעשה לחברך). סובלנות אינה סיסמה לצבירת זכויות, אלא אמת מידה להענקת זכויות לזולת. סוף דבר, סובלנות חייבת להיות הדדית. מפגנים כוחניים השאובים לעתים מנוהגיהן של חברות אלימות, ממערב או ממזרח, אינם הולמים אותה.

כל זאת מוליך אותנו אל דרך ההתחתיים הקשה של נסיון האיזון בין גישות, אמונות ודעות שאינן מתיישבות זו עם זו. בהקשר זה טוב לזכור, כי ההתמקדות הבלעדית בפרישת הקושיות והבעיות בפני בית המשפט, אותה "תרופת פלא" של דורנו, אינה מהווה בהכרח פתרון ראוי ותרופה רצויה לכל תחלואינו. טמון בה לא אחת הרצון, כי ייקבע פתרון של כפיה, הנשען על הצווי השיפוטי, מקום בו הנסיון להגיע להכנה

ולהידברות בין בעלי הגישות השונות, נראה לכאורה קשה יותר. דא עקא, פתרון של הסכמה והכנה, מעלתו עולה מתוכם, והרוח שהביאה להסכמה גם שורה על תוצאותיה.

3. הניתוח ההלכתי וההיסטורי המעמיק אשר בפסק דינו של חברי הנכבד, המשנה לנשיא (בדימוס) השופט מנחם אלון, הוא מרשים ומאלף לעילא.

אף קריאתו של חברי הנכבד לחיפוש אחר המכנה המשותף לכל היהודים באשר הם, מכובדת עלי; המכנה המשותף משמעו, לטעמי, הסתפקות בעיקרי ההסדרים המבטיחים חופש גישה וחופש תפילה לכל אחד, ללא כפיית אורח התנהגות ייחודי על מי שאינו רוצה בכך וללא פגיעה ברגשות המאמינים. אין משמעו כפיית הגישה המחמירה ביותר. אגב, לו היו הולכים בדרך האימוץ של הגישה המחמירה ביותר, אסור היה לאף יהודי לעלות להר הבית.

אני גם שותף למסקנתו, כי לאור רגישותה יוצאת הדופן של הסוגיה שכפנינו לא ניתן לפתרה במחי-יד, תוך התעלמות משורשיה העמוקים. מאידך גיסא, אינני משוכנע כי לא הופרז מצד המשיבים בהצגת הניגודים והפערים. כך, דרך משל, יצא הקצף על שירת העותרות למרות שמדובר על שירתם של חברי תפילה; וכי חל בכלל איסור על שירה ליד הכותל? הרי רוקדים ושרים שם לא אחת, ואין להעלות על הדעת שימנעו שירת עולי רגל, ישראלים או נכרים, חיילים או חיילות, אזרחים או אזרחיות, הנעשית כצורה מכובדת. יתכן, על כן, ואני מדגיש את התיבה "יתכן", כי למתנגדים נתערבכה בהתנגדות לזהות השרים גם התנגדות לעצם השירה, וכך לא ייעשה.

לטעמי, יש להוסיף ולחפש אחר דרכים מעשיות, לפיהן כל אדם המבקש לפנות לבוראו בתפילה יהיה רשאי לעשות כן בסגנונו ובדרכו, ובלבד שלא יהא בכך כדי להוות פגיעה של ממש בתפילתם של אחרים. נקודת המוצא המשפטית היא אכן המצב הקיים. אך אין לסגור את הדלת בפני קיומה של זכותו בתום לב של כל מי שמבקש לשטוח תפילתו בדרכו, וכך עולה ברורות מן הקביעות שבחוקים הנ"ל.

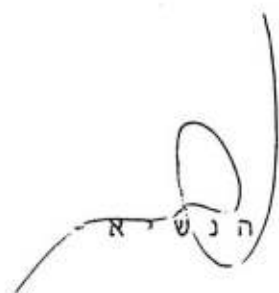
כבר הערתי, כי יתכן שבית המשפט הזה אינו הגורם היעיל ביותר - ובוודאי שלא הבלעדי - היכול לנסות בדרך של מגע עם הגורמים השונים למצוא דרכים מעשיות למימוש התכלית החקיקתית בשני החוקים הנ"ל, שהיא המשכו ומימושו של העיקרון ההצהרתי שכמגילת העצמאות.

אם יעלה רצון טוב מלפני הנוגעים בדבר, מן הראוי כי ייעשה לגבי הכותל המערבי לפחות נסיון להגיע להסדר ההולם את דרכי כל השואפים לעלות אל הכותל.

על כן דעתי היא, כי אין להכריע בסוגיה שכפנינו, בשלב הנוכחי, בדרך בה נחתך סכסוך משפטי מן השורה. הנני מציע לממשלה לשקול מינוייה של ועדה שתוסיף ותבדוק את הנושא לעומקו כדי להגיע לפתרון שיקיים את חופש הגישה לכותל ויצמצם פגיעה ברגשות המתפללים.

על כן, הייתי דוחה בשלב הנוכחי את העתירות, וזאת בכפיפות להמלצתי הנ"ל. שערי בית המשפט פתוחים תמיד, אך, כאמור, ראוי תחילה למצות דרכים פתוחות אחרות.

הנשיא

השופט ש' לוינ:

1. מקבל אני את דעתו של חברי הנכבד, המשנה לנשיא, בדבר סמכותו של בית משפט זה לדון בנושא העתירה, ועם זאת איני רואה עין בעין עמו במירב הנמקותיו ובתוצאה האופרטיבית של העתירות. אנמק בקיצור את השקפתי בנדון:

א. אין, לדעתי, להכריע בנושא העתירה אך על יסוד שיקולי הלכה. הרי אך ברור הוא שתוק השמירה על המקומות הקדושים, תשכ"ז-1967 (להלן-החוק) הינו חוק חילוני; הוא מביא בחשבון שיקולים של בני הדתות הנוגעות בדבר ובכללם גם את שיקוליהם של הרבנים הראשיים (ראה סעיף 4), אך לא רק שיקולים אלה, ואת המונחים הכלולים בו יש לפרש לפי המכנה המשותף המקובל על הציבור בישראל בכללותו. לפיכך יש לפרש את הדיבור "חילול", "פגיעה אחרת" ו"דבר העלול לפגוע ... ברגשותיהם (של בני הדתות) כלפי אותם המקומות" בסעיף 1 לחוק האמור, פירוש שיתן ביטוי מצד אחד לזכות לחופש הפולחן והדת, כפי שהוא מקובל בחברה דמוקרטית ו"נסכל בה" ומצד שני לשמירה על אינטרסים של שלום הציבור ופגיעה "כלתי נסבלת" ברגשות הזולת כמקובל באותה חברה;

ב. אין ספק בדבר שהכותל המערבי (ורחבתו) הוא אתר מקודש מדורי דורות לעם ישראל כאתר דתי וכאתר תפילה, אולם בד בבד נודעת לו גם משמעות סמלית לאומית כשריד הסטורי יחודי של חומות בית המקדש, סמל למלכות ישראל שאליו ערגו המוני בית ישראל מדורי דורות. בנסיבות אלו אין העובדה שאתר הכותל משמש כאתר תפילה מכרעת, בהכרח, קביעת

היקף הפעילויות המותרות באתר זה. כמובן זה איני מוכן לקבל מראש וכמובן מאליו שלענין החוק יש לראות את הכותל המערבי לכל ענין ודבר כ"בית כנסת" שחלים על הפעילות המתנהלת בו אך כל דיני ההלכה המתפרשים על בית כנסת ואין זולתם.

ג. לאמור לעיל שתי תוצאות מרכזיות. האחת - לגבי הזכות לחופש הפולחן באתר הכותל והאחרת - לגבי הזכות לקיים פעילויות אחרות בעלות אופי מתאים באתר זה. באשר לשני סוגי עניינים אלה יש לקבוע קיומו של היתר עקרוני לפעילות ובלבד שאין באותה פעילות משום "חילול", "פגיעה אחרת" ו"פגיעה ברגשות" כמובן אותו כבר הזכרתי לעיל. לענין זה - כך אני סבור - אין מועיל בנקיטת קנה המידה של המכנה המשותף הרחב ביותר - כמובן בו השתמש חברי הנכבד; כך, למשל, אפילו אם יש הסבורים שדרך תפילה מסויימת אסורה כאיסור חמור לפי ההלכה או שפעילות בעלת אופי לאומי באתר הכותל היא לצנינים בעיניהם אין בעובדה זו, כשהיא לעצמה, כדי להצדיק הטלת איסור על פעילויות מן הסוג האמור. לדידי המכנה המשותף שיש להביאו בחשבון בסוגיה שלפנינו - ואני מסכים שאפשר לעשות שימוש במבחן כזה - הוא המכנה המשותף של כל החוגים והאנשים השוחרים בתום לב לפתחו של אתר הכותל ולרחבתו בין לצורך תפילה והן למטרות לגיטימיות אחרות. אם לא תאמר כן נמצאת נותן מונופול בלעדי להשקפה פלונית בדבר חופש הביטוי על פני רעותיה ויצאה הזכות לפולחן ולחופש הביטוי לקויה בחסר.

ד. מהדברים אותם הזכרתי אין ללמוד קיום איסור על הטלת סייגים לגבי פעולה זו או אחרת באתר הכותל. מבלי להיות ממצה בסוגיה זו יכול ויהא צידוק לסייג פעילות של פולחן דתי או פעילות אחרת באתר הכותל, כאשר לפי המכנה המשותף של הציבור השוחר באופן לגיטימי לאתר

הכותל ולא רק סקטור אחד שבו - יהא בפעילות שבה מדובר פגיעה "בלתי נסבלת" שיש בה משום "חילול" האתר, או שהפעילות מבוצעת שלא בתום לב, ואך לשם הלהטת היצרים או יצירת פרובוקציה, או שהנסיבות מצדיקות קביעה שפעילות קונקרטית עשויה מבחינת עצמתה ועיתויה להביא להפרת הסדר הציבורי בנסיבות שבהן מניעת הפעולה (באותן נסיבות קונקרטיות) גוברת על זכות הפולחן או הפעולה של הנוגעים בדבר, תוך הבטחת חלופות מתאימות לקיומה של הפעולה כדי להקטין את הסכנה לשלום הציבור הנובעת מביצועה.

ה. הפועל היוצא מן האמור לעיל הוא שאין להציב איסור טוטאלי על קיום טקסי תפילה באתר הכותל - אך בשל כך שקיימים חוגים המתנגדים לקיומם ואין שיקולים של סכנה ודאית וקרובה של הפרת השלום חייבים, בהכרח, להצדיק הטלת איסור כאמור; אלא שומה על הרשויות הנוגעות בדבר לגבש את התנאים המתאימים כדי לאזן בין כל האינטרסים הנוגעים בדבר, כדי שכל השוחרים להתכנס ליד הכותל ורחבתו יוכלו להביא לכלל מיצוי את זכויותיהם מבלי לפגוע יתר על המידה ברגשותיהם של אחרים.

ו. אני מסכים עם חברי הנכבד המשנה לנשיא שאין תקנה 2(א1)

לתקנות השמירה על מקומות הקדושים ליהודים, תשמ"א-1981 חורגת מגדר החוק; אך לדידי אין הדיבור "מנהג המקום" צריך להתפרש דווקא לפי ההלכה או לפי המצב הקיים. טיבו של מנהג שהוא משתנה לפי שינויי העתים ובגדרו יש ליתן ביטוי לגישה פלורליסטית וסובלנית לדעותיהם ולמנהגיהם של אחרים, באותם סייגים אותם כבר הזכרתי לעיל.

כבר חלפו כארבע שנים מאז האירועים שהביאו להגשת העתירות

לבחון את עמדותיהם הקונקרטיות מחדש, לפי הקווים המנחים שצויינו לעיל. נוכח הזמן הרב שחלף מאז האירועים שדלעיל גם אין מקום לקבוע עתה אם השימוש בזכות על-ידי מי מהעותרות נעשה בשעתו כתום לב אם לאו.

בנסיבות אלו נחה דעתי שדי בשלב זה כמתן פסק דין עקרוני המכיר בזכותן כתום-לב של העותרות להתפלל ברחבת הכותל כשהן עטופות בטלית ובידן ספרי תורה, הכל בכפיפות לסייגים אותם כבר הזכרתי לעיל. כך הייתי מחליט. נוכח רגישותו של הנושא והצורך להיערך לקראת יישומו של פסק הדין ואולי גם לקביעת הסדרי חקיקה שיסדירו את הנושא, הייתי מציע לחברי שפסק הדין הנוכחי ינתן בכפיפות להשאתו של צו הכיניים שניתן בתקפו במשך שנה אחת מהיום.

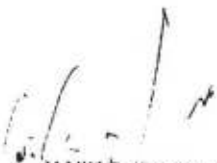
כמו המשנה לנשיא גם אני לא הייתי עושה בעתירה זו צו להוצאות.

ש ו פ ט

הוחלט ברוב דעות לדחות את העתירות, בכפיפות להמלצה שבפסק
דינו של אב בית הדין.

ניתן היום, י"ד בשבט תשנ"ד (26.1.94).

שופט

המשנה לנשיא

הנשיא

העתק מחאים למקור
שמריהו כהן - מזכיר ראשי
צש/93-10/גצ25789+גצ25789ב